

БЕЛАРУСКАЯ МОВА

ФАКУЛЬТАТЫЎНЫЯ ЗАНЯТКІ

І. М. Саматыя, В. С. Палтаржыцкая

ГЭТЫ НЯПРОСТЫ

ПРОСТЫ СКАЗ

8 КЛАС

Вучэбна-метадычны комплекс

Рэкамендавана
Навукова-метадычнай установай
«Нацыянальны інстытут адукацыі»
Міністэрства адукацыі
Рэспублікі Беларусь

МІНСК
НАЦЫЯНАЛЬНЫ ІНСТЫТУТ АДУКАЦЫІ
2010

УДК 373.5.016:811.161.3
ББК 74.268.1Бел
С17

Серыя заснавана ў 2010 годзе

Саматыя, І. М.

С17 Гэты няпросты просты сказ : 8-ы кл. : вучэб.-метадыч. комплекс / І. М. Саматыя, В. С. Палтаржыцкая. — Мінск : Нац. ін-т адукацыі, 2010. — 200 с. — (Беларуская мова. Факультатыўныя заняткі).
ISBN 978-985-465-786-8.

Факультатыўны курс «Гэты няпросты просты сказ» створаны для выпрацоўкі ўменняў і навыкаў вучняў па адным з самых складаных раздзелаў школьнага курса беларускай мовы — «Сінтаксісе».

У факультатыўным курсе разгледжана будова простага сказа праз прызму маўленчатаворчасці, асэнсаваны яго ўнутраныя і знешнія рэсурсы, выяўлены механізмы, якія дазваляюць перадаць інфармацыю аптымальным спосабам, разгледжана функцыянальная іерархія сінтаксічных пазіцый простага сказа.

Адрасуецца настаўнікам і вучням 8-га класа.

УДК 373.5.016:811.161.3
ББК 74.268.1Бел

ISBN 978-985-465-786-8

© НМУ «Нацыянальны інстытут адукацыі», 2010

ВУЧЭБНАЯ ПРАГРАМА

Тлумачальная запіска

Мова як сродак зносін паміж людзьмі ў грамадстве знаходзіць сваё матэрыяльнае выражэнне ў сказах. Толькі ў сказах дзякуючы камунікатыўнай мэце актуалізуюцца, набываюцьсэнсавую дакладнасць і выразнасць словы і іх формы. Таму сказу як мінімальнай функцыянальнай адзінцы надаецца выключнае значэнне ў школьным курсе беларускай мовы.

Мова захоўваецца ў памяці чалавека не ў выглядзе сказаў, якія кожны раз фарміруюцца ў канкрэтнай маўленчай сітуацыі, а ў выглядзе мадэлей, схем, элементаў, якія ў працэсе нападнення лексікай, інтанацыяй і жывой экспрэсіяй граматычна аб'ядноўваюцца і ўтвараюць сказы рознай будовы. Такім чынам, з дапамогай сказаў думкі не толькі выражаюцца, але і фарміруюцца.

Сказ фарміруецца згодна з законамі граматыкі беларускай мовы. У сучасным мовазнаўстве ён разглядаецца як структурная і функцыянальна-камунікатыўная адзінка. Гэта самастойны сродак паведамлення, які адначасова можа выконваць пэўную ролю ў разгортванні цэласнай адзінкі маўленчых зносін — тэксту.

У гэтым заключаецца актуальнасць факультатыўных заняткаў, на якіх разглядаецца будова сказа праз прызму маўленчай творчасці, асэнсоўваюцца яго ўнутраныя і знешнія рэсурсы, выяўляюцца механізмы, якія дазваляюць перадаць інфармацыю аптымальным спосабам.

На факультатыўных занятках трэба дапамагчы вучням асэнсаваць функцыянальныя рэзервы простага сказа. Веды аб простым сказе павінны стаць не самамэтай, а сродкам, інструментам свядомага авалодання мовай.

Вывучэнне сінтаксісу ў VIII класе арганізуюцца на аснове структурна-семантычнага падыходу, адметнай асаблівасцю якога з'яўляецца тое, што пры аналізе моўных з'яў прымаецца пад увагу не адзін які-небудзь аспект, а некалькі. Найважнейшыя з іх — будова, значэнне і функцыя. Такая арганізацыя навучання мове дазволіць школьнікам успрымаць не асобныя моўныя з'явы, а ўсю сістэму ва ўзаемадзеянні яе элементаў, асэнсоўваючы пры гэтым адпаведныя сінтаксічныя паняцці і іх істотныя прыметы.

Мэтай факультатыўных заняткаў з'яўляецца фарміраванне ў вучняў сістэмы сінтаксічных паняццяў, уменняў і навыкаў, звязаных з сутнасцю простага сказа як спецыфічнай моўнай і маўленчай адзінкі.

Задачы:

- стварыць умовы для больш трывалага засваення вучнямі тэарэтычных звестак пра структурна-семантычныя асаблівасці сінтаксісу простага сказа;
- садзейнічаць развіццю лінгвістычнага мыслення вучняў, фарміраванню ўмення самастойна назапашваць веды ў працэсе навучальнай дзейнасці;

- выпрацоўваць уменні:

будаваць словазлучэнні ў адпаведнасці з нормамі сучаснай беларускай мовы; выкарыстоўваць словазлучэнні для пабудовы сказаў у адпаведнасці з камунікатыўнай мэтазгоднасцю і сітуацыйнай зносін;

распазнаваць простыя сказы і іх тыпы, складаць сказы ў адпаведнасці з нормамі сучаснай беларускай літаратурнай мовы;

аналізаваць сэнс выказвання ў цэлым, сэнсавыя адносіны паміж яго часткамі;

карыстацца ў маўленні сінтаксічнымі сінонімамі (замяняць адна-састаўныя сказы двухсастаўнымі і наадварот, складаныя сказы простымі ўскладненымі і наадварот);

правільна ўжываць простыя сказы розных відаў і тыпаў у адпаведнасці з камунікатыўнай мэтазгоднасцю;

абгрунтоўваць выбар знакаў прыпынку і расстаўляць іх у адпаведнасці з вывучанымі правіламі.

Рэкамендуемыя формы і метады правядзення заняткаў

Вывучэнне сінтаксічных тэм наладжваецца на аснове такіх спосабаў дзейнасці, як аналіз і сінтэз.

У якасці самастойных і праверачных работ прадугледжваюцца наступныя віды дзейнасці вучняў: канспектванне тэарэтычных крыніц, падрыхтоўка дакладаў, паведамленняў, выкананне пісьмовых заданняў, назіранне за тэкстам, аналіз тэксту, выкананне тэставых заданняў, складанне ўласных тэкстаў з уключэннем пэўных сінтаксічных адзінак і пунктаграм, складанне віктарын і конкурсных заданняў, падрыхтоўка прэзентацый ці электроннага тэкставага дакумента. Вучням даецца магчымасць выбіраць віды вучэбнай дзейнасці: выкананне пісьмовай працы, складанне тэста, стварэнне віктарыны, конкурсных заданняў, напісанне рэферата, падрыхтоўка даклада, удзел у турніры знаўцаў беларускай мовы і інш.

Прыёмы і сродкі, якія можна выкарыстаць пры вывучэнні асаблівасцей простага сказа: арганізаваныя настаўнікам (шляхам пастаноўкі пытанняў і пазнавальных задач) назіранні за моўным матэрыялам; лінгвістычны эксперымент, што ў сваю чаргу абапіраецца на такія прыёмы, як супастаўленне, супрацьпастаўленне, суадносны аналіз, трансфармацыя і інш.; сінтаксічны разбор, які ажыццяўляецца з рознымі мэтамі і ў рознай форме (поўны, частковы; вусны, пісьмовы; слоўна выражаны ці прадстаўлены графічна); наглядныя дапаможнікі (схемы, табліцы, карціны), мультымедыяныя сродкі навучання.

На факультатыўных занятках выкарыстоўваюцца наступныя практыкаванні: а) практыкаванні на распазнаванне моўнай з'явы сярод іншых; б) практыкаванні, якія актывізуюць уменне аналізаваць сінтаксічныя асаблівасці простых сказаў і іх састаўных частак; в) практыкаванні, звязаныя з удасканаленнем маўленчай дзейнасці васьмікласнікаў.

З мэтай актывізацыі мысліцельнай і маўленчай дзейнасці, фарміравання і развіцця агульнавучэбных уменняў (слухаць і «чуць», адэкватна ўзнаўляць успрынятую інфармацыю, крытычна да яе ставіцца, даваць ёй

ацэнку; выказаць сваю думку, пацвярджаць яе канкрэтнымі прыкладамі) могуць выкарыстоўвацца гульнявыя формы навучання. Гульні садейнічаюць абуджэнню цікавасці да роднай мовы, развіццю маўленчай вынаходлівасці і ўмення нестандартна мысліць, а таксама фарміраванню практычных агульнавучэбных і спецыяльных навыкаў.

Змест курса (35 гадзін)

Паняцце пра сінтаксіс і пунктуацыю (1 гадзіна)

З чаго пачынаецца сінтаксіс? Сінтаксіс і пунктуацыя — чаму заўсёды разам?

Словазлучэнне (4 гадзіны)

Слова. Спалучэнні слоў. Словазлучэнні. Аповед пра развітае... слова.

Аповед пра падпарадкавальныя і спалучальныя адносіны. Асаблівасці дапасавання і кіравання ў беларускай мове. Словазлучэнне як член сказа (сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні).

Словазлучэнні ў маўленні. Граматычныя і маўленчыя памылкі ў пабудове словазлучэнняў.

Выдзяленне словазлучэнняў са сказа. Разгортванне словазлучэнняў, іх выкарыстанне пры апісанні прадметаў, людзей, з'яў. Пераклад сказаў (тэкстаў) з адметнымі беларускімі словазлучэннямі.

Вызначэнне апорных словазлучэнняў у тэкстах, выяўленне іх сэнсава-стылістычнай ролі. Выражэнне мікратэм тэксту з дапамогай словазлучэнняў, разгортванне іх у тэкст.

Сказ — усемагутны валадар сінтаксісу (17 гадзін)

Сэнсавыя «тайны» сказаў. Сказ як мінімальны маўленчы адзінка. Інтанацыйныя і граматычныя прыметы сказа.

З дапамогай якіх сказаў можна выказаць свае думкі і эмоцыі? (Віды сказаў паводле мэты выказвання і інтанацыйнага афармлення.)

Чытанне і аналіз тэкстаў з мэтай выяўлення ролі сказа ў маўленні.

Чытанне сказаў і тэкстаў з захаваннем патрэбнай інтанацыі. Запіс тэкстаў з расстаноўкай прапушчаных знакаў прыпынку ў канцы сказаў.

Падбор прыказак у форме пабуджальных сказаў на прапанаваную тэму.

Разважанне на тэму «Словамі мы паведамляем, а голасам, інтанацыяй пытаемся».

Сачыненне на лінгвістычную тэму «Сказ — усемагутны валадар сінтаксісу».

Асноўныя віды простых сказаў.

Наводзім парадак у сказе: тэкстаўтваральная роля парадку слоў у сказе. Лагічны націск.

Чытанне і аналіз сказаў з мэтай выяўлення ролі лагічнага націску і парадку слоў.

Чытанне і аналіз тэкстаў-апавяданняў і апісанняў, вызначэнне ў іх тэкстаўтваральнай ролі парадку слоў.

Двухсастаўныя сказы. Сакрэты дзейніка і выказніка. Загадкі інфінітыва. Сувязь выказніка з дзейнікам. «След зніклай звязкі». Роля дзеяслова-звязкі ў перадачы адценняў значэння ў сказе. Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам.

Разнастайнасць дадanych членаў сказа. Правілы адрознення мнагазначных членаў сказа (*адпачынак на прыродзе: які ці дзе?*).

Даданыя члены сказа ў маўленні.

Пісьмовы адказ на пытанне-загадку. Складанне сказаў з фразеалагізмамі ў ролі выказніка.

Сінанімічная замена членаў сказа.

Стварэнне тэкстаў-разважанняў на лінгвістычную тэму.

Пабудова азначэнняў тэрміна (алгарытм).

Аднасастаўныя сказы: дзейнік ці выказнік? Сінаніміка аднасастаўных і двухсастаўных сказаў.

Аднасастаўныя сказы ў маўленні.

Поўныя і няпоўныя сказы. Назоўны ўяўлення.

Адрозненне аднасастаўных і двухсастаўных, поўных і няпоўных сказаў. *Знаходжанне ў тэкстах аднасастаўных развітых і неразвітых сказаў, вызначэнне іх сэнсава-стылістычнай ролі, абгрунтаванне мэтазгоднасці ўжывання. Замена двухсастаўных сказаў сінанімічнымі аднасастаўнымі.*

Падрыхтоўка тэкстаў-апісанняў.

Параўнальны аналіз маналагічных і дыялагічных тэкстаў, вызначэнне сродкаў моўнай выразнасці.

Сінтаксічныя лабірынты ўскладненага сказа

(10 гадзін)

Правілы пабудовы сказаў з аднароднымі членамі, знакі прыпынку пры аднародных членах.

Аднародныя члены сказа ў маўленні. Стылістычныя магчымасці сказаў з аднароднымі членамі. Сінаніміка простых сказаў з аднароднымі членамі і складаназлуччаных сказаў.

Аналіз тэкстаў розных стыляў. Вызначэнне ў іх сэнсава-стылістычнай ролі сказаў з аднароднымі членамі, абгрунтаванне мэтазгоднасці ўжывання.

Канструяванне сказаў з аднароднымі членамі, уключэнне іх у тэкст.

Зваротак — самы яркі этыкетны знак. Функцыі зваротка: заклікальная, азначная, этыкетная. Уменне абыходзіцца са звароткам.

«Выратавальныя» словы: пабочныя і ўстаўныя канструкцыі як сродкі выражэння ацэнкі выказвання, уздзеяння на суразмоўцу, «лагічнай разметкі тэксту», паведамлення дадатковай інфармацыі. Сінаніміка пабочных слоў.

Словы-сказы, або Што такое *безумоўна?*

Чытанне тэкстаў розных стыляў, знаходжанне сказаў са звароткамі, пабочнымі словамі. Вызначэнне іх сэнсава-стылістычнай ролі, абгрунтаванне мэтазгоднасці ўжывання.

Напісанне віншаванняў, афіцыйных пісьмаў і сяброўскіх лістоў.

Разважанне на тэму «Калі Вясна! — сказ».

Падрыхтоўка выказвання «Як мяне ратавалі пабочныя словы».

Ускладненне сказа адасобленымі членамі.

Правілы пабудовы сказаў з адасобленымі азначэннямі і прыдаткамі. Ужыванне адасобленых азначэнняў у тэкстах розных стыляў і жанраў.

Правілы пабудовы сказаў з адасобленымі акалічнасцямі, выражанымі дзеепрыслоўнымі зваротамі.

Сэнсавыя, інтанацыйныя асаблівасці сказа з удакладняльнымі членамі. Спосабы ўключэння ўдакладняльных акалічнасцей у сказ.

Адасобленыя члены сказа ў маўленні.

Аналіз і пераказ тэкстаў розных стыляў. Вызначэнне сэнсава-стылістычнай ролі адасобленых членаў сказа, абгрунтаванне мэтазгоднасці іх ужывання.

Як навучыцца параўноўваць? Знакі прыпынку пры параўнальных зваротах.

Выяўленне ў сказах і тэкстах параўнальных зваротаў, вызначэнне іх ролі ў маўленні.

Падрыхтоўка паведамлення «Мова як нацыянальная каштоўнасць».

Падагульненне і сістэматызацыя

(3 гадзіны)

Прагназуемыя вынікі: у выніку працы на факультатыўных занятках васьмікласнікі ўдасканаліцца ўменні:

- вылучаць (па засвоеных прыметах) словазлучэнні ў тэксце; выяўляць галоўнае слова, групаваць словазлучэнні паводле будовы і значэння; ствараць і разгортваць словазлучэнні з рознымі відамі сінтаксічнай сувязі; перакладаць сказы (тэксты) з адметнымі беларускімі словазлучэннямі; адрозніваць свабодныя словазлучэнні ад несвабодных;

- адрозніваць развітыя сказы ад неразвітых, вызначаць мэтазгоднасць ужывання іх у тэксце; знаходзіць галоўныя і даданыя члены сказа; характарызаваць найбольш пашыраныя спосабы выражэння дзейніка і выказніка, вызначаць простыя дзеяслоўныя, састаўныя дзеяслоўныя і састаўныя

іменныя выказнікі; ставіць працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам; складаць двухсастаўныя развітыя сказы, аб'ядноўваць іх у тэксты пры дапамозе паслядоўнай і паралельнай сувязі; вызначаць у тэкстах сродкі эмацыянальна-экспрэсіўнай выразнасці;

- знаходзіць у тэкстах двухсастаўныя і аднасастаўныя сказы, адрозніваць аднасастаўныя сказы ад няпоўных; ствараць вусныя і пісьмовыя разважанні з ужываннем аднасастаўных сказаў розных відаў;

- знаходзіць у тэкстах няпоўныя сказы, вызначаць іх будову, мэтазгоднасць ужывання; адрозніваць няпоўныя сказы ад поўных аднасастаўных; карыстацца няпоўнымі сказамі ў маналагічным і дыялагічным маўленні; афармляць няпоўныя сказы на пісьме ў адпаведнасці з пунктуацыйнымі нормамі;

- вызначаць сказы з аднароднымі членамі, звязанымі спалучальнымі, супраціўнымі і размеркавальнымі злучнікамі, у тым ліку сказы з абгульняльнымі словамі пры аднародных членах, правільна афармляць іх на пісьме; выкарыстоўваць сказы з аднароднымі членамі пры стварэнні пісьмовых тэкстаў;

- знаходзіць у тэкстах сказы з адасобленымі членамі, карыстацца імі ў вусных і пісьмовых выказваннях, правільна інтанаваць і ставіць знакі прыпынку;

- вызначаць сказы з параўнальнымі зваротамі, ужываць іх пры стварэнні вусных і пісьмовых выказванняў, правільна інтанаваць і ставіць знакі прыпынку; адрозніваць параўнальныя звароты ад аманімічных сінтаксічных канструкцый.

Літаратура для вучняў

1. Бадзевіч, З. І. 50 асноўных правілаў беларускай пунктуацыі : дапам. для вучняў старшых кл. агульнаадукац. шк., ліцэяў, гімназій / З. І. Бадзевіч, І. М. Саматыя. — Мінск : Сучаснае слова, 2000. — С. 5—6.

2. Бадзевіч, З. І. Дыдактычны матэрыял па беларускай мове : 9-ы кл. : дапам. для настаўнікаў агульнаадукац. устаноў з беларус. і рус. мовамі навучання / З. І. Бадзевіч, І. М. Саматыя. — Мінск : НІА, 2007. — С. 18—23.

3. Сіўковіч, В. М. Беларуская мова ў пытаннях і адказах : дапам. для вучняў старшых кл. / В. М. Сіўковіч. — 3-е выд. — Мінск : Універсал-Прэс, 2006.

4. Старычонок, В. Д. Беларуская мова : ад А да Я : у дапамогу абітурыентам і школьнікам / В. Д. Старычонок. — Мінск : Выш. шк., 2000. — 367 с.

5. Старычонок, В. Д. Займальная філалогія / В. Д. Старычонок. — Мінск, 1998.

Літаратура для настаўнікаў

1. Адукацыйны стандарт вучэбнага прадмета «Беларуская мова» (I—XI кл.) // Роднае слова. — 2009. — № 8. — С. 101—111.

2. Канцэпцыя вучэбнага прадмета «Беларуская мова» // Роднае слова. — 2009. — № 8. — С. 90—95.
3. Арашонкава, Г. У. Кіраванне ў беларускай і рускай мовах : слоўнік-даведнік / Г. У. Арашонкава, В. П. Лемцюгова. — Мінск : Выш. шк., 1991. — 303 с.
4. Базыленка, А. М. Пабочныя і ўстаўныя словы, словазлучэнні і сказы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове / А. М. Базыленка. — Мінск, 1964. — 111 с.
5. Бандарэнка, Т. П. Аднатыпныя словазлучэнні ў сучаснай беларускай літаратурнай мове / Т. П. Бандарэнка. — Мінск : Навука і тэхніка, 1981. — 132 с.
6. Беларуская граматыка. Ч. 2 : Сінтаксіс / пад рэд. М. В. Бірылы, П. П. Шубы. — Мінск : Навука і тэхніка, 1986. — 327 с.
7. Беларуская мова : энцыкл. — Мінск : БелЭн, 1994. — 655 с.
8. Брусина, А. Е. Рабочая тетрадь по русскому языку : 8-й кл : I полугодие : учебно-метод. пособие / А. Е. Брусина. — СПб. : Паритет, 2002. — 128 с.
9. Брусина, А. Е. Рабочая тетрадь по русскому языку : 8-й кл : II полугодие : учебно-метод. пособие / А. Е. Брусина. — СПб. : Паритет, 2000. — 128 с.
10. Бурак, Л. І. Даведнік па пунктуацыі беларускай мовы / Л. І. Бурак. — Мінск : БДУ, 1980. — 208 с.
11. Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова : Сінтаксіс. Пунктуацыя : вучэб. дапам. для філал. факультэтаў універсітэтаў. — Мінск : Універсітэцкае, 1987.
12. Валынец, Л. С. Планы-канспекты ўрокаў па беларускай мове : 9-ы кл. : I паўгоддзе : кніга для настаўнікаў устаноў, якія забяспечваюць атрыманне агульнай сярэд. адукацыі / Л. С. Валынец. — Мазыр : Белы вечер, 2007. — 126 с.
13. Гапоненка, І. Беларуская пунктуацыя / І. Гапоненка // Роднае слова. — 2004. — № 3. — С. 70—72.
14. Гапоненка, І. Дзукроп'е : з гісторыі знакаў прыпынку / І. Гапоненка // Роднае слова. — 2004. — № 6. — С. 67—68.
15. Гапоненка, І. Дужкі. Дзукоссе : з гісторыі знакаў прыпынку / І. Гапоненка // Роднае слова. — 2004. — № 10. — С. 62—64.
16. Гапоненка, І. Камбінаваныя знакі прыпынку : з гісторыі станаўлення пунктуацыйных тэрмінаў / І. Гапоненка // Роднае слова. — 2004. — № 12. — С. 50—51.
17. Гапоненка, І. Крэпка : з гісторыі знакаў прыпынку / І. Гапоненка // Роднае слова. — 2004. — № 4. — С. 71—72.
18. Гапоненка, І. Працяжнік. Шматкроп'е : з гісторыі знакаў прыпынку / І. Гапоненка // Роднае слова. — 2004. — № 11. — С. 67—69.
19. Гаўрош, Н. В. Намінатывыя сказы ў сучаснай беларускай мове / Н. В. Гаўрош. — Мінск, 1975. — 95 с.

20. Данільчык, З. Сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні і іх тыпы / З. Данільчык // Роднае слова. — 2006. — № 9. — С. 52—54.
21. Данільчык, З. Сінтаксічная роля інфінітыва / З. Данільчык // Роднае слова. — 1995. — № 7. — С. 74—77.
22. Доўгаль, А. Сродкі выражэння эмоцый у сучаснай беларускай мове / А. Доўгаль. — Мінск : Тэхналогія, 2008. — 176 с.
23. Каляда, А. А. Гукавое выражэнне знакаў прыпынку / А. А. Каляда // Выразнае чытанне : IV—VII кл. — Мінск, 1982. — 160 с.
24. Кananенка, Т. М. Праца з тэкстам на ўроках беларускай мовы : вучэбна-метадыч. дапам. / Т. М. Кananенка, Г. М. Малажай, М. І. Пашкевіч ; пад рэд. Г. М. Малажай. — Брэст : Пірс, 1993. — 104 с.
25. Ключаў, Г. Н. Асновы і нормы сучаснай беларускай пунктуацыі / Г. Н. Ключаў. — Гродна, 1993. — 268 с.
26. Ключаў, Г. Н. Сучасная беларуская пунктуацыя / Г. Н. Ключаў, А. Л. Юрэвіч. — Мінск : Выш. шк., 1972. — С. 3—46.
27. Кузьмянкова, Т. В. Некаторыя выпадкі ўжывання састаўнога іменнага выказніка / Т. В. Кузьмянкова // Сучасная беларуская мова (пытанні культуры мовы). — Мінск, 1973. — С. 141—153.
28. Купалова, А. Ю. Изучение синтаксиса и пунктуации в школе / А. Ю. Купалова. — М., 2002.
29. Лаўрэль, Я. М. Вывучэнне сінтаксісу тэксту / Я. М. Лаўрэль ; пад рэд. М. А. Лазарука. — Мінск, 1983. — С. 65—83.
30. Лепешаў, І. Я. Практыкум па беларускай мове / І. Я. Лепешаў, Г. М. Малажай, К. М. Панюціч. — Мінск : Выш. шк., 2005. — 316 с.
31. Лепешаў, І. Я. Сучасная беларуская літаратурная мова : спрэчныя пытанні / І. Я. Лепешаў. — Гродна : ГрДУ, 2002. — 207 с.
32. Ляшчынская, В. А. Методыка выкладання беларускай мовы : вучэб. дапам. / В. А. Ляшчынская, З. У. Шведава. — Мінск : РІВШ, 2007. — 252 с.
33. Ляшчынская, В. А. Методыка выкладання беларускай мовы. Маўленне : вучэб. дапам. / В. А. Ляшчынская. — Мінск : РІВШ, 2009. — 168 с.
34. Методыка выкладання беларускай мовы : вучэб. дапам. для студэнтаў філалага. спецыяльнасцей, якія забяспечваюць атрыманне выш. адукацыі / М. Г. Яленскі [і інш.] ; пад рэд. М. Г. Яленскага. — Мінск : Адукацыя і выхаванне, 2007. — 448 с.
35. Маршэўская, В. В. Сучасная беларуская мова. Сінтаксіс : дапам. / В. В. Маршэўская. — Гродна : ГрДУ, 2008. — 159 с.
36. Наркевіч, А. І. Сістэма словазлучэнняў у сучаснай беларускай мове (структурна-семантычнае апісанне). — Мінск : Выш. шк., 1971.
37. Падгайскі, Л. П. Словазлучэнне ў беларускай мове / Л. П. Падгайскі. — Мінск : Выш. шк., 1971. — 192 с.
38. Плотнікаў, Б. А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампедыум / Б. А. Плотнікаў, Л. А. Антанюк. — Мінск : Інтэрпрэсэрвіс, Кніжны Дом, 2003.

39. Протчанка, В. У. Вывучэнне сінтаксісу ў школе / В. У. Протчанка. — Мінск, 1989. — 127 с.
40. Протчанка, В. У. Шматаспектны аналіз пры вывучэнні сінтаксісу беларускай мовы. — Мінск : Выш. шк., 1987. — 144 с.
41. Рагаўцоў, В. І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў : дыскусійныя пытанні / В. І. Рагаўцоў. — Мінск : Універсітэцкае, 2001.
42. Рамза, Т. Функцыянальны аспект пры вывучэнні безасабовых сказаў / Т. Рамза // Роднае слова. — 1997. — № 1. — С. 46—58.
43. Рамза, Т. Р. Безасабовыя сказы / Т. Р. Рамза. — Мінск : Тэхналогія, 1998. — 71 с.
44. Рамза, Т. Р. Сінтаксіс : тэарэт. курс / Т. Р. Рамза. — Мінск : БДУ, 2006. — 214 с.
45. Супрун, А. Я. Дапасаванне выказніка да колькаснага дзейніка ў беларускай мове / А. Я. Супрун // Беларускае і славянскае мовазнаўства. — Мінск : Навука і тэхніка, 1972. — С. 264—270.
46. Сцяцко, П. У. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П. У. Сцяцко, М. Ф. Гуліцкі, Л. А. Антанюк. — Мінск : Выш. шк., 1990. — 222 с.
47. Сямешка, Л. І. Курс беларускай мовы / Л. І. Сямешка, З. І. Бадзевіч, І. Р. Шкраба. — Мінск : Універсітэцкае, 1996. — С. 103—111.
48. Трыпуціна, Т. М. Параўнанне ў творах Я. Брыля / Т. М. Трыпуціна // Моўныя адзінкі і кантэкст. — Мінск, 1992. — С. 157—190.
49. Цікоцкі, М. Я. Стылістыка тэксту / М. Я. Цікоцкі. — Мінск : Бел. навука, 2002. — 223 с.
50. Чалюк, Н. М. Сінтаксіс беларускай мовы. Словазлучэнне. Просты сказ / Н. М. Чалюк. — Мінск : ТетраСистемс, 2004. — 208 с.
51. Шандроха, Н. Э. Экспрэсіўны сінтаксіс / Н. Э. Шандроха. — Гродна : ГрДУ, 2002.
52. Шумская, І. А. Інфінітыўныя сказы ў сучаснай беларускай мове / І. А. Шумская // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. — 1977. — № 1. — С. 116—125.
53. Шумская, І. А. Ужыванне інфінітыва ў функцыі даданых членаў сказа / І. А. Шумская. — Брэст, 1976.
54. Шумчык, Ф. С. Сінтаксічная стылістыка беларускай мовы / Ф. С. Шумчык. — Мінск : БДПУ, 2008. — 56 с.
55. Янкоўскі, Ф. М. Беларускія народныя параўнанні / Ф. М. Янкоўскі. — Мінск, 1973. — 239 с.
56. Яўневіч, М. С. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы / М. С. Яўневіч, П. У. Сцяцко. — Мінск : Аверсэв, 2006. — 286 с.

МЕТАДЫЧНЫЯ РЭКАМЕНДАЦЫІ

Прыкладнае тэматычнае планаванне вучэбнага матэрыялу

№ п/п	Тэма	Праца па ўдасканаленні маўленчай дзейнасці: віды творчых прац	Колькасць гадзін
1	Паняцце пра сінтаксіс і пунктуацыю (1 гадзіна)		
2	Словазлучэнне (4 гадзіны)		
2.1	Слова. Спалучэнні слоў. Словазлучэнні. Апавед пра развітае... слова	Выдзяленне словазлучэнняў са сказа. Разгортванне словазлучэнняў, іх выкарыстанне пры апісанні прадметаў, людзей, з'яў	1
2.2	Аповед пра падпарадкавальныя і спалучальныя адносіны. Асаблівасці дапасавання і кіравання ў беларускай мове. Словазлучэнне як член сказа (сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні)	Пераклад сказаў (тэкстаў) з адметнымі беларускімі словазлучэннямі	1
2.3	Словазлучэнні ў маўленні. Граматычныя і маўленчыя памылкі ў пабудове словазлучэнняў	Вызначэнне апорных словазлучэнняў у тэкстах, выяўленне іх сэнсава-стылістычнай ролі. Выражэнне мікратэм тэксту з дапамогай словазлучэнняў, разгортванне іх у тэкст	2
3	Сказ — усемагутны валадар сінтаксісу (17 гадзін)		
3.1	Сэнсавыя «тайны» сказаў. Сказ як мінімальна маўленчая адзінка. Інтанацыйныя і граматычныя прыметы сказа	Чытанне і аналіз тэкстаў з мэтай выяўлення ролі сказа ў маўленні	2

№ п/п	Тэма	Праца па ўдасканаленні маўленчай дзейнасці: віды творчых прац	Колькасць гадзін
3.2	З дапамогай якіх сказаў можна выказаць свае думкі і эмоцыі? (Віды сказаў паводле мэты выказвання і інтанацыйнага афармлення)	Чытанне сказаў і тэкстаў з захаваннем патрэбнай інтанацыі. Запіс тэкстаў з расстаноўкай прапушчаных знакаў прыпынку ў канцы сказаў. Разважанне на тэму «Словамі мы паведамляем, а голасам, інтанацыяй пытаемся»	2
3.3	Асноўныя віды простых сказаў. Тэкстаўтваральная роля парадку слоў у сказе. Лагічны націск	Чытанне і аналіз сказаў з мэтай выяўлення ролі лагічнага націску і парадку слоў. Чытанне і аналіз тэкстаў-апавяданняў і апісанняў, вызначэнне ў іх тэкстаўтваральнай ролі парадку слоў	2
3.4	Двухсастаўныя сказы. Сакрэты дзейніка і выказніка. Загадкі інфінітыва. Сувязь выказніка з дзейнікам. «След зніклай звязкі». Роля дзеяслова-звязкі ў перадачы адценняў значэння ў сказе. Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам	Пабудова азначэнняў тэрміна (алгарытм). Письмовы адказ на пытанне-загадку. Складанне сказаў з фразеалагізмамі ў ролі выказніка	2
3.5	Разнастайнасць дадзеных членаў сказа. Правілы адрознення мнагазначных членаў сказа (адпачынак на прыродзе: які ці дзе?)	Письмовы адказ на пытанне-загадку. Складанне сказаў з фразеалагізмамі ў ролі выказніка	3
3.6	Аднасастаўныя сказы: дзейнік ці выказнік? Сінаніміка аднасастаўных і двухсастаўных сказаў. Аднасастаўныя сказы ў маўленні	Перабудова сказаў на сінанімічную замену членаў сказа	2

№ п/п	Тэма	Праца па ўдасканаленні маўленчай дзейнасці: віды творчых прац	Колькасць гадзін
3.7	Поўныя і няпоўныя сказы. Назоўны ўяўлення	Падрыхтоўка тэкстаў-апісанняў	2
3.8	Адрозненне адна-састаўных і двух-састаўных, поўных і няпоўных сказаў	Сачыненне на лінгвістычную тэму «Сказ — усемагутны валадар сінтаксісу»	2
4	Сінтаксічныя лабірынты ўскладненага сказа (10 гадзін)		
4.1	Правілы пабудовы сказаў з аднароднымі членамі, знакі прыпынку пры аднародных членах	Канструяванне сказаў з аднароднымі членамі, уключэнне іх у тэкст	1
4.2	Аднародныя члены сказа ў маўленні. Стылістычныя магчымасці сказаў з аднароднымі членамі. Сінаніміка простых сказаў з аднароднымі членамі і складаназлучаных сказаў	Аналіз тэкстаў розных стыляў. Вызначэнне ў іх сэнсава-стылістычнай ролі сказаў з аднароднымі членамі, абгрунтаванне мэтазгоднасці ўжывання	1
4.3	Зваротак — самы яркі этыкетны знак. Функцыі зваротка: заклікальная, ацэначная, этыкетная. Уменне абыходзіцца са звароткам	Чытанне тэкстаў розных стыляў, знаходжанне сказаў са звароткамі, пабочнымі словамі. Вызначэнне іх сэнсава-стылістычнай ролі, абгрунтаванне мэтазгоднасці ўжывання. Напісанне віншаванняў, афіцыйных пісьмаў і сяброўскіх лістоў	2
4.4	«Выратавальныя» словы: пабочныя і ўстаўныя канструкцыі як сродкі выражэння ацэнкі выказвання, уздзеяння на суразмоўцу, «лагічнай разметкі тэксту», паведамлення	Падрыхтоўка выказвання «Як мяне ратавалі пабочныя словы»	2

№ п/п	Тэма	Праца па ўдасканаленні маўленчай дзейнасці: віды творчых прац	Колькасць гадзін
	дадатковай інфармацыі. Сінаніміка пабочных слоў		
4.5	Словы-сказы, або Што такое <i>безумоўна?</i>	Разважанне на тэму «Калі <i>Вясна!</i> — сказ»	1
4.6	Ускладненне сказа адасобленымі членамі. Правілы пабудовы сказаў з адасобленымі азначэннямі і прыдаткамі. Ужыванне адасобленых азначэнняў у тэкстах розных стыляў і жанраў	Аналіз і пераказ тэкстаў розных стыляў. Вызначэнне сэнсава-стылістычнай ролі адасобленых членаў сказа, абгрунтаванне мэтазгоднасці іх ужывання	1
4.7	Правілы пабудовы сказаў з адасобленымі акалічнасцямі, выражанымі дзеепрыслоўнымі зваротамі. Сэнсавыя, інтанацыйныя асаблівасці сказа з удакладняльнымі членамі. Спосабы ўключэння ўдакладняльных акалічнасцей у сказ. Адасобленыя члены сказа ў маўленні	Аналіз і пераказ тэкстаў розных стыляў. Вызначэнне сэнсава-стылістычнай ролі адасобленых членаў сказа, абгрунтаванне мэтазгоднасці іх ужывання. Падрыхтоўка паведамлення «Мова як нацыянальная каштоўнасць»	2
5	Падагульненне і сістэматызацыя (3 гадзіны)		

Паняцце пра сінтаксіс і пунктуацыю

Уводная частка факультатыўнага курса «Гэты няпросты прсты сказ», выкладзеная ў раздзеле «**Паняцце пра сінтаксіс і пунктуацыю. Чаму заўсёды разам**», мае на мэце падкрэсліць практычную значнасць названых раздзелаў. **Задачамі** вывучэння ўводнага раздзела з'яўляюцца наступныя: 1) паўтарэнне і абагульненне самых агульных звестак пра сінтаксіс і пунктуацыю; 2) практычнае засваенне паняццяў сінтаксічнай сувязі слоў; 3) правядзенне слоўнікавай арфаграфічнай работы, замацаванне арфаграфічных і пунктуацыйных навывкаў шляхам бягучага паўтарэння.

Першым вучні выконваюць не проста практыкаванне, а **практыкаванне-разважанне**. Чытаючы і аналізуючы тэкст, створаны амаль іхняй равесніцай, вучні прыходзяць да важнай думкі: каб апісаць свае пачуцці, выказаць сваю думку так, каб яны былі зразумелымі, прыцягальнымі, патрэбна авалодаць усімі рэсурсамі такога раздзела лінгвістыкі, як **сінтаксіс**.

У наступных практыкаваннях (1—4), адны з якіх выконваюцца ў вуснай, другія ў пісьмовай форме (гэта вельмі важна для ўдасканалення як вуснага, так і пісьмовага маўлення), прадстаўлены матэрыял, які дапамагае ўзнавіць у памяці васьмікласнікаў некаторыя паняцці і тэрміны з папярэдніх раздзелаў сістэматычнага курса беларускай мовы. Матэрыялы з рубрык «**Падказка**», «**Даведка**», «**Практыкаванне для разважання**» дазваляюць гэта зрабіць самастойна ці пад кіраўніцтвам настаўніка. Паўтараюцца паняцці з розных раздзелаў навукі аб мове — фанетыкі, марфемікі, лексікі, марфалогіі, сінтаксісу, стылістыкі; графікі і арфаграфіі, пунктуацыі. Таблічная форма падачы матэрыялу ў **даведцы** дазваляе сістэматызаваць матэрыял, паказаць, што моўныя адзінкі: гук, марфема, слова, словазучэнне, сказ, тэкст — утвараюць розныя ярусы моўнай сістэмы. Праз аналіз паходжання тэрмінаў *сінтаксіс* — ад грэч. *syntaxis*, што азначае «складанне, пабудова»; *пунктуацыя*, *пунктуаграма* — ад лац. *punctum* — «кропка, знак» і грэч. *gramma* — «запіс». Такім чынам, важна адзначыць, што тэрміны гэтыя «гаваркія». Сінтаксіс абазначае складанне са слоў сказаў, г. зн. уключэнне слоў у маўленчы працэс, пабудову выказвання; пунктум гаворыць пра сістэму знакаў прыпынку, якія афармляюць маўленне на пісьме. На аснове засвоеных на ўроках беларускай мовы паняццяў «словазлучэнне» і «сказ» адпрацоўваецца тэрмін *адзінкі сінтаксісу*.

Практ. 3 дазволіць аднавіць веды вучняў пра сродкі сінтаксічнай сувязі: канчатак, прыназоўнік і канчатак, злучнік, інтанацыю.

Практ. 5 уключае вучняў у аналітыка-сінтэтычную дзейнасць, якая дазволіць ім зразумець цесную сувязь сінтаксісу і пунктуацыі, убачыць важную ролю не толькі сінтаксісу, але і пунктуацыі ў выражэнні думкі, патрэбнага сэнсу. Наступныя практыкаванні і матэрыялы рубрык даюць магчымасць уключаць вучняў у розныя віды маўленчай дзейнасці (слуханне, гаварэнне, чытанне, пісьмо), арганізоўваць індывідуальную працу і работу ў парах і групах. Змест тэкставага матэрыялу ў зямальнай форме

дазваляе дасягнуць пастаўленай мэты — зразумець практычную значнасць сінтаксісу і пунктуацыі, убачыць заканамернасці, якія рэгулююць расстаноўку знакаў прыпынку, ролю пунктуацыі ў перадачы сэнсу маўлення.

Словазлучэнне

Матэрыял раздзела «Словазлучэнне» дазволіць вучням адпрацоўваць сувязі і адносіны паміж словамі, дасць магчымасць больш глыбока зразумець словазлучэнне як сінтаксічную адзінку, якая будзеца на падпарадкавальных адносінах, тым самым рыхтуючы глебу для засваення сказа.

Што патрэбна ведаць і ўмець у сферы словазлучэння для ўдасканалення маўлення?

Па-першае, спатрэбяцца веды аб прызначэнні словазлучэння. Здольнасць словазлучэння называць з’явы навакольнага свету больш дакладна, чым гэта дасягаецца адным словам, дазваляе зрабіць выказванне больш дакладным, звязным, выразным. Карысна ўмець бацьць гэтую ролю словазлучэнняў пры ўспрыманні гатовага тэксту і выкарыстоўваць іх у гэтай ролі пры стварэнні ўласнага выказвання.

Каб навучыць васьмікласнікаў прымяняць атрыманыя веды на практыцы, у дапаможнік уключаны практыкаванні для разважання.

Па-другое, патрэбна валодаць нормамаі сувязі слоў у словазлучэнні, асабліва па спосабе кіравання. Гэта ўменне адпрацоўваецца іменна на тым лексічным матэрыяле, які дае найбольш частотныя, устойлівыя памылкі. З гэтай мэтай у раздзел уключана даведка «Сінтаксічныя нормы», растлумачана паняцце *маўленчая памылка*.

Па-трэцяе, практычнае значэнне мае выпрацоўка навыку самакантролю ў адносінах да ўжывання: а) нормаў лексічнай спалучальнасці слоў у словазлучэнні; б) слоў, якія патрабуюць абавязковага развіцця (пашырэння), г. зн. па-за словазлучэннем не ўжываюцца.

І нарэшце, багацце маўлення ў сферы словазлучэння вызначаецца ўменнем будаваць суадносна з’яўляецца ці сінанімічныя словазлучэнні і выбіраць тыя з іх, якія ў пэўным выпадку ўжывання больш за ўсё адпавядаюць сітуацыі выказвання. Уменне выдзяляць словазлучэнне са сказа і аналізаваць яго будову і значэнне мае вучэбную, дапаможную ролю пры вырашэнні арфаграфічных задач і разглядзе шэрагу граматычных з’яў. Зыходзячы з адзначанага, вызначаны змест раздзела, маючы на ўвазе адказ на пытанне матывацыйнага характару *Навошта нам гэта патрэбна ведаць і ўмець?* Цэнтрам усёй працы з’яўляецца аналіз значэння словазлучэнняў. Практычны сэнс гэтага аналізу — у дзейным выкарыстанні лінгвістычных ведаў для развіцця лагічнага мыслення і развіцця маўлення. У гэтых мэтах асаблівую ўвагу пажадана засяродзіць на сінаніміі словазлучэнняў, а таксама будове і значэнні непадзельных словазлучэнняў. Веданне структуры непадзельных словазлучэнняў зробіць больш простым для васьмікласнікаў разбор па членах сказа (кваліфікацыю непадзельнага словазлучэння як аднаго члена сказа ў адрозненне ад звычайных словазлучэнняў, у якіх кожнае самастойнае слова выступае як асобны член сказа).

Сказ — усемагутны валадар сінтаксісу

Паняцце прэдыкатыўнасці

Увядзенне паняцця прэдыкатыўнасці дае магчымасць паказаць васьмікласнікам, як суадносяцца паміж сабой граматычныя значэнні сказаў у тэксце, з’яўляючыся адным з вядучых сродкаў іх граматычнай сувязі. Змяненне граматычнага значэння сказа ў тэксце служыць своеасаблівым стрыжнем выказвання, выразна адлюстроўваючы ход думкі моўцы. Выбар сказаў з тым ці іншым граматычным значэннем вызначаецца зместам маўлення і адносінамі да яго аўтара: ці хоча ён падаць тое, пра што гаворыць, як рэальнае (у цяперашнім, прошлым ці будучым часе) або толькі як жаданае ці магчымае. Паказаць гэта можна з дапамогай прыкладна такіх практыкаванняў:

Уважліва прачытайце тэкст. Абазначце, чым выражана граматычная аснова ў кожным сказе. Прасачыце, як мяняецца граматычнае значэнне сказа.

Ты паехаў, а кветкі, пасаджаныя табою, засталіся і растуць. Я гляджу на іх, і мне прыемна думаць, што мой сыночкі аставіў пасля сябе на Капры нешта добрае — кветкі. Вось калі б ты заўсёды і ўсюды, усё сваё жыццё астаўляў для людзей толькі добрае — кветкі, думкі, слаўныя ўспаміны аб сабе, лёгкім і прыемным было б тваё жыццё. Тады б ты адчуваў сябе багатым душой. Ведай, што заўсёды больш прыемна аддаць, чым узяць.

Аналізуючы тэкст, васьмікласнікі прыходзяць да вываду, што ў прыведзеным тэксце змяненне граматычнага значэння сказа служыць стрыжнем выказвання, адлюстроўваючы рух думкі аўтара. Як зыходны пункт развіцця тэмы — факт рэчаіснасці, які сцвярджаецца пры дапамозе сказаў з граматычным значэннем рэальнага (абвеснага ладу), з пераходам часу ад прошлага да цяперашняга (*ты паехаў, а кветкі засталіся і растуць*). Перададзены пачуцці, выкліканыя гэтым фактам, — і тут невыпадкова выкарыстана безасабовая канструкцыя, як і спосаб выражэння яе галоўнага члена (*мне прыемна думаць*). Некалькі фраз — ва ўмоўным ладзе, каб выказаць, якім хацелася б бачыць пісьменніку жыццёвае крэда сына (*калі б... астаўляў для людзей толькі добрае... лёгкім і прыемным было б тваё жыццё; ты адчуваў бы сябе... патрэбным*). Нарэшце, як заключэнне, энергічнае, актыўна-пабуджальнае (*ведай*) абагульненне (*заўсёды больш прыемна аддаць, чым узяць*), дзе сінтаксічная форма цяперашняга часу ўжыта ў адным з уласцівых ёй значэнняў «пазачасавай» прыметы, што падкрэслівае дзейнасць выказваемага.

Прыцягнуць увагу школьнікаў да таго, як важна суадносіць граматычныя значэнні сказаў у тэксце, дазваляе праца над недахопамі свайго маўлення, рэдагаванне ўласных выказванняў. Напрыклад:

1. *Часам ноччу выпадае снег. Рака пакрылася тонкім лёдам, які расце днём.* Трэба: *Часам ноччу выпадае снег. Рака пакрываецца тонкім лёдам, які расце днём.*

2. *Халодны асенні вецер зрывае лісце з дрэў. Неба часта зацягнута цяжкімі асеннімі воблакамі. Кожны дзень ужо несліся чароды пералётных птушак.* Трэба: *Халодны асенні вецер зрывае лісце з дрэў. Неба часта зацягнута цяжкімі асеннімі хмарами. Кожны дзень ужо нясуцца чароды пералётных птушак.*

Роля лагічнага націску і парадку слоў у сказе, інтанаванне. Сэнсавы і сінтаксічны падзел сказаў, знаходжанне ў іх вядомага і новага

Крэатыўная сіла мовы заключаецца не ў захаванні граматычных правіл, а ў спараджэнні сэнсу ў адпаведнасці з канкрэтным вопытам і прагматычнымі ўмовамі камунікацыі...

Каб авалодаць навыкамі будаваць тэкст лагічна, паслядоўна, захоўваючы правілы яго кампазіцыйнага афармлення, неабходна ўмець выкарыстоўваць тэкстаўтваральныя функцыі адзінак мовы на структурным узроўні, г. зн. ведаць і выкарыстоўваць тыя іх магчымасці, якія праяўляюцца ў такіх тэкставых катэгорыях, як *звязнасць, цэласнасць, завершанасць, праспекцыя, рэтраспекцыя*. Вывучэнне гэтых функцый мэтазгодна звязана з вывучэннем сінтаксічных паняццяў, перш за ўсё сказа і тых катэгорый, якія рэалізуюцца ў яго структуры. Гэтае палажэнне можа быць абгрунтавана перш за ўсё тым, што іменна ў сінтаксісе найбольш паслядоўна і выразна праяўляюцца адносіны мовы да мыслення. Першачарговай задачай пры вывучэнні сінтаксічных паняццяў у школьным сістэматычным курсе сінтаксісу з'яўляецца навучанне школьнікаў выкарыстанню знаёмых ім сінтаксічных паняццяў для *сувязі асобных сказаў і частак тэксту, для прыдання яму кампазіцыйнай формы*.

Пачынаючы вывучэнне таго ці іншага паняцця, неабходна вызначыць шэраг з'яў, што звязаны з яго тэкстаўтваральнымі функцыямі, якія могуць быць асэнсаваны школьнікамі з улікам зместу праграмы, матэрыялаў падручніка і ведаў, атрыманых імі на папярэдніх этапах навучання. Так, у ходзе вывучэння тэмы «**Парадак слоў у сказе**» патрэбна паказаць школьнікам, якую ролю ў стварэнні тэксту выконвае мэтазгоднае размяшчэнне слоў у структуры сказа, якім чынам гэтая акалічнасць звязана са зместам выказвання ў цэлым. Для гэтага патрэбна засяродзіць увагу школьнікаў на наступным: **парадак слоў як сродак рэалізацыі сувязі сказаў у тэксце; змяненне парадку слоў у структуры тэксту як пераход да новай часткі; залежнасць парадку слоў ад жанру тэксту.**

Пры адборы тэкстаў для вывучэння парадку слоў у сказе і галоўных членаў сказа неабходна прыняць пад увагу, што асноўнай задачай па развіцці маўлення ў гэтым выпадку з'яўляецца навучанне школьнікаў напісанню тэкстаў публіцыстычнага характару (апісанне мясцовасці, помніка культуры, сачыненне-апавяданне пра экскурсію ў лес (на луг, на рэчку ці ў музей) з апісаннем з'яў прыроды, асобных прадметаў і да т. п.). Аналіз структурна-семантычных асаблівасцей вывучаемых катэгорый

пераконвае, што іх тэкстаўтваральныя функцыі праяўляюцца ў звязных выказваннях падобнага тыпу. Значыць, вывучэнне гэтых тэм павінна быць забяспечана серыяй тыпізаваных кантэкстаў, у якіх праяўляюцца структурна-семантычныя і тэкстаўтваральныя функцыі аналізуемых сінтаксічных паняццяў. Відавочна, што адабраныя тэксты павінны валодаць пэўнымі жанравымі і стылістычнымі прыметамі: публіцыстычны стыль, апісанне мясцовасці, разважанні пра беражлівае стаўленне да прыроды. Аднак для супастаўлення і параўнання ўмоў праяўлення адпаведных прымет сінтаксічных паняццяў выкарыстоўваюцца тэксты і прыклады разнастайнага характару — мастацкія, навуковыя, а не толькі публіцыстычныя. Гэта вызначаецца зместам працы па развіцці маўлення ў цэлым.

Можна звярнуцца да тэксту з мэтай навучання васьмікласнікаў супастаўляць граматычныя прыметы паняцця, што вывучаецца, з яго камунікатыўнай функцыяй, вызначаць яго тэкстаўтваральную ролю як на семантычным, так і на структурным узроўні. Вучням прапануецца прачытаць тэкст і падабраць да яго загаловак. Затым вучні дзеляць тэкст на часткі, адказваюць на пытанні: *Ці аднолькавы парадак слоў у сказах абедзвюх частак тэксту? Чым растлумачыць, што ў другой частцы тэксту парадак слоў мяняецца?*

Веснавая цёплая ноч толькі што аправула зямлю і раскідала свае таемныя чары, поўныя крыху смутнага характа. Першыя зоры ўжо замігацелі то там, то сям у бяздонным небе, а з-за лесу залатым пажарам узнімаўся кругам блішчаты месяц. Дробныя белыя хмаркі высцілалі яму дарожку сваімі лёгкімі празрыстымі тканінамі і расступаліся перад ім, скупануўшы ў яго бляску свае танкарунныя кудры.

Пахла зямля, багата акропленая расою. У сяле чуліся гаворка і песні. Смела ўразаліся ў цішыню ночы і бойка плылі на рэчку вясёлыя маладыя гукі, упыняліся ў высокі бераг, адскоквалі назад і беглі ўздоўж яго па дузе луці і заміралі ўжо за лугам (Паводле Я. Коласа).

Аналізуючы змест тэксту, вызначаючы яго жанр, стыль і будову, школьнікі прыходзяць да вываду, што змяненне парадку слоў прыводзіць да змены тэмы ў другой частцы тэксту: апісанне зрокавых прымет змяняецца апісаннем гукавых прымет веснавай ночы.

У традыцыйнай школьнай практыцы пры вывучэнні тэмы «**Парадак слоў у сказе**» выкарыстоўваюцца тэрміны *прамы* і *адваротны парадак слоў*. Пры гэтым адваротны парадак слоў звязваюць з паняццем *інверсіі* як прыёму ўзмацнення выразнасці маўлення.

Аднак ці могуць гэтыя звесткі службыць асновай для засваення сінтаксічных і стылістычных нормаў размяшчэння слоў у сказе?

Ці можна растлумачыць вучням памылкі ў размяшчэнні слоў, абпіраючыся на звесткі аб прамым ці адваротным парадку слоў? У прыведзеных прыкладах парушаны асноўны закон сінтаксісу — размяшчэнне слоў перашкаджае ўстанаўленню паміж некаторымі з іх тых граматычных сувязей і сэнсавых адносін, якія мелі на ўвазе аўтары. З-за няправільнага

размяшчэння парадку слоў разбурыліся словазлучэнні, якія хацелі выкарыстаць пры стварэнні сказа.

Аналіз такіх прыкладаў дазваляе падкрэсліць важнасць тэмы, што вывучаецца: адступленні ад нормаў размяшчэння слоў у сказе ўскладняюць, а часам і скажаюць сэнс выказвання.

Настаўнік просіць вызначыць, прамы ці адваротны парадак слоў у прапанаваных сказах:

Раніца марозная з дрэў збівае медзь (А. Пісьмянкоў).

Аднойчы вечарам калабок каціўся па лузе, нібы клубок, румяны, крамяны, у краме не куплены (П. Макаль).

Мы п'ём гарачую гарбату

З медам майскім

упрыкуску (Л. Пранчак).

У вучняў узнікаюць цяжкасці: што браць пад увагу — размяшчэнне дзейніка і выказніка ці размяшчэнне даданых членаў сказа.

Ці сустракаецца ў прыведзеным ніжэй тэксте інверсія?

Беглі дні, і (па) малу канчалася восень. Пачарнеў лес, скінуўшы на дол апошнія сваё залатое ўбранне, асірацелі голяя палеткі. З дня (у) дзень губляла блакітную празрыстасць неба і, усё часцей хмурнеючы, як бы ніжэй апускалася да зямлі. Ц...мянасю пакрыліся ўсе яркія (шмат) каларовыя фарбы асенняй прыроды...

Але ўсё яшчэ сярод хмарных здараліся і пагодлівыя дзянькі, калі зямля, здавалася, на поўныя грудзі дыхала ц...плын'ёй, а навокал стаяла такая яснасць, што курлыканы адлётных журавоў чутно было ў небе на многія вёрсты (У. Краўчанка).

Інверсіі няма, а парадак слоў — адваротны (выказнік папярэднічае дзейніку). Як гэта растлумачыць?

Справа ў тым, што звычайны парадак размяшчэння дзейніка і выказніка (саставу дзейніка і выказніка) у сказе залежыць ад тыпу тэксту.

У тэкстах-апісаннях пры звычайным парадку слоў спачатку ідзе састаў выказніка, затым — дзейніка. Напрыклад:

Ціхая ноч ляжала над Палессем.

Аднатонную песню вялі колы вагонаў. Бясконцы рой залатых іскраў выпускаў паравоз, агністаю палоскаю вызначаючы сабе дарогу. Ціха гулі і судрыгаліся балоты побач чыгункі, дзе бегла машына. Раскаціста і гучна грымелі салаўі: звону іх песень не маглі заглушыць грук і шум вагонных колаў. Месяцамі ўзнімаўся белаваты туман і нерухома звісаў над маладымі асокамі цёмнымі абрысамі разложыстых кучастых лазнякоў. І калі спынялася машына на станцыях і паўстанках і заціхаў шум поезда, з балот даносіліся хвалі незвычайна мяккіх зыкаў крахтання жаб. Нейкі невыразна маркотны і разам з тым прыемны гоман стаяў над балотамі, як бы яны апавядалі гэтай ціхай ночцы і гэтым людзям, што не спалі, адвечную скаргу сваю і смутак свой (Я. Колас).

У апавяданні і разважанні звычайным з’яўляецца іншы парадак: спачатку састаў дзейніка, потым — выказніка. Напрыклад:

Аднойчы я заначавай у жыце, што красавала на лясной прагаліне. Уранні нехта схіліўся нада мной. Я ўбачыў невысокага, уроўні з жытам, сівога дзядка ў палатнянай кашулі. Стары прыгнуў сцяблінку і коласам кратаў мой твар, а сам мружыў вочы і хітравата пасміхаўся.

Я адразу сцяміў, што перада мною — Бялун... (А. Мінкін).

У словазлучэнні звычайны парадак слоў не залежыць ад таго, у якім тыпе тэксту яно выкарыстоўваецца. Тут прасочваецца залежнасць ад спосабу падпарадкавальнай сувязі слоў.

Сказы з аднароднымі членамі

Пажадана дапоўніць тэарэтычную частку матэрыялу інфармацыяй пра функцыянальную ролю моўных з’яў, што вывучаюцца. Напрыклад, у дачыненні да аднародных членаў сказа такой: сказы з аднароднымі членамі ў простым па структуры сказе патрэбны для таго, каб перадаць некалькі паведамленняў, якія маюць агульную частку. Пры аб’яднанні некалькіх паведамленняў паміж імі выражаюцца спалучальныя, супраціўныя ці раздзяляльныя адносіны, што павялічвае аб’ём інфармацыі, якая заключаецца ў сказе з аднароднымі членамі. Такім чынам, сказы з аднароднымі членамі, з аднаго боку, больш эканомныя з пункту погляду выкарыстання моўных сродкаў, з другога — больш інфарматыўныя, чым некалькі простых няўскладненых: *Люблю зіму. Люблю спеў мяцеліц. Люблю спеў вясковай дзетвары. — Люблю зіму, і спеў мяцеліц, і смех вясковай дзетвары* (М. Хведаровіч).

Удасканаленне пунктуацыйных уменняў і навыкаў пажадана суправаджаць назіраннем за сэнсавымі адносінамі паміж аднароднымі членамі, за спалучанымі злучнікамі. Аднак, каб гэтая праца была завершана і дапамагала ўдасканальваць маўленчую дзейнасць школьнікаў, патрэбны інфармацыя і сістэма практыкаванняў, якія дазволілі б засвоіць, што злучнік і пры аб’яднанні аднародных членаў надае выказванню вычарпальны характар, і...і — узмацненне кожнага з аднародных членаў і г. д. Заданні могуць мець прыкладна такі характар:

Перабудуйце аднародныя рады наступных сказаў так, каб у іх выражаліся пазначаныя ў дужках значэнні:

1) *У Адама былі галіфэ з зялёным, з чырвоным, з сінім кантам* (вычарпальны характар пералічэння; узмацненне кожнага з аднародных членаў).

2) *Гарачыні няма: яе паглынаюць рака, зараснікі аеру, чароту, густыя паплавы, непразлы аleshнік, лазняк, бярозы, хвоі, усялякая зеляніна, што жыве навокал, дыхае, шамаціць, запайняе не толькі прыроду, але і душу чалавека* (узмацненне кожнага з аднародных членаў).

3) *Захварэла ласяня. З лесу збеглася радня: тата, мама, бабуля, дзед, брат, сястрычка, сусед, суседка.* (Аб’яднайце папарна аднародныя члены, вызначце, якое новае адценне набывае пры гэтым сказ.)

Адрозненне аднасастаўных і двухсастаўных, поўных і няпоўных сказаў

Для выпрацоўкі ў школьнікаў умення адрозніваць аднасастаўныя і двухсастаўныя, поўныя і няпоўныя сказы, настаўнік прапануе васьмікласнікам параўнаць сказы тыпу: 1) *Сёння вечарам нам спяюць*. 2) *Артысты прыехалі. Сёння вечарам нам спяюць*. На першы погляд, яны аднолькавыя па граматычнай будове. Граматычная будова, напомним, уключае ў сябе такія важныя характарыстыкі, як граматычны склад (двухсастаўны — аднасастаўны), наяўнасць замешчаных і незамешчаных сінтаксічных пазіцый (поўны — няпоўны), наяўнасць даданых членаў сказа (развіты — неразвіты), наяўнасць ускладняльных членаў сказа (ускладнены — няўскладнены). Што тычыцца апошніх дзвюх характарыстык, то іх вызначэнне дастаткова празрыстае (сказы, што аналізуюцца, з'яўляюцца развітымі і няўскладненымі), вызначэнне ж першых двух часта выклікае цяжкасці. Іменна на іх пажадана засяродзіць увагу васьмікласнікаў. У абодвух гэтых сказах у граматычных асновах словамі выражаны адзін галоўны член, але ці абодва яны з'яўляюцца аднасастаўнымі?

Вядома, што сказы адрозніваюцца граматычным складам у залежнасці ад колькасці сінтаксічных пазіцый у граматычнай аснове. Сказ *Шпарка імчаўся поезд сярод ціхой ліпнёвай начы* (М. Гарэцкі) двухсастаўны, таму што яго граматычная аснова мае пазіцыі двух галоўных членаў (дзеянікі *поезд* і *выказніка імчаўся*), а сказы *Ігналік! Прыходзьце зараз*. *Чакаю*. Аля аднасастаўныя, таму што яго граматычная аснова мае сінтаксічную пазіцыю аднаго галоўнага члена, тут *выказнік прыходзьце* мае адносіны да пэўнай асобы, так як і другі (*выказнік чакаю*) і наступны (толькі дзейнік). Значыць, каб вызначыць тып сказа паводле граматычнага складу, патрэбна вызначыць яго граматычную форму і граматычнае значэнне (семантыку). Вернемся да сказаў 1 і 2. Сінтаксічныя пазіцыі ў іх, пазіцыі *выказніка*, замяшчаюць аднолькавыя словаформы — дзеясловы ў 3-й асобе множнага ліку будучага часу абвеснага ладу. Аднак сказы адрозніваюцца граматычным значэннем: для сказа 1 — гэта адносіны да няпэўнай асобы, а для сказа 2 — адносіны да асобы вядомай (*артысты*). На гэтай падставе сказ 1 адносіцца да аднасастаўных няпэўна-асабовых, а другі — да двухсастаўных.

Гэтым адрозненні сказаў не абмяжоўваюцца. Настаўніку патрэбна засяродзіць увагу вучняў на другой структурнай характарыстыцы — наяўнасці-адсутнасці незамешчаных сінтаксічных пазіцый. Калі ў сказе замешчаны ўсе сінтаксічныя пазіцыі, то ён поўны. Калі ж ёсць незамешчаныя пазіцыі, то сказ няпоўны. Незамешчаныя пазіцыі заўсёды маюць паказчыкі, сігналы, ці «падказкі». Яны розныя па сваёй прыродзе. Пажадана даць вучням інфармацыю пра іх. Можна прапанаваць для аналізу некалькі сказаў: 3) *Адна душа казала: «Мне ўсё роўна... Мне ўсё роўна...»* А другая прыкра балела і маўчала (М. Гарэцкі). У другім сказе ёсць азначэнне *другая*, але няма азначаемых членаў сказа. Азначэнні «падказва-

юць»: у сказах ёсць незамешчаныя пазіцыі (тут — дзейніка), значыць, гэта няпоўны сказ.

З папярэдняга, ці левага кантэксту (*душа*) даведваемся пра азначаемае слова. Патрэбна зрабіць вывад, што наяўнасць падпарадкаванага кампанента без галоўнага — сігнал непаўнаты сказа.

Цікавая ў гэтых адносінах канструкцыя 4) *І рэдка крочыць, ды цвёрда ступае*. У пазіцыі выказнікаў дзеясловы *крочыць, ступае* ў форме 3-й асобы адзіночнага ліку, цяперашняга часу, абвеснага ладу. Гэта форма не можа быць галоўным членам аднастаўнага сказа (параўнайце формы ліку!), значыць, яна падае сігнал аб наяўнасці ў сказе незамешчанай сінтаксічнай пазіцыі (тут дзейніка).

Настаўнік знаёміць вучняў яшчэ з адным выпадкам. Звернемся да сказа 2: яго граматычная форма супадае з граматычнай формай аднастаўнага няпэўна-асабовага сказа, але граматычнае значэнне — адносіны да канкрэтнай асобы (тут — *артысты*) — неўласціва такому сказу; на гэтай падставе і адносім яго да двухстаўных няпоўных.

Яшчэ адзін сказ 5) *Бачыш — павуцінка гайдаецца*. Першая частка *Бачыш* — дзеяслоў з моцнай сінтаксічнай сувяззю (ён пераходны, гэта значыць, заўсёды патрабуе пры сабе дапаўнення: *бачыш каго? што?*). Як адзначаюць навукоўцы, многія дзеясловы патрабуюць залежнага назоўніка ў вінавальным склоне. Без вінавальнага склону яны не ўжываюцца. Пазіцыя дапаўнення пры дзеяслове *бачыш* у аналізуемым сказе не замешчана словаформай — сказ няпоўны. Неабходна падкрэсліць, што частка складанага сказа *Бачыш* — адпавядае аднастаўнаму няпоўнаму сказу, але не па прычыне адсутнасці другога галоўнага члена, дзейніка (яго пазіцыі няма ў структуры сказа!), а з-за незамешчанай пазіцыі абавязковага для такой структуры дапаўнення. Значыць, нерэалізаваная сінтаксічная сувязь таксама служыць прыметай няпоўнага сказа.

Цікавыя паказчыкі непаўнаты ў сказе 6) *У чужым воку парушынку бачым, а ў сваім бярвяна не заўважаем* (прыказка). У другой частцы прыказкі ёсць азначэнне *сваім* — сігнал таго, што ў сказе не замешчана пазіцыя азначаемага слова (тут — акалічнасці *ў воку*). Акрамя таго, у сказе выяўляецца яшчэ адзін паказчык непаўнаты — прыназоўнік у: прыназоўнікі, як вядома, выкарыстоўваюцца толькі з субстантываванымі словамі (назоўнікамі, займеннікамі — назоўнікамі, субстантываванымі прыметнікамі і дзеепрыметнікамі і інш.).

Для выпрацоўкі ўмення размяжоўваць аднастаўныя сказы і двухстаўныя сказы з адным галоўным членам, выражаным славесна, настаўнік прапануе васьмікласнікам кіравацца наступным алгарытмам:

1) Знайдзіце ў сказе **галоўныя члены**.

2) Вызначце іх **колькасць**.

3а) Калі іх два (дзейнік і выказнік), то сказ **двухстаўны**.

3б) Калі галоўны член адзін, то высветліце **спосаб яго выражэння**.

4) Высветліце, ці можа гэта форма (3б) быць **галоўным членам аднастаўнага сказа**.

5а) Калі не, то сказ **двухсастаўны няпоўны**.

5б) Калі так, то вызначце **граматычнае значэнне сказа** (звярніцеся да папярэдняга кантэксту: ці ёсць там абазначэнні асобы ці дзеяння).

6а) Калі яно ўласціва аднасастаўным сказам, то сказ **аднасастаўны** (у папярэднім кантэксте няма абазначэння асобы ці дзеяння).

6б) Калі яно неўласціва аднасастаўнаму сказу, то аналізуемая канструкцыя **двухсастаўная няпоўная** (у папярэднім кантэксте ёсць абазначэнне асобы ці дзеяння).

7) Вызначце тып **аднасастаўнага сказа**.

Самастойная работа

1. Прааналізуйце з пункту погляду аднасастаўнасці-двухсастаўнасці, паўнаты-непаўнаты наступныя сказы. У няпоўных сказах назаўважце сігналы непаўнаты.

— *А раз так, давай у заклад біцца, — прапанаваў селянін. — Калі ты, зладзяйчук, з трыма маімі работамі справішся і дапамогі ад мяне не папросіш, тады я сваё жытло табе пакіну ды па свеце пайду. А калі не — тады твайго духу тут болей не будзе.*

— *Дык давай свае работы!*

— *Тады — першая... Ёсць у мяне, ваша нечысць, тры полі. Адно — мяністае, другое — ад веку не родзіць, а трэцяе — яшчэ аблогай ляжыць. Папрацуй, Чорцік, мо спіна не пераломіцца (А. Бензюрук).*

2. Выконваючы заданні, арыентуйцеся перш за ўсё на тып граматычнай асновы (двухсастаўная ці аднасастаўная, а калі аднасастаўная, то яе разнавіднасць), затым на прымету паўнаты-непаўнаты сказаў. Іншыя характарыстыкі дапамогуць пазнаць сказ (заданне а) ці пабудавальца яго (заданне б).

а) Пазнай сказ па яго характарыстыцы.

1) Апаবাদальны, няклічны, двухсастаўны, няпоўны, развіты, няўскладнены; 2) частка сказа з простаю мовай, што адпавядае пабуджальнаму, клічнаму, сцвярджальнаму, аднасастаўнаму, няпоўнаму, няўскладненаму сказу; 3) апаবাদальны, няклічны, сцвярджальны, аднасастаўны, поўны, неразвіты, няўскладнены.

1868 год. У Пецярбургу сабраўся высокі сход. Мяркуюць, разважаюць, як далей цягнуць чыгунку на Брэст. Адно кажучы:

— *Праз Пінск!*

— *Праз Мінск! — пярэчаць іншыя.*

За пінскі напрамак — большасць. Аднак галоўнае слова за імператарам Аляксандрам ІІ. Нясуць яму на подпіс вялікую карту.

Уважліва глядзіць цар на карту. На ёй усе станцыі пазначаны. Што гэта за невялікая кропачка? Жабінка. Уззяў Аляксандар пярэ. «Дык які напрамак лепшы? На Пінск ці на Мінск?» Абмакнуў пярэ і вывеў акуратна на карце: «Выканаць адпаведна меркаванню меншасці!» (А. Бензюрук).

б) Пабудуйце сказы па іх характарыстыцы.

1) Пабуджальны, клічны, сцвярджальны, аднастаўны, пэўна-асабовы, неразвіты, поўны, няўскладнены; 2) апавядальны, клічны, адмоўны, двухстаўны, няпоўны, развіты, няўскладнены; 3) пыталны, няклічны, сцвярджальны, аднастаўны, безасабовы, развіты, няпоўны, няўскладнены (можна ўжыць у кантэксце).

Падрыхтоўка да разважання на лінгвістычную тэму

Каб падрыхтаваць васьмікласнікаў да разважання «Калі *Вясна!* — сказ», настаўнік праводзіць наступную працу. Вучням прапануецца разгледзець тры фрагменты тэксту з аднолькавым пачаткам:

1) *Вясна! Не адлучайцеся сёння ў горад.* 2) *Вясна! Яна не адпускае нас у горад.* 3) *Вясна! Ты не адпускаеш нас у горад.*

Выдзеленыя словы, як бачым, маюць аднолькавую форму — гэта назойнікі ў назойным склоне. Ці сказы гэта?

Тып сінтаксічнай адзінкі, як вядома, вызначаецца граматычнай формай у адзінстве з граматычным значэннем. Граматычнае значэнне ізаляванага назойнага склона назойніка ў першым фрагменце — паведамленне пра існаванне з’явы (можа быць — прадмета), якое гэтым прадметам названа. Значыць, *Вясна!* тут — назойны сказ, дзе назойнік у назойным склоне займае пазіцыю дзейніка. Сказ неразвіты, але існуюць развітыя намінатыўныя сказы. Развіццё мае абмежаванні, абумоўленыя характарам галоўнага члена сказа — дзейніка: пры ім, як вядома, можа быць толькі дапасаванае ці недапасаванае азначэнне. Параўнаем: 4) *Ранняя вясна!* (*ранняя* — дапасаванае азначэнне), 5) *Вясна ў вёсцы!* (*у вёсцы* — недапасаванае (немарфалагізаванае) азначэнне, што пацвярджаецца магчымасцю сінанімічнай замены яго азначэннем марфалагізаваным: *у вёсцы* — *вясковая*).

Часта сустракаюцца ланцужкі назойных сказаў: 6) *Горад. Зімовае неба. Цемра. Слупы ліхтароў. Горад. Цемра* — неразвітыя назойныя сказы. *Зімовае неба. Слупы ліхтароў* — назойныя сказы, развітыя азначэннямі: дапасаваным (*зімовае*) і недапасаваным (*ліхтароў*).

Пазіцыя дзейніка ў назойным сказе можа быць замешчана спалучэннем колькаснага лічэбніка з назойнікам, як, напрыклад, *дваццаць градусаў* у сказе 7) *Дваццаць градусаў ніжэй за нуль. Скаваная зямля.* Недапасаванае азначэнне часцей за ўсё бывае выражана родным склонам назойніка, магчымая і іншыя формы ўскосных склонаў, напрыклад *у вёсцы* са сказа 5, а таксама словазучэння, напрыклад *ніжэй за нуль*.

Падкрэслім: у назойных сказах не можа быць дапаўненняў і акалічнасцей, паколькі яны ўваходзяць у склад выказніка. Разгледзім сказ 8) *У паветры — цудоўны пах язіну.* У ім словамі выражаны толькі адзін галоўны член — дзейнік *пах*, аднак акалічнасць *у паветры* падказвае, што ў сказе ёсць пазіцыя выказніка, значыць, аналізуемы сказ двухстаўны, а не назойны.

Звернемся да кампанента *Вясна!* у другім фрагменце. Маючы такую самую граматычную форму, як у першым сказе, — назоўны склон назоўніка, — ён мае іншае граматычнае значэнне ў адрозненне ад першага выпадку. Гэта канструкцыя ні пра што не паведамляе, а значыць, да сказаў не адносіцца. Не з’яўляецца і членам сказа. У чым жа яе прызначэнне? Гэты назоўны склон назоўніка называе тэму наступнага паведамлення (ён можа называць і тую частку паведамлення, на якую звяртае ўвагу моўца), размяшчаючы яе ў цэнтры ўвагі, таму называюць яго назоўным тэмы (**назоўным уяўлення**).

Пазнаць назоўны тэмы дапамагаюць своеасаблівыя сігналы, якія знаходзяцца ў наступным тэксце ў выглядзе пэўных груп займеннікаў — асабовых у 3-й асобе ў форме любога склону ці ўказальнага таксама ў любым склоне; гэта могуць быць і суадносныя з указальнымі займеннікамі прыслоўі і нават словазлучэнні. У нашым прыкладзе мы бачым асабовы займеннік у назоўным склоне (*вясна* — яна), але магчымы і ўскосныя склоны, напрыклад вінавальны ў сказе 9) *Цёплы ветрык... Я і цяпер быццам чую яго ў сэрцы (ветрык — яго)*. Пры назоўніку ў канструкцыі назоўнага тэмы ёсць залежны прыметнік *цёплы*. У сказе 10) *Дзень Перамогі! Ужо каторы раз сустрэла наша Радзіма гэтае вялікае свята* назоўны тэмы «падтрымліваецца» словазлучэннем *гэтае вялікае свята (Дзень Перамогі — гэтае вялікае свята)*.

Іншую прыроду мае канструкцыя *Вясна!* у трэцім фрагменце. Яна, як і ў другім фрагменце, нічога не паведамляе, а не выконваючы камунікатывунай функцыі, не ўтварае сказа. У гэтым адрозненне яе ад назывнога сказа і падабенства з назоўным тэмы. Адрознівае яе ад назоўнага тэмы граматычнае значэнне — тут назоўны склон называе не тэму наступнага паведамлення, а з’яву (часцей — асоба, можа быць прадмет), да якога звяртаюцца з моваю. Значыць, *Вясна!* у аналізуемым тэксце займае пазіцыю зваротка. Вось прыклад, дзе зваротак абазначае асобу, да якой звяртаюцца з паведамленнем: 11) *Хлопчык! Дапамажы, калі ласка, перайсці вуліцу*. Такім чынам, зваротак — гэта не сказ, ён, як падаецца ў школьных падручніках, не з’яўляецца членам сказа. Зваротак і назоўны тэмы (назоўны ўяўлення) не адзіныя канструкцыі ў мове, якія не маюць статусу сказа! Яшчэ прыклад — зваротак абазначае прадмет: 12) *Адкажы мне, вербачка мілая, чаму ты ўсё смуцішся, журышся, пахілая?* (Я. Колас).

З прыкладаў відаць, што звароткі, як і іншыя прааналізаваныя канструкцыі з назоўнікам у назоўным склоне, бываюць адзіночнымі (11) і развітымі (12), прычым развіваюцца яны словамі з пэўным значэннем. Гэта могуць быць прыметнікі ці займеннікі — прыметнікі, якія дапасуюцца да назоўнікаў у родзе, ліку і склоне; назоўнікамі ва ўскосных склонах (з азначальным значэннем!), напрыклад у родным склоне: 13) *Мары майго юнацтва! Я зной і зной вяртаюся да вас*.

Звароткі могуць падхоплівацца займеннікамі ў наступным тэксце, але — у адрозненне ад канструкцый з назоўным тэмы (назоўным уяўлення) — займеннікамі 2-й асобы *ты, вы* ў любой форме — у назоўным скло-

не, ва ўскосным, скажам, у родным склоне *да вас* (13), у назоўным (12). Магчымы прыналежны займеннік, суадносны з асабовым 2-й асобы (ты — твой, вы — ваш): 14) *Мой родны край! Люблю твае прасторы.*

Займеннік у наступным тэксце можа адсутнічаць, калі дзеяслоў-выказнік ужыты ў загадным ладзе ў 2-й асобе: ён мае свайго «прадстаўніка» ў самой дзеяслоўнай форме, што высвятляецца ў сказах 15) *Край мой беларускі, край! Дай жа мне напіцца, дай...* (Н. Гілевіч): *дай — ты — край мой беларускі.*

16) *Не пакідай мяне, мой светлы сум, з табой мне хораша на адвечорку хадзіць і слушаць лесу ціхі шум, пакуль суцэмак не запаліць зорку* (Н. Гілевіч). Хоць магчымы і выражаны словам займеннік 2-й асобы пры дзеяслове ў загадным ладзе: 17) *Мой мілы таварыш, мой лётчык! Вазьмі ты з сабою мяне.* Паказчыкам зваротка пры адсутнасці займенніка можа быць і дзеяслоў-выказнік у абвесным ладзе, у 2-й асобе: 18) *Сынок! Ужо сівееш... (сівееш — ты — сынок).*

Цікава, што ў адным сказе магчыма наяўнасць некалькіх паказчыкаў пазіцыі зваротка, параўн.: 19) *Яблынька! Хто пасадзіў цябе тут? Квітней на радасць людзям!* — асабовы займеннік *цябе* ў родным склоне, дзеяслоў у загадным ладзе *квітней*.

Такім чынам, ізаляваны назоўны склон назоўніка ў тэксце (напамні: развіваецца ён залежнымі словамі толькі з азначальным значэннем) фарміруе канструкцыі двух тыпаў — сказа і не сказа. Калі гэта сказ, то ён развіты назыўны, ці неразвіты назыўны, дзе назоўны склон займае пазіцыю дзейніка. Калі гэта не сказ (а значыць, і не член сказа), то назоўны склон выступае ці як назоўны тэмы (назоўны ўяўлення), ці як зваротак. Падкрэслім, што нельга арыентавацца на пунктуацыю пры вызначэнні тыпу любой канструкцыі, у тым ліку і пры размежаванні назыўных сказаў, назоўнага тэмы і зваротка. Да таго ж усе прааналізаваныя канструкцыі могуць аддзяляцца ад наступнага сказа ў тэксце не нейкім дакладна вызначаным пунктуацыйным знакам, а, як можна заўважыць нават у прааналізаваным матэрыяле, рознымі знакамі прыпынку — кропкай, коскай, клічнікам ці пыгальнікам, шматкроп’ем.

Каб вызначыць граматычны характар канструкцыі з ізаляваным назоўным склонам, патрэбна разважаць наступным чынам:

1. Граматычная форма канструкцый аднолькавая — назоўны склон назоўніка, — таму трэба звярнуцца непасрэдна да іх граматычнага значэння, улічваючы і наступны тэкст.

2. Вызначыць, ці паведамляе гэтая граматычная форма пра існаванне, наяўнасць з’явы, прадмета. Калі так, то гэта назыўны сказ (ён, дарэчы, не мае займеннікавай падтрымкі ў працягу тэксту). Калі не, то гэта не сказ. Гл. пункт 3.

3. Ці абазначае граматычная форма тэму наступнага паведамлення (у наступным кантэксце ёсць «падхват» у форме асабовага займенніка ў 3-й асобе, указальнага займенніка, займеннікавага прыслоўя ці словазлучэння). Калі так, то гэта назыўны тэмы (назыўны ўяўлення). Калі не, то гл. пункт 4.

4. Ці называе гэта граматычная форма асобу ці прадмет, да якога звяртаюцца з паведамленнем (у наступным кантэксте ёсць «падхват» — асабовы займеннік 2-й асобы, суадноснага з ёй прыналежамага займенніка і/ці дзеяслова ў загадным ці абвешным ладзе ў 2-й асобе). Калі так, то гэта зваротак.

Прывядзём узор разважання.

20) *О ветрык мой ціхі! Ну хіба ж ты зычыш мне ліха?* (А. Бялёвіч).

Назоўны склон назоўніка *ветрык* (пры сабе мае залежныя словы — дапасаваныя азначэнні *мой ціхі*) абазначае з’яву, да якой звяртаюцца з пытаннем. У наступным тэксте ёсць асабовы займеннік 2-й асобы, значыць, *ветрык* — зваротак.

21) *Світанне. Роўная стужка лясной дарогі* (А. Бутэвіч).

Світанне. Граматычная форма канструкцыі — назоўны склон назоўніка. Граматычнае значэнне — паведамленне пра існаванне названай з’явы. Гэта назывуны сказ.

Роўная стужка лясной дарогі. Граматычная форма канструкцыі — назоўны склон назоўніка (*стужка*). Граматычнае значэнне — паведамленне пра існаванне прадмета. Сказ назывуны. Ён развіты дапасаваным (*роўная*) і недапасаваным (*лясной дарогі*) азначэннямі.

22) *За лугам — поле*. Дзейнік — *поле*, выражаны назоўнікам у назоўным склоне. У сказе ёсць даданы член — акалічнасць *за лугам*, сігнал пазіцыі выказніка ў сказе. Значыць, сказ двухсастаўны, няпоўны.

23) *Еўфрасіння Полацкая... Без гэтага імя немагчыма ўявіць шматвяковую гісторыю Беларусі* (У. Арлоў). Назоўны склон назоўніка *Еўфрасіння Полацкая* называе тэму наступнага паведамлення, гэта граматычнае значэнне канструкцыі. У наступным кантэксте ён падхопліваецца словазлучэннем *без гэтага імя*. Гэта назоўны тэмы.

Пасля тлумачэння настаўнік можа прапанаваць вучням самастойную работу:

Вызначце граматычную прыналежнасць выдзеленых канструкцый, якія ўтрымліваюць назоўны склон назоўніка. Свой адказ абгрунтуйце.

1) *Як многа неба! У горадзе яго неяк і не заўважаеш* (В. Гардзеі). 2) *Эх, вольныя птушкі, як не пазаздросціць вашым лёгкім і хуткім крылам!* (Я. Колас). 3) *Маленства... Святло тых ясных бесклапотных дзён, як святло пагаслых галактык, ідзе праз гады, праз усё жыццё* (А. Вялюгін). 4) *Край мой! Радзіма мая! Колькі сонца і святла ў табе!* (Я. Журба). 5) *Пачатак верасня. Мяккае сонца. Пах крыху прывялых лістоў і яблыкаў, кавуноў, вінаграду, якімі завалены тут усе ларочки* (Л. Арабей). 6) *Некалі шлях у напрамку да Старой Рудні ішоў праз лес... Бярэзнік, ельнік, асіннік. За кіламетр-паўтара ад вёскі лес канчаўся* (І. Капылоў). 7) *Увайшлі ў лес. Сосны, сосны, злева, справа, высокія і стройныя. А побач — зусім маладыя дрэўцы, уккрытыя снегам* (Г. Васілеўская).

Сінтаксічныя лабірынты ўскладненага сказа

Словы-сказы, або Што такое *канечна*

Тэрмін «словы-сказы» не зусім удалы, паколькі ён не ўказвае на спецыфіку гэтай групы сказаў, а з’яўляецца вельмі ўмоўным абазначэннем, у аснове якога ляжыць толькі колькасны паказчык — «сказы з аднаго слова». Аднак вядома, што многія аднастаўныя сказы, напрыклад намінатыўныя, безасабовыя, таксама складаюцца з аднаго слова (*Вечар. Змяркаецца*).

Нельга лічыць дакладным тэрмін «эквівалент сказа»: ён не дае адказу на пытанне, сказамі ці не сказамі з’яўляюцца выразы тыпу *Няўжо? Ах так?!* і пад. Паводле сінтаксічнай прыметы, лічаць некаторыя лінгвісты, словы-сказы лепш называць нерасчлянёнымі сказамі. Нерасчлянёныя сказы — непадзельныя сінтаксічныя адзінкі з аднаго слова або ўстойлівага спалучэння слоў, якія выражаюць дадатны ці адмоўны адказ на чыё-небудзь выказванне, а таксама мадальна-экспрэсіўную ацэнку, пабуджэнне да чаго-небудзь, запытанне. Словам-сказам, як і ўсім сказам сучаснай беларускай мовы, уласцівы і інтанацыя паведамлення, якая надае ім сэнсавую закончанасць і суадносіць іх змест з рэальнасцю, г. зн. служыць сродкам выражэння мадальнасці, і суб’ектыўна-аб’ектыўныя катэгорыі сказа.

Галоўная асаблівасць словаў-сказаў — немагчымасць расчлянэння іх фармальнага саставу, таму што яны не выражаюць сінтаксічных адносін і, значыць, не маюць ні галоўных, ні даданных членаў сказа; не могуць быць развіты іншымі словамі. Аднак гэта не перашкаджае ім быць закончанымі выказваннямі, г. зн. выражаць закончаную думку (пры ўліку іх кантэкстуальнасці). Гэтая асаблівасць і ёсць аб’ектыўны сінтаксічны крытэрыі адмежавання іх ад іншых тыпаў сказа, іх галоўная структурная асаблівасць.

Словы-сказы цесна звязаны з кантэкстам, заўсёды знаходзяцца ў саставе групы самастойных сказаў. Па-за кантэкстам словы-сказы не могуць ужывацца, паколькі не маюць намінатыўнай функцыі і выконваюць толькі камунікатыўную.

Адсугнасцю намінатыўнай функцыі словы-сказы адрозніваюцца ад вакатыўных сказаў, найбольш блізкіх да іх па структура-семантычных уласцівасцях. Да слоў-сказаў блізкія і словы маўленчага этыкету, што выражаюць прывітанне, падзяку, просьбу, прабачэнне і г. д.: *Дзякуй! Добры дзень! Здарой! У* гэтых сказах няма ні сцвярджэння, ні адмаўлення, ні экспрэсіўна-эмацыянальнай ацэнкі выказвання ці пэўнай сітуацыі, што і адрознівае іх ад слоў-сказаў.

Словы-сказы не называюць з’яў рэчаіснасці, а выражаюць мадальна-экспрэсіўныя адносіны: сцвярджэнне, адмаўленне, запытанне, пабуджэнне, эмацыянальную ацэнку. Таму словам-сказам заўсёды павінна папярэднічаць якое-небудзь паведамленне ці сітуацыя, якія выклікаюць

гэта сцвярдженне, запытанне, адмаўленне, эмацыянальную ацэнку ці падбудженне да дзеяння.

У ролі нерасчлянёных сказаў найбольш ужывальныя наступныя катэгорыі слоў і спалучэнняў слоў:

- а) выклічнікі (*эй, ай-ай, вай* і пад.);
- б) часціцы (*так, не, хіба, няўжо* і інш.);
- в) мадальныя словы (*вядома, праўда, магчыма* і інш.);
- г) фразеалагічныя спалучэнні (*Нічога падобнага! Што і казаць!* і інш.).

Акрамя асноўнага слова, у склад нерасчлянёных сказаў могуць уваходзіць мадальныя словы (*Вядома, не! Здаецца, так! Несумненна, так!*); узмацняльныя часціцы (*Але ж; Ды не!*); выклічнікі (*О не! О так!*); могуць далучацца звароткі (*Выбачайце, дарагія! Бывай, Анатолю!*). Ні выклічнікі, ні часціцы, ні мадальныя словы не з'яўляюцца членамі сказа, таму ў словах-сказах не могуць быць даданымі членамі.

Словы-сказы нельга разглядаць як няпоўныя, таму што:

- а) у пэўным кантэксце ці пры наяўнасці адпаведнай сітуацыі яны ўспрымаюцца як моўныя адзінкі, што выражаюць закончанае выказванне;
- б) слова ці непадзельнае спалучэнне, якое ўтварае нерасчлянёны сказ, не з'яўляецца членам сказа, не можа мець пры сабе дадanych членаў і не знаходзіцца ў граматычнай сувязі са словамі папярэдняга кантэксту.

Нельга іх разглядаць і як аднасастаўныя словы.

З пункту погляду стылістыкі словы-сказы характарызуюцца максімальнай лаканічнасцю і экспрэсіўнай насычанасцю. Яны прадуктыўны і неабходны элемент дыялогу. Пры пацвярджэнні ўласнай думкі ці прэрэчанні самому сабе словы-сказы могуць ужывацца і ў маналагічнай мове як адгалосак унутранага маналогу. Гэта сведчыць аб тым, што, калі мы пры выкладанні беларускай мовы ставім за мэту навучыць дзяцей карыстацца беларускай мовай ва ўсіх сферах яе прымянення, то ў школьным курсе неабходна вызначыцца з тэрміналогіяй і месцам гэтай цікавай з'явы.

На нашу думку, гэта тэма дазваляе сістэматызаваць веды па цэлым раздзеле, бо апорнымі ведамі для яе засваення з'яўляюцца наступныя паняцці: **выклічнікі, часціцы, злучнікі, пабочныя словы, аднасастаўныя і няпоўныя словы.**

Такім чынам, пры засваенні разгледжанай тэмы ў цэнтры ўвагі павінны быць:

а) фарміраванне шэрагу ўменняў, звязаных з засваеннем нормаў этыкі маўленчых паводзін (праца над формамі прывітання, развітання), уменнем перадаваць розныя эмоцыі, стан. Тым самым узмацняецца выхаваўчы патэнцыял урока мовы;

б) паўтарэнне выклічнікаў, часціц, спосабаў выражэння выказнікаў у безсабовых сказах і інш.;

в) інтанацыя ў вусным маўленні, пунктуацыйнае афармленне сказаў на пісьме і інш.

Вядомы беларускі мовазнаўца І. К. Германовіч называў выклічнікі найкарацейшым спосабам моўнай рэакцыі на паведамленне суразмоўцы ці на з’яву, падзею рэчаіснасці.

Для сінтаксічнага разбору нерасчлянёных сказаў прапануюцца і асобныя сказы, і складаныя, у якіх ёсць нерасчлянёная частка. Напрыклад, вучням прапануецца расставіць знакі прыпынку і зрабіць сінтаксічны разбор выдзеленага сказа ў наступным тэксте:

На зацішнай сонечнай палянцы ці ў тваім двары, быццам карычневы агеньчык, радасна пыхае-танцуе матылёк крапіўнік.

Няўжо ён таксама прыляцеў аднекуль з-за мора-акіяна? Ды не сябры крапіўнік зімаваў разам з намі на Беларусі.

Вучні запісваюць тэкст. Запіс можа атрымацца ў некалькіх варыянтах:

а) *Ды не, сябры, крапіўнік зімаваў разам з намі на Беларусі.*

б) *Ды не, сябры! Крапіўнік зімаваў разам з намі на Беларусі.*

в) *Ды не! Сябры, крапіўнік зімаваў разам з намі на Беларусі.*

Сінтаксічны разбор першага варыянта сказа (а) наступны:

а) Сказ апавядальны, няклічны, складаны. Складаецца з дзвюх частак. Першая частка адпавядае слову-сказу з адмоўным значэннем, ускладнена звароткам, які выдзяляецца коскай. Другая частка адпавядае двухсастаўнаму (граматычная аснова — *крапіўнік зімаваў*), развітаму (дзе? — *на Беларусі* — акалічнасць месца; як? — *разам з намі* — акалічнасць спосабу дзеяння), няўскладненаму сказу.

[..., > зв., <], [_____ ...].

б) Пры варыянце запісу *Ды не, сябры! Крапіўнік зімаваў разам з намі на Беларусі* перад намі два простыя сказы. Першы сказ *Ды не, сябры!* — слова-сказ, ускладнены звароткам, які выдзяляецца коскай. Сказ *Крапіўнік зімаваў разам з намі на Беларусі* апавядальны, няклічны, просты: адна граматычная аснова *крапіўнік зімаваў*, двухсастаўны, развіты, поўны. (Хто?) *крапіўнік* — дзейнік, выражаны назоўнікам у форме Н. скл., адз. л. = *зімаваў* — просты дзеяслоўны выказнік, выражаны дзеясловам абеснага ладу, прашлага часу.

в) У наступным варыянце запісу *Ды не! Сябры, крапіўнік зімаваў разам з намі на Беларусі* перад намі два сказы. Першы сказ *Ды не!* — слова-сказ, узмоцнены часціцай *ды*. Другі — просты двухсастаўны, развіты сказ, ускладнены звароткам.

Улік цяжкасцей фарміравання пунктуацыйных навыкаў пры адборы дыдактычнага матэрыялу (на прыкладзе простага ўскладненага сказа)

Дыдактычны матэрыял і яго арганізацыя — адзін з найважнейшых фактараў у сістэме выпрацоўкі пунктуацыйных навыкаў. Адбор зместу практыкаванняў вызначаецца задачамі навучання, асаблівасцямі тэмы і ўзростам школьнікаў, колькасцю гадзін, што адводзяцца на вывучэнне

тэмы і інш. На засваенне матэрыялу ўплываюць, па-першае, цяжкасці, звязаныя са знаходжаннем сінтаксічных адзінак і вызначэннем іх межаў (пунктуацыйна-сэнсавых адрэзкаў ці «кропак» прымянення пунктуацыйных правіла), высвятленнем арыенціровачнай асновы правіла, а таксама асаблівасцямі самой пунктаграмы; па-другое, цяжкасці, абумоўленыя дзеяннем псіхалагічных заканамернасцей засваення матэрыялу.

Калі сама назва сінтаксічнай адзінкі выступае ўмовай пунктуацыйнай нормы, то няправільнае азначэнне гэтай адзінкі можа ўскладніць прымяненне правіла, таму што школьнік не зможа знайсці яе ў сказе. Напрыклад, цяжкасці пры знаходжанні аднародных членаў могуць быць звязаны з тым, што іх аднароднасць вызначаецца толькі па адной прымеце, а не іх сукупнасці: сувязь з адным і тым жа членам сказа, аднолькавая функцыя ў сказе, пералічальная інтанацыя, марфалагічная аднатыпнасць, выкарыстанне пытанняў. Пры аналізе сказа вучні часцей за ўсё карыстаюцца пытаннямі, засяроджваюць увагу на аднайменнасці членаў сказа, упэўнена вядуць аналіз, калі сінтаксічная аднароднасць спалучаецца з аднолькавым спосабам выражэння аднародных членаў, і губляюцца, калі такой адпаведнасці няма. Школьнікі памятаюць пра пералічальную інтанацыю (радзей — пра супастаўляльную), асабліва калі ў сказе вялікі рад аднародных членаў, але звычайна не заўважаюць яе пры мінімальнай іх колькасці. Вучні ведаюць, што аднародныя члены адносяцца да аднаго і таго ж слова, але ўказаннем на гэту прымету рэдка падмацоўваюць правільнасць аднясення членаў сказа да аднародных. Аднак жа вызначэнне аднародных членаў, напрыклад, толькі па пытанні прыводзіць да іх невыяўлення, напрыклад выказнікаў, калі яны адказваюць на розныя пытанні (*Мароз-штукар і жарты любіць. Мікуцічане — народ грамадскі, любяць пагутарыць аб розных рознасцях*). Памылкова адносяцца члены сказа да аднародных, у прыватнасці, азначэнняў (*Стол засланы зялёным аksamітным сукном*).

Складанасць высвятлення сувязі паміж членамі і часткамі сказа і адсутнасць у школьнікаў уменняў і навыкаў правядзення лагічных аперацый тлумачаць цяжкасці ў вызначэнні пунктаграм і выдзяленні ўмоў пунктуацыйнай нормы. Памылкі ў адасабленні азначэнняў тлумачацца часта тым, што няправільна вызначаецца іх сувязь з паяснёным словам, па адносінах да якога высвятляецца іх пазіцыя, — адна з умоў адасаблення. Паяснёнае слова і пазіцыя азначэння хутчэй знаходзяцца, калі азначэнне стаіць у постпазіцыі, і больш цяжка — у прэпазіцыі. У прэпазіцыі знаходжанне паяснёнага слова звязана з дзеяннем апярэджання, што з'яўляецца складаным праяўленнем апэратыўнай памяці, у постпазіцыі — з утрыманнем.

Перспектыўны аналіз больш складаны, чым рэтраспектыўны, які вядзецца пасля запісу сказа. Больш складаным становіцца ўстанаўленне сувязі, калі азначэнне адрываецца ад паяснёнага слова (*Цімох устаў, шырокі, прысадзісты, і пайшоў следам за жонкай і Тамашом*).

Прычынай пропуску адасаблення акалічнасных азначэнняў часта з'яўляецца няўменне высветліць сувязь азначэння з выказнікам, па якім устанаўліваецца яго дадатковая функцыя (*Мінск — у зелены і белы — цудоўнай песняю звiнiць*).

Вельмі складана для школьнікаў вызначыць спалучальную сувязь. Каб яе выявіць, патрэбна бачыць увесь рад аднародных членаў, залежных ці незалежных. Найбольшыя цяжкасці ўзнікаюць пры вызначэнні спалучальнай сувязі паміж членамі сказа, калі яны звязаны па сэнсе (*Штат злажылі казак і легенды і песень людзі пра балота, пра сваё Палессе*). У гэтым сказе да двух першых дапаўненняў, звязаных злучнікамі і аб'яднаных па сэнсе, далучаецца і трэцяе дапаўненне, таму злучнік і не лічыцца тут злучнікамі, які паўтараецца.

Асаблівасці сувязі паміж членамі і часткамі сказа можна вызначаць па сродках сувязі — злучніках, якія могуць выступаць выразнымі, сталымі ці, наадварот, арыенцэрамі пунктаграмы. Злучнік *але*, напрыклад, можа звязаць члены і часткі сказа, якія звычайна раздзяляюцца коскамі. Злучнік *і*, наадварот, з'яўляецца няпэўным сігналам пунктаграмы: ім звязваюцца члены сказа і часткі сказа, якія могуць раздзяляцца, а могуць і не раздзяляцца. Пры адборы дыдактычнага матэрыялу патрэбна ўлічваць такую з'яву, як *блытанiна граматычных з'яў*. Напрыклад, могуць няправільна кваліфікавацца сінтаксічныя адзінкі, у склад якіх уваходзяць члены і часткі сказа, якія знаходзяцца ў спалучальнай сувязі: простыя сказы кваліфікуюцца як складаназлучаныя (*Страшныя валы вяды пабеглі на зямлю і злізвалі хаты і лясны*) і наадварот, складаныя як простыя (*Цямнее, і першыя зоркі выступаюць з смугі*).

У час працы над правіламі могуць узнікаць памылковыя і няпоўныя абагульненні. Яны ствараюцца на аснове знешніх, неістотных прыкмет, напрыклад на словах-«вехах». Ведаючы, што слова *дзе* можа звязаць часткі складаназалежнага сказа (*Над лесам, дзе шапочуць клёны, у небе месяц устаў зялёны*), школьнікі ставяць лішнюю коску перад ім у сказах наступнай канструкцыі: *Ёсць дзе сесці, ды няма чаго з'есці. На Палесці рэдка дзе ўбачыш елку*.

Засваенне пунктуацыйных нормаў цесна звязана і з узаемадзеяннем навывкаў — станоўчым ці адмоўным. Напрыклад, навык раздзяляць коскай аднародныя члены, звязаныя супраціўнымі злучнікамі, аказвае станоўчы ўплыў на пастаноўку гэтага знака паміж часткамі складанага сказа, што звязаны такім жа спосабам. Аднак выпрацаваны раней навык можа і адмоўна ўплываць на фарміраванне новага. Так, адмоўнае ўздзеянне навыку не раздзяляць коскай аднародныя члены, звязаныя адзіночнымі спалучальнымі ці размеркавальнымі злучнікамі, назіраецца пры пунктуацыі простых сказаў, у якіх названыя злучнікі паўтараюцца не з усімі аднароднымі членамі (*Намалюю на лістку сасну, і дуб высокі, і вярбу, і яварок*).

Нельга пакідаць па-за ўвагай і *рэтраспектыўнае гармажэнне*. Павялічваецца колькасць памылак ў пастаноўцы лішняга знака перад адзіночным злучнікамі *і*, які спалучае аднародныя члены.

Прымяненне правіл грунтуецца на дзеянні двух відаў апэратыўнай памяці — апярэджання і ўтрымання. «Зрывы» ў апярэджанні назіраюцца тады, калі пытанне аб пастаноўцы знака прыпынку павінна вырашацца раней, чым запісваецца частка сказа, па якой вызначаюцца ўмовы дзеяння пунктуацыйнай нормы. Гэта можа адбывацца пры вывучэнні правіла выдзялення коскамі адасобленых азначэнняў, якія знаходзяцца ў прэпазіцыі і маюць акалічнаснае значэнне (*Апранутая ў новую сукенку, дзяўчына выглядала надзвычай прыгожа*).

«Зрывы» ў дзеянні апэратыўнай памяці праяўляюцца ў тым, што яна можа адкідваць матэрыял як ужо адпрацаваны да заканчэння патрэбнага пошуку. Напрыклад, правіла «**Двукроп’е перад аднароднымі членамі, што стаяць пасля абагульняльнага слова**» ўдакладняецца правілам «**Пасля аднародных членаў, якімі не заканчваецца сказ, ставіцца працяжнік**» (*Усё: зямля, неба, паветра — было ахопена трывогаю*). Прымяненне правіла не супадае з колькасцю апэрацый: акрамя выдзялення пазіцыі аднародных членаў у дачыненні да абагульняльнага слова, што з’яўляецца дадатковай умовай для пастаноўкі двукроп’я, пры прымяненні другога правіла неабходна вызначыць, ці прадаўжаецца сказ пасля пералічэння аднародных членаў. Апэратыўная памяць пасля высвятлення ўмоў пастаноўкі двукроп’я часта адкідвае матэрыял як адпрацаваны, і пошук спыняецца, умовы пастаноўкі працяжніка пасля аднародных членаў застаюцца нявысветленымі.

Па гэтай жа прычыне можна назіраць пастаноўку непатрэбнай коскі для выдзялення азначэнняў, якія стаяць пасля паяснёнага слова, але не выражаюць патрэбнага паняцця (*Далёка беглі ўздоўж дарогі слупы з белымі гузачкамі і роўна нацягнутым дротам*), а таксама прыметнікаў і дзеяпрыметнікаў, што ўваходзяць у склад выказніка (*Хлопцы ішлі вясёлыя і радасныя; Узыходзіла сонца, і палі пад яго праменьнямі ляжалі залітыя залаціста-ружовымі і бледна-зялёнымі фарбамі*).

Асаблівай увагі патрабуе ўзаемадзеянне навыкаў і дзеяння апэратыўнай памяці пры пастаноўцы знакаў прыпынку ў сказах, дзе ёсць **сумяшчэнне пунктаграм** ці яны знаходзяцца побач. Пры аналізе такіх сказаў прымяненне правіл павінна сумяшчацца ў часе. Цяжкасць для школьнікаў заключаецца ў тым, што неабходна ажыццяўляць розныя лагічныя апэрацыі. Напрыклад, пры адасабленні неразвітых постпазіцыйных азначэнняў, якія стаяць у радзе аднародных членаў, адну і тую ж канструкцыю прыходзіцца вызначаць двойчы і па-рознаму: то як аднародныя члены сказа і раздзяляць іх знакамі прыпынку, калі яны злучаны інтанацыйнай ці супраціўнымі злучнікамі, якія паўтараюцца, то як адасобленыя члены і выдзяляць іх коскамі. Напрыклад, дзеці пазнаюць па злучніку, які паўтараецца, аднародныя азначэнні, і не заўважаюць іх адасаблення (*Галасы, то мужчынскія, то жаночыя, даносіліся з вёскі*).

У сказе *І май, чароўны і прыгожы, жыццёвым шляхам зной пайшоў памылак у адасабленні будзе менш: першы сігнал вучні атрымліваюць*

пра адасобленыя азначэнні. Акрамя таго, аднароднасць азначэнняў не адзначаецца знакам прыпынку (няма дзеяння).

Пры запісе сказаў, у якіх сумяшчаюцца пунктуацыйныя палі розных пунктаграм, назіраецца адмоўнае ўзаемадзеянне навыкаў. Напрыклад, навук выдзяляць дзеепрыслоўны зварот з двух бакоў можа быць прычынай памылка у пастаноўцы лішняга знака пры аднародных дзеепрыслоўных зваротах, якія спалучаны адзіночным спалучальным ці раздзяляльным злучнікам (*Дзынкалі пчолы, прысядаючы (,) і выгінаючыся на буйных кветках канюшыны, хаваючыся ў венчыках танканогіх званочкаў. Госці ўздыхнулі лягчэй і, няспрытна памылкі назіраюцца і пры выдзяленні адасобленых аднародных развітых азначэнняў.*

Значнай увагі патрабуюць правілы, звязаныя з поўным і няпоўным сумяшчэннем пунктуацыйных палёў розных пунктаграм, іх суседствам.

Веданне цяжкасцей, звязаных з выяўленнем граматычных фактаў, і цяжкасцей, выкліканых прымяненнем правіл, у нейкай ступені дапамагае ў знаходжанні агульнага падыходу да фарміравання ўменняў бацьць умовы дзеяння нормы і выбары самой нормы; дапамагае арганізаваць працу на папярэджанне памылковых пераносаў і няправільных абагульненняў.

Веданне цяжкасцей пры фарміраванні ўменняў і навыкаў і наяўнасць дыдактычнага матэрыялу, адабранага з улікам пераадолення многіх праблем у арганізацыі заняткаў: размяшчэнне матэрыялу ў працэсе яго вывучэння, суразмернасць матэрыялу па асобных раздзелах, колькасць гадзін на вывучэнне раздзелаў, супастаўленне матэрыялу як з мэтай яго абагульнення і сістэматызацыі, так і з мэтай папярэджання змешвання граматычных фактаў, адмоўнага ўзаемадзеяння навыкаў і «збояў» у дзеянні апэратыўнай памяці і інш. — дадуць магчымасць вызначыць віды практыкаванняў, іх характар, выбраць найбольш аптымальны варыянт арганізацыі і правядзення ўрокаў па пунктуацыі.

На занятках факультатыва настаўнік мае большую колькасць гадзін на замацаванне вывучанага і выпрацоўку ў вучняў пунктуацыйных уменняў і навыкаў. Спрыяюць трываламу засваенню вывучанага практыкаванні, у якіх вучням патрэбна самастойна рабіць абагульненні. У якасці прыкладу такіх практыкаванняў можна прапанаваць наступныя:

1. Разгледзьце табліцу. Супастаўце групы сказаў, растлумачце, па якой прымеце аб'яднаны сінтаксічныя мадэлі. Вызначце, якое сінтаксічнае паняцце аб'ядноўвае групы сказаў. У чым іх адрозненне? Запоўніце пропускі ў табліцы.

?	?	?
Пранікніцеся любоўю да маёй роднай Беларусі, людзі (У. Караткевіч).	Скарына ставіць на першы план прывязанасць і любоў да роднай зямлі (У. Калеснік).	Велічная і гордая, яна [мова] таго вартая (У. Караткевіч).
На яшчэ, дружа мой, скрыль духмянага мёду (М. Танк).	Яшчэ нядаўна вось тут шапацела, шаргацела, свяцілася лагоднае бабіна лета (Я. Сіпакоў).	Ходзіць восень у свіце, з непагодных хмар сатканай (П. Броўка).
Што з табою, браце мілы? (Я. Купала).	Перадаць другім адчуванне радасці, красы жыцця, любові да яго — няўжо гэта не сапраўднае мастацтва? (У. Юрэвіч).	Над страхом крайняе хаты, у гняздзе на старой бярозе, уладкоўваецца на ноч сямейства буслоў (В. Вольскі).

2. Запоўніце пропускі ў табліцы. Пра якія члены сказа ў ёй не ўпамінаецца? Аднавіце гэты раздзел. Карыстайцеся матэрыяламі падручніка і тэкстамі з іншых крыніц. Падрыхтуйце па табліцы вуснае выказванне на лінгвістычную тэму.

Адасобленыя даданыя члены	Значэнне адасобленых зваротаў: спосаб іх выражэння	Прыклады сказаў
1. Азначэнні, дапасаваныя і недапасаваныя, развітыя і неразвітыя	Абазначаюць прымету, якая прыпісваецца прадмету ў дадзены момант. Выконваюць ролю дадатковага _____ _____ Могучь быць выражаны _____ _____	1. Звычайна маўклівы, ён стаў зусім нелюдзімым (Я. Брыль). 2. І толькі вачаняты, жывыя, рухавыя, сумна пазіралі ў блакітную празрыстасць неба (М. Лынькоў). _____ _____ 3. _____ _____ _____

Адасобленыя даданыя члены	Значэнне адасобленых зваротаў: спосаб іх выражэння	Прыклады сказаў
2.	Прыроўніваюцца да асобнага паведамлення пра прымету прадмета, могуць утрымліваць якасную характарыстыку асобы ці прадмета	<p>1. Дзядзька-апякун хацеў, каб яго пляменнік быў гаспадаром (П. Пестрак).</p> <p>2. _____</p> <p>3. Косця Раднік, загадчык новага клуба, як гаспадар сустракаў гасцей і быў надзвычай ветлівы (І. Шамякін).</p>
3. Акалічнасці	<p>Абазначаюць _____</p> <p>_____</p> <p>Могуць быць выражаны _____</p> <p>_____</p> <p>_____</p> <p>прыназоўнікава-склонавымі формамі</p>	<p>1. З-за небасхілу выйшла, шырока займаючы неба, цёмная хмара і завурчала перакатамі грому (П. Галавач).</p> <p>2. Спяшаючыся, азіраючыся, ён пабег нацянькі цераз поле (П. Галавач).</p> <p>3. _____</p> <p>_____</p> <p>_____</p> <p>4. _____</p> <p>_____</p> <p>_____</p>
4. ?	?	?

Выкарыстанне нетрадыцыйных табліц пры фарміраванні пунктуацыйных уменняў і навыкаў

Бясспрэчна, што любы псіхолога-педагагічны інструментарый, любая методэка ці тэхналогія падбіраецца пад магчымасці, асаблівасці дзіцяці-школьніка. **Асобна арыентаваны падыход** у навучанні роднай мове патрабуе пры арганізацыі факультатыўных заняткаў улічваць адрозненні дзяцей па дамінанце функцыянальнай асіметрыі паўшар'яў галаўнога мозга, па мадальнасці (каналах успрымання інфармацыі — аўдыялы, візуалы, кінестэтыкі), па ўменні валодаць надпрадметнымі спосабамі вучэбнай дзейнасці і інш.

Спосаб падачы матэрыялу на занятках па роднай мове можа як сдзейнічаць яго засваенню, так і перашкаджаць. Суцэльны тэкст складана ўспрымаць практычна любому чалавеку, назалежна ад таго, якая мадаль-

нась у яго вядучая, бо для таго, каб вычленіць з тэксту патрэбныя звесткі і структураваць іх, патрэбна не толькі затраціць дадатковыя намаганні і час, але і валодаць развітой індывідуальнай сістэмай запамінання інфармацыі. Такой сістэмы ў вучняў-васьмікласнікаў яшчэ няма з-за ўзроставых асаблівасцей развіцця мыслення. Асноўная дыдактычная функцыя табліц — узбраенне школьнікаў арыенцірам для прымянення правіла, раскрыцця заканамернасці, якая ляжыць у аснове правіла; рабіць запаміnanне канкрэтнага моўнага матэрыялу больш лёгкім. Таму структураваная інфармацыя мае бяспрэчную перавагу.

Складаючы табліцы, ствараючы тэсты, мы выкарыстоўвалі спецыфічныя псіхалагічныя прыёмы, якія дазваляюць паспяхова авалодаць ведамі па роднай мове і аўдыялам, і візуалам, і кінестэтыкам.

Пунктуацыя лягчэй за ўсё засвойваецца аўдыяламі (іх менш), таму што ў вусным маўленні знакі прыпынку мы абазначаем інтанацыяй. Візуалы і кінестэтыкі з-за асаблівасцей свайго ўспрымання не ўлоўліваюць інтанацыйных нюансаў. Нават добра завучанае правіла яны дрэнна судносяць з канкрэтным сказам, таму што ў іх няма магчымасці стварыць вобраз, «убачыць» патрэбнае правіла, адчуць яго. У такім выпадку трэба развіваць у кінестэтыкаў і візуалаў аўдыяльную мадальнасць. А гэта патрабуе шмат часу і намаганняў. Куды больш лёгкі і эфектыўны шлях адаптавання правіл для іх сістэмы ўспрымання. Так, вучням з вядучай візуальнай мадальнасцю табліца дазваляе задзейнічаць асаблівасці іх успрымання поўнасьцю: выкарыстоўваюцца розныя колеры (для выдзялення слова ў прыкладзе, ад якога залежыць выбар знака), розныя шрыфты (курсіў — для прыкладу, тлусты — для выдзялення апорнага слова ў тэксце правіла).

Псіхалагі ствяджаюць: любое пазнанне пачынаецца са здзіўлення, а здзіўленне ёсць момант абуджэння цікавасці да прадмета. У выкладанні беларускай мовы абуджэнне цікавасці да прадмета ў кожнага вучня мае асаблівае значэнне. Больш за тое, многія мнеманічныя тэхналогіі для якаснага і хуткага запаміnanня пэўнага аб'ёму інфармацыі раяць пабудаваць асацыятыўны рад, стварыць нейкія вобразы гэтай інфармацыі, яркія і зразумелыя. У прапанаваных табліцах гэта дасягаецца выкарыстаннем сказаў, у якіх створаны незвычайныя сітуацыі і прымаюць удзел незвычайныя персанажы. Кожнае правіла прадстаўляюць асобныя героі, якія жывуць уласным жыццём. Такі матэрыял вучні з задавальненнем і без напружання ўяўляюць і, безумоўна, запамінаюць. Пры выбары аднаго персанажа для канкрэтнай пунктаграмы адразу дасягаецца некалькі мэт:

- больш лёгкае запаміnanне асобных выпадкаў: яны застаюцца ў памяці асобнымі блокамі, а не разрозненымі фрагментамі;

- падкрэсліваецца супрацьпастаўленне «ставіцца — не ставіцца», «выдзяляецца — не выдзяляецца». Для канкрэтнага правіла — пара запамінальных персанажаў, якія аб'ядноўваюць выпадкі супрацьпастаўленых варыянтаў;

- узмацняецца вобразная яркасць за кошт лагічнай сувязі. Як вядома, лепш за ўсё запамінаецца тая інфармацыя, якая выклікае ў чалавека

эмацыянальны водгук. Таму яркая, смешная фраза, безумоўна, лепш за нейтральную або вырваную з якога-небудзь твора мастацкай літаратуры. Усмешка, справакаваная прыкладамі, надае станоўчы эмацыянальны зарад працэсу навучання, стварае станоўчы фон, і пунктуацыя перастае ўспрымацца як нешта складанае і нецікавае.

Табліцы не патрабуюць дэманстрацыі перад класам на плакатах — яны для індывідуальнага карыстання. Іх фармат — А4.

Пра аднародныя члены сказа з абагульняльным словам, або Бяззубая піла

Знакі прыпынку	Прыклады
Калі абагульняльнае слова стаіць перад аднароднымі членамі , то пасля яго ставіцца дзукроп’е	<i>Мудрая Сава, што жыла ў дупле старога дуба, магла рассудзіць усё: і спрэчкі, і звады, і скаргі, і бойкі.</i>
Калі абагульняльнае слова стаіць пасля аднародных членаў , то пасля іх ставіцца працяжнік	<i>Малы і стары, дужы і слабы, высокі і нізкі, смелы і баязлівы — кожны ведаў і паважаў Саву.</i>
Калі пасля абагульняльнага слова перад аднароднымі членамі ёсць словы а іменна , напрыклад, то перад імі ставіцца коска , а пасля іх — дзукроп’е	<i>Аднойчы маленькі Вожык знайшоў на палянцы цікавыя рэчы, а іменна: рукзак, газету, пачак.</i>
Калі пасля аднародных членаў сказа перад абагульняльным словам ёсць пабочнае слова ці словазлучэнне (словам, адным словам, карацей кажучы і г. д.), то перад ім ставіцца працяжнік , а пасля яго — коска	<i>Ежа, пітво, запалкі — адным словам, нічога з таго, што было ў рукзаку, так не зацікавіла Вожыка, як сцізорык.</i>
Калі абагульняльнае слова стаіць перад аднароднымі членамі сказа, але сказ імі не заканчваецца , то пасля абагульняльнага слова ставіцца дзукроп’е , а пасля аднародных членаў сказа — працяжнік	<i>Усе: і Воўк, і Мядзведзь, і Залц, і Вавёрка, і Ліса — аднадушна вырашылі, што невядомую рэч трэба паказаць Саве.</i>
Калі аднародныя члены сказа маюць характар дадатковага тлумачэння , а абагульняльнае слова прымае на сябе лагічны націск , то пасля абагульняльнага слова можа ставіцца працяжнік	<i>«Гэта маленькая піла, у якой пакуль не выраслі зубы. Чалавек усюды — і ў лес, і ў поле, і нават у горы — бярэ яе з сабою», — растлумачыла Сава.</i>

**Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам,
або Колькі слоў з жыцця сакавіцкіх катой**

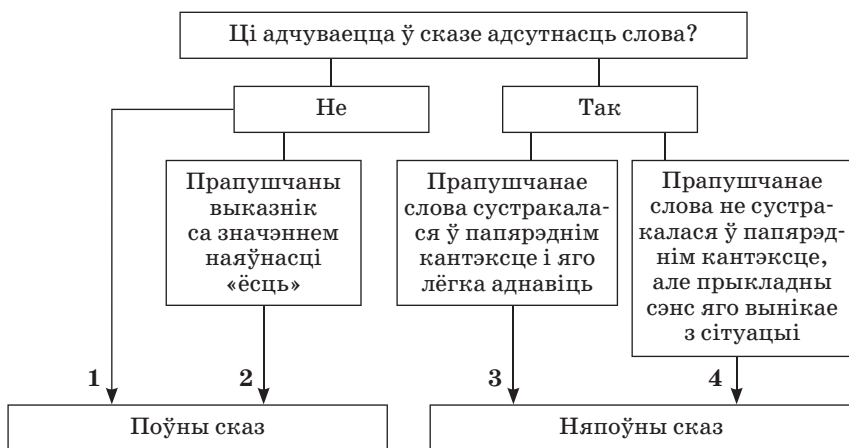
Працяжнік ставіцца	Працяжнік не ставіцца
Дзейнік і выказнік выражаны назоўнікам у назоўным склоне : <i>«Смелы пачатак — палова перамогі», — падумаў кот Максім і прызнаўся ў каханні Мурцы.</i>	Дзейнік і выказнік выражаны назоўнікам у назоўным склоне пры ўмове , што: 1) выказнік знаходзіцца перад дзейнікам: <i>Страшэнная капрызніца гэта Мурка.</i> 2) паміж дзейнікам і выказнікам знаходзяцца пабочныя словы, асобныя прыслоўі, часціцы : <i>Каханне, безумоўна, найвялікшае і часце.</i>
Дзейнік выражаны інфінітывам , а выказнік — назоўнікам у назоўным склоне : <i>Спадабацца прыгажуні Мурцы — нялёгкая справа.</i>	Выказнік выражаны назоўнікам у назоўным склоне , а дзейнік — асабовым займеннікам : <i>Я жывая істота, а не прыгожая цацка ў сваёй гаспадыні.</i> Але калі дзейнік або выказнік выдзяляюцца лагічна , тады працяжнік ставіцца : <i>Я (Мурка) — адзіная каханая ката Максіма.</i>
Дзейнік і выказнік выражаны інфінітывам : <i>Злавіць мыш для каханай — не жы вот на сонцы пагрэць.</i>	Выказнік выражаны назоўнікам у назоўным склоне і мае пры сабе адмоўе не : <i>Звычайная мыш не падарунак для мяне. Вось каб зорку з неба!</i>
Дзейнік і выказнік выражаны колькаснымі лічэбнікамі : <i>Дзве мышы — адзін звычайны абед ката Максіма.</i>	Выказнік далучаецца да дзейніка пры дапамозе параўнальных злучнікаў : <i>Максімавы вочкі нібы васількі.</i>
Выказнік выражаны выклічнікам : <i>Серэнады для Муркі — ого-го-го! Кожную ноч іх слухае ўвесь двор.</i>	
Выказнік далучаецца да дзейніка пры дапамозе ўказальных слоў гэта, гэта значыць, значыць, вось, вось што : <i>Быць сапраўдным сакавіцкім катом — значыць пастаянна падабацца Мурцы.</i>	
Выказнік выражаны фразалагічным зваротам або сінтаксічна непадзельным спалучэннем слоў : <i>Кот Максім — хоць на выстаўку!</i>	

Прапанаваны матэрыял можна выкарыстоўваць на ўроку пры вывучэнні тэмы. Але для гэтага неабходна, каб кожны вучань меў экзэмпляр такой табліцы. Пасля таго як вучні пазнаёмяцца з тэарэтычнымі палажэннямі, можна прапанаваць ім прыдумаць сваіх герояў і «пасяліць» іх у прастору, што вывучаецца. Гэта не толькі садзейнічае запамінанню правіла, але і развівае творчую актыўнасць вучняў.

Такія табліцы павінны дапамагаць вучням хутка, лёгка і весела вывучаць законы пунктуацыі сучаснай беларускай мовы.

Другі варыянт табліц, змешчаных у дыдактычным матэрыяле, дазваляе арганізаваць працу па засваенні сінтаксічнага матэрыялу. Асабліва карысна працаваць з імі тым школьнікам, у якіх больш развітая маторная памяць.

Сказ: поўны ці няпоўны

Прыклады:

- ▲
1	Сыходзіла зіма (Ю. Голуб).
2	А па баках — дубы як вежы вяртавыя (М. Аўрамчык).
1, 3	Пан Скрыцкі першым паў ад кулі. За ім — улан і конь (З. Бядуля).
4	Дзяжурны, да мяне! (Б. Васільеў).

Абзначце поўныя і няпоўныя сказы.

Ціхі вечар; знікнула спякота (М. Багдановіч).

Ноч. Украіна мястэчка... (П. Пестрак).

1, 1

Скрозь стагі. Скрозь стагі ў зялёных світах... Звезлі з поля зала- тое жыта (П. Броўка).	1, 1
Паставілі дзеці сіло. Вераб'я Хацелі злавіць на пацеху, Злавілі сініцу. Імчацца да маткі: — Сінічка, глядзі! — А дзе ж узялі? — Злавілі... (А. Гарун).	2, 2, 1
Для мяне ў Горкім — уся Расія (К. Паўстоўскі).	

Работа з такімі табліцамі скіравана на дасягненне практычнай мэты — не ўвогуле ведаць, а ўмець разабраць сказ, словазлучэнне. Тэарэтычныя матэрыялы, прысвечаныя разбору сказа, словазлучэння, папярэднічаюць практычным і прапануюцца не ў выглядзе гатовых правіл, а як абагульненні ў табліцах.

Структура табліц наступная. У верхняй частцы табліцы (ланцужок прамавугольнікаў, звязаных спалучальнымі лініямі) даюцца магчымыя ўмовы задач на тэму, што вывучаецца — гэта «калі» (умова). Скіраваная ўніз стрэлка абазначае «значыць» (вывад). Пад кожнай стрэлкай паказаны спосаб рашэння гэтай моўнай задачы. Такім чынам правіла не прапануецца ў гатовай (тэкстуальнай) форме, а выводзіцца лагічным шляхам з табліцы і затым замацоўваецца з дапамогай тэстаў (практыкаванняў).

Прыклады, якія ілюструюць вывучаемае правіла (абазначаны знакам ▲), размешчаны ў тым жа парадку, у якім пранумараваны адпаведныя стрэлкі ў табліцы. Уся серыя заданняў, уключаных у тэсты, мае «ключы» (абазначаны знакам ▼, які знаходзіцца справа ад вертыкальнай рыскі). Кожны «ключ» змешчаны на радок ніжэй за адпаведнае заданне: «ключ» да першага задання знаходзіцца насупраць другога задання, «ключ» да другога — насупраць трэцяга і г. д. «Ключ» да апошняга задання як бы «павісае». Іншымі словамі, адказ на кожны прыклад размяшчаецца на пункт ніжэй. Пры такім размяшчэнні «ключоў» вучню зручна правяраць свае веды: слупок з адказамі можна засланіць лістом паперы і запісваць свае адказы, а затым звяраць іх з «ключамі». Такі від тэсціравання садзейнічае эфектыўнай адпрацоўцы навыкаў самастойнага рашэння задачы. І як ўжо было адзначана вышэй, найбольш спрыяе запамінанню матэрыялу вучнямі з вядучай кінестэтычнай (маторнай) мадальнасцю.

Большую частку тэстаў можна выконваць вусна. Заданні магчыма выконваць самастойна і ў класе пад кіраўніцтвам настаўніка.

Можна карыстацца табліцамі і як даведнікам.

Дадаткі

Дадатак 1. Табліцы «Структура простага сказа»

Табліца 1

На якія пытанні адказваюць члены сказа

Члены сказа адрозніваюцца з дапамогай пытанняў					
Пра каго ці пра што гаворыцца ў сказе?	Пра якое дзеянне ці стан гаворыцца ў сказе?	Што гаворыцца пра дзейнік?	Пытанні ўскосных склонаў (з прыназоўнікамі ці без прыназоўніка)	які? чый?	як? якім чынам? у якой ступені? дзе? адкуль? калі? як доўга? пры якой умове? чаму? навошта? для чаго?
хто?	што робіць?	хто такі? што такое? які?	каго? чаго? каму? чаму? каго? што? кім? чым? (аб) кім? (аб) чым? нягледзячы на што? адпаведна чаму?		
што?	што робіцца?				
Дзейнік	Выказнік	Дапаўненне	Азначэнне	Акалічнасць	
Галоўныя		Даданыя			
Члены сказа					

Узор разбору па членах сказа

Пагасла апошняя зорка (М. Маляўка).

Што? — зорка (дзеяннік). Што зрабіла? — пагасла (выказнік). Зоркакая? — апошняя (азначэнне).

Раніца марозная з дрэў збівае медзь (А. Письмянкоў).

Што? — раніца (дзеяннік). Што робіць? — збівае (выказнік). Раніцакая? — марозная (азначэнне). Збівае што? — медзь (дапаўненне). Збівае з чаго? — з дрэў (дапаўненне).

Снег белы (В. Дзёбіш).

Што? — снег (дзеяннік). Што гаворыцца пра снег? Які ён? — белы (выказнік).

А кветкі завуцца — званкі (Ю. Голуб).

Што? — *кветкі* (дзеінік). Што пра іх гаворыцца? — што яны *завуцца* (выказнік). Завуцца як? — *званкі* (акалічнасць).

Я сёння табе не дарадца (У. Мароз).

Хто? — *я* (дзеінік). Што гаворыцца пра дзеінік? Хто ён? — *не дарадца* (выказнік). Не дарадца калі? — *сёння* (акалічнасць). Не дарадца ка м у? — *табе* (дапаўненне).

У лесе цёмна, змрочна (А. Наварыч).

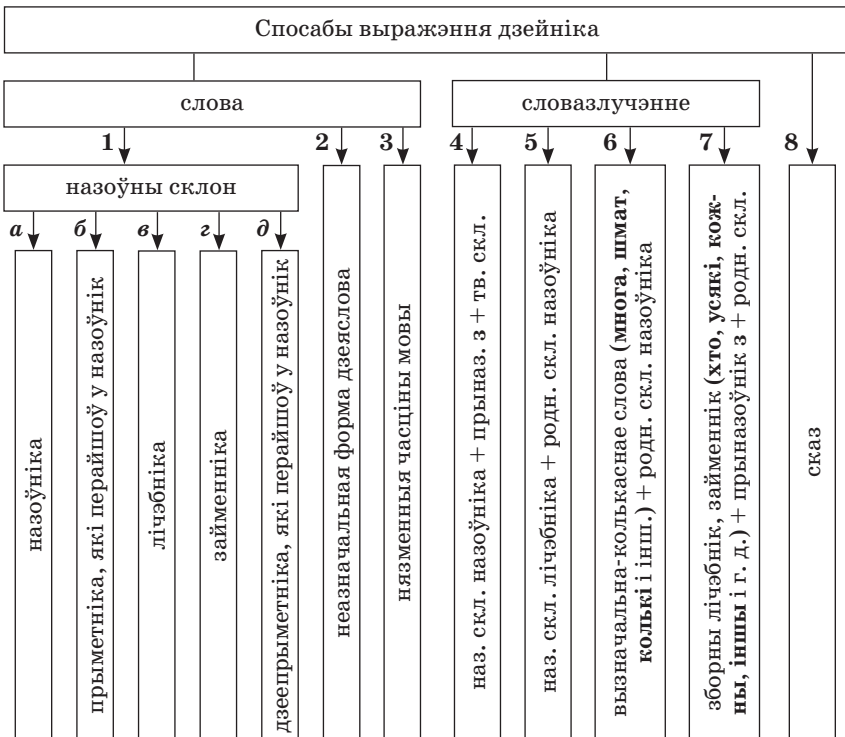
Пра які стан гаворыцца ў сказе? — *цёмна, змрочна* (выказнік). Цёмна, змрочна дзе? — *у лесе* (акалічнасць).

Языкам малоць — не дровы калоць (Прыказка).

Пра што гаворыцца ў сказе? — *языком малоць* (дзеінік). Што гаворыцца пра дзеінік? Што такое языком малоць? — *не дровы калоць* (выказнік).

Табліца 2

Дзеінік і спосабы яго выражэння

Прыклады:

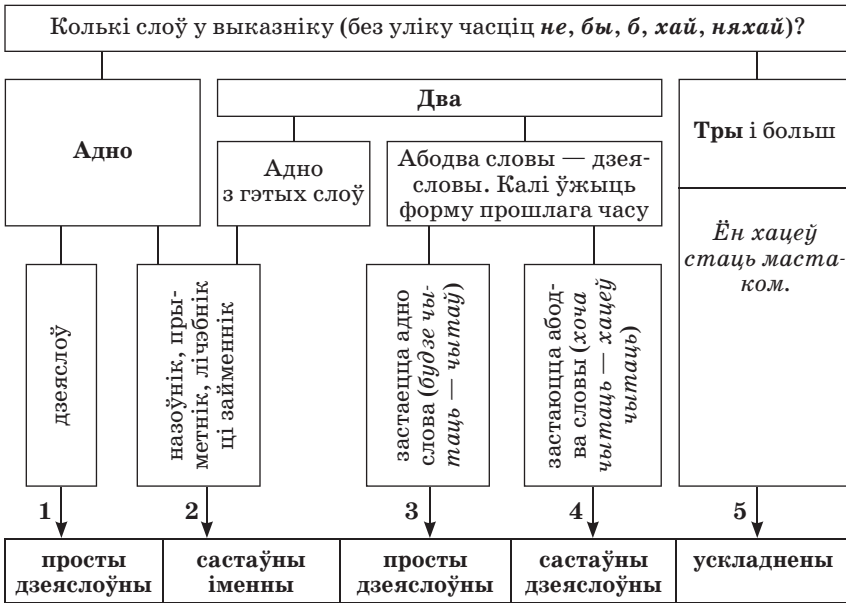

- 1а *Красуе, кідаецца ў вочы жытнёвае поле здаля* (М. Маляўка).
 1б *Самы смелы і малады глядзеў на сонца над вадой* (М. Маляўка).
 1в *Да палаткі набліжаліся двое* (А. Вялюгін).
 1г *Заснулі ў хаце ўсе даўно* (А. Вялюгін).
 1д *Заліўное ўпрыгожвае святочны стол* (З газеты).
 2 *Дарма хадзіць — ногі адбіць* (Прыказка).
 3 *У сасновым ляску чутна смутнае ку-ку* (А. Кобец-Філімонава).
 4 *Дзімка з Юркам бочку ўмомант прыкацілі* (С. Новікаў-Пяюн).
 5 *Два глухія глухары білі ў бубен да зары* (В. Вітка).
 5 *Пад лістамі, ля пняўкоў — сотні зырккіх аганькоў* (В. Зубенак).
 6 *Шмат гасцей учора ў доме гасцявала* (В. Іпатава).
 7 *Кожны з нас прыпасае Радзімы куток...* (П. Панчанка).
 8 *«Кожны з нас прыпасае Радзімы куток» — верш П. Панчанкі.*

Вызначце, чым выражаны дзейнік.

- Мы здалёк убачылі свабоду і яшчэ не вырваліся з пут... (Г. Бураўкін). ▼
- Вачэй Максімавых святло трывожыць больш яе не будзе (Г. Бураўкін). 1г
- Чаму мы ў большасці сваёй не ведаем імёнаў уласных продкаў? (Л. Дайнека). 1а
- Прайшло некалькі тыдняў (Г. Далідовіч). 1г
- Пасля гэтак падклікаць ласяня пачалі і сталыя (Г. Далідовіч). 6
- Кожны другі на целе меў раны, апёкі ці шрамы (А. Вярцінскі). 1б
- На балоце шмат журавін (І. Пташнікаў). 7
- Век зжыць — не мех сшыць (Прыказка). 6
- У парадным пакоі сядзелі містэр Гопкінс з сэрам Блэнсдорфам (Я. Маўр). 2
- Адзін хоча сёе — другі тое (Я. Маўр). 4
- Жаданае так і не збылося (Я. Маўр). 1в
- Гэтае дзын-дзын-дзын яшчэ доўга гучала ў вушах (А. Кобец-Філімонава). 1д
- Пяць алешын выраслі на тым месцы (Я. Маўр). 3
- 5

Выказнік і яго тыпы

Прыклады:

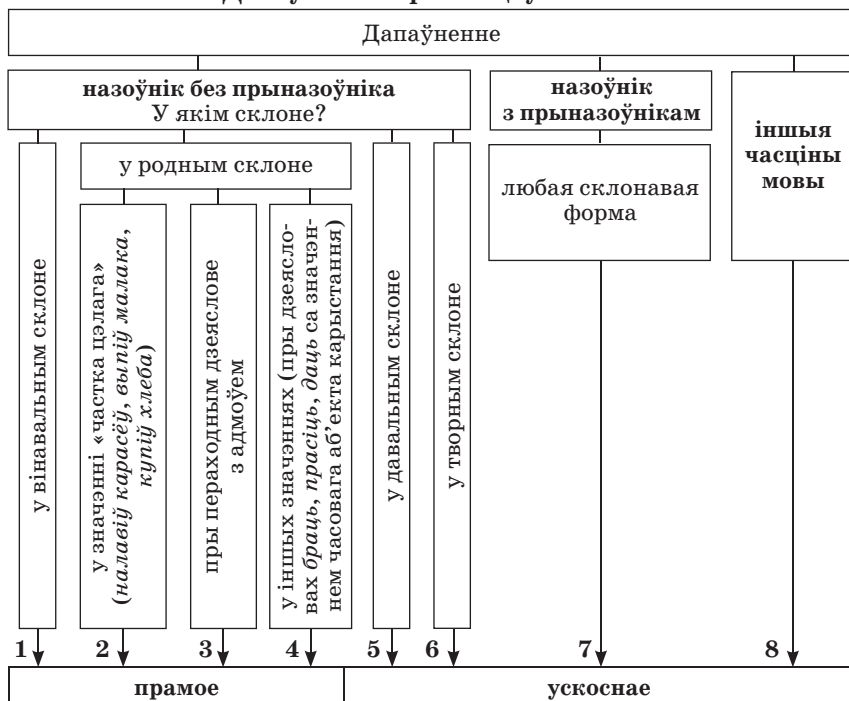
- ▲
- 1 *Крыгі рыпелі, стагналі, нападзвалі адна на адну і расколваліся з гучным трэскам* (Н. Гальпяровіч).
 - 1 *Гэты сутулы чалавек прыехаў на доўгі тэрыторыі* (В. Праскураў).
 - 2 *Лёс увозуле нечаканы і непрадказальны* (Н. Гальпяровіч).
 - 2 *Каханне — пачуццё спрадвечнае і святое* (В. Праскураў).
 - 2 *Бабуля была амаль непісьменная...* (Н. Гальпяровіч).
 - 4 *Андрэйка збіўся з панталыку* (З. Бядуля).
 - 3 *Будзе край любавання залатым ураджаем* (К. Кірэнка).
 - 4 *А яна не давала яму апамятацца* (У. Дамашэвіч).
 - 4 *Пра гэты матч я мог расказаць гадзінамі* (Н. Гальпяровіч).
 - 5 *Дзень абяцаў быць сонечны* (В. Хомчанка).

Вызначце тып выказнікаў.

Бацька мой быў інвалідам (Н. Гальпяровіч).	2
А яшчэ я не ўмеў гуляць у футбол (Н. Гальпяровіч).	3
Палала зарніца над бярэзнікам (З. Бядуля).	1
Зямля наша багатая (В. Праскураў).	2
Хлопцы былі ўсе незнаёмыя (Н. Гальпяровіч).	2
Толік выбраў лепшую лапку асакі і стаў прымервацца касіць (І. Капыловіч).	1, 5
Мне доўга-доўга будзе сніцца юнацтва явай даўніх мар (П. Прыходзька).	3
Чалавек спыніўся на пагорку і азірнуўся (В. Праскураў).	1, 1
Бацька зваўся Міхайла (З. Бядуля).	2
Твар у бабулькі — вузюлок маршчын (В. Праскураў).	2
Назаўтра я паехаў здаваць экзамен (Н. Гальпяровіч).	2
Людзі гаварылі абурана, спрачаліся, папракалі адзін аднаго ў надбайнасці (Я. Кантылёў).	5
	1, 1, 1

Табліца 4

Дапаўненне: прамое ці ўскоснае

Прыклады:

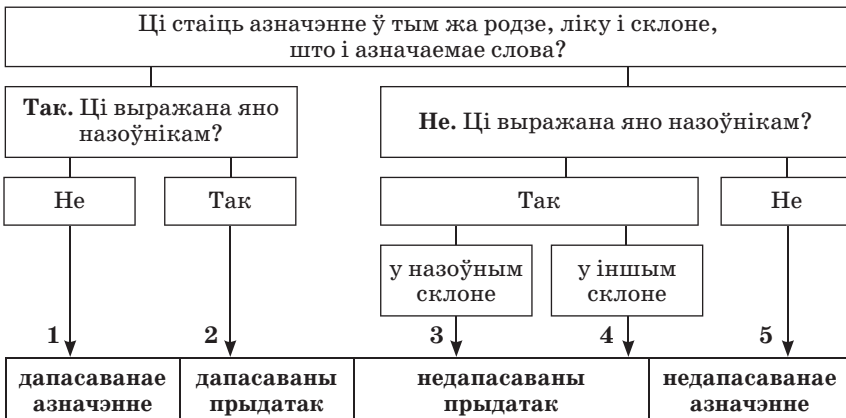
- 1 *Хмары засланілі ўсё неба* (З. Бядуля).
- 2 *Лішняга хлеба тут спрадвеку не вадзілася* (В. Праскураў).
- 3 *Аля не любіла непрямых думак і неяк умела адганяць іх* (І. Мележ).
- 4 *Насця пазычыла ў суседзяў газы і зварыла на прымусе суп* (К. Чорны).
- 5 *І сніцца старому Міхайлу адзін дзіўнюсенькі сон* (З. Бядуля).
- 6 *Вера чалавечая вымяраецца ўчынкамі яго* (В. Кукса).
- 7 *Снег падаў на непакрытую галаву, сутулую спіну* (Н. Гальпяровіч).
- 8 *Яго паслухаліся* (В. Праскураў).

Знайдзіце ў сказах дапаўненні і ахарактарызуйце іх.

Увесь абшар быў пакрыты снегам... (З. Бядуля).	▼
Дзед Мароз і Снягурачка падарункі адвязуць, здароўя пажадаюць (В. Праскураў).	6
Верачцы не спадабаўся сусед (В. Праскураў).	1, 2
У кожнага свае клопаты, свае перажыванні (В. Праскураў).	5
На роздум не заставалася часу (В. Праскураў).	8
Казімір папрасіў ключа і стаў корпацца ў шуфлядцы (Я. Скрыган).	7, 3
Расказваў трохі пра сябе, пра бацькоў (У. Дамашэвіч).	4
	7

Табліца 5

Віды азначэнняў

Прыклады:

- 1 *Вось што рабіў **усемагутны** час* (У. Дамашэвіч).
- 1 ***Чорныя** вольхі драмалі* (З. Бядуля).
- 2 ***Шмат** паноў валодала **вёскай Дукорай*** (З народнага).
- 3 *Вясна ў **вёсцы Залужжа** штогод пачыналася неяк аднастайна* (В. Праскураў).
- 4 *Воз з **бярвеннем** цяжкі* (З. Бядуля).
- 4 *Пачалася сапраўдная **бітва за ўраджай*** (В. Праскураў).
- 5 ***Выбух злева** напалохаў партызан* (Я. Кантылёў).

Знайдзіце ў сказах азначэнні і ахарактарызуіце іх.

А паўсюль травы ў пояс, сакавітыя, у красках (В. Кукса).

У пана Барастоўскага быў вельмі вялікі маёнтак (З народнага).

За адну вярсту ад мястэчка Лыскава, на ўсход, і цяпер ёсць невялікі лясок (З народнага).

Цяжкая гарыстая і камяністая дарога не давала шафёру разгнаць машыну (У. Дамашэвіч).

У нашай сям'і была звычка даваць жартаўлівыя мянушкі (З народнага).

Каманда валеябалістак з вучылішча збіраецца на спаборніцтвы (В. Кукса).

На Беларусі цячэ рака Вуша (З народнага).

4, 1, 4

2, 1

2, 1

1

1, 5

4, 4

2

Табліца 6

Развітае азначэнне

Віды акалічнасцей

Прыклады:

- ▲
- 1 *Увечары мы ўтраіх каталіся на лодцы* (Н. Гальпяровіч).
 - 2 *Недзе палілі вогнішча* (Н. Гальпяровіч).
 - 2 *Хмары сплылі з небасхілу* (З. Бядуля).
 - 3 *Ад песні тужлівая радасць вылушчвае слёзы* (В. Кукса).
 - 3 *З непрывычкі ў Юркі кружылася галава* (І. Шамякін).
 - 4 *Хадзем у лазню пахвастаўца венікам* (З народнага).
 - 5 *Гуляючы, розуму не прыдбаеш* (Прыказка).
 - 6 *Вочы дзіка гарэлі* (З. Бядуля).
 - 7 *Надта цяжка прывыкала цешча да незнаёмых мясцін* (Н. Гальпяровіч).

Знайдзіце ў сказах акалічнасці і ахарактарызуйце іх.

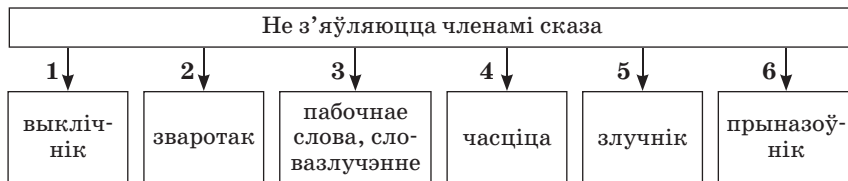
- Мы пачалі збірацца хадзіць на вячоркі (З народнага).
 Снег густа ўкрыў зямлю (В. Кукса).
 Ад грымот дрыжалі аканіцы (В. Іпатава).
 Дамоў я вяртаўся пад раніцу (Н. Гальпяровіч).
 Ён быў страшна здзіўлены (Н. Гальпяровіч).
 Не выпроставаючы спіны свае па колькі гадзін, яны рыдлёўкамі падкідаюць цяжкое каменне... (З. Бядуля).

- ▼
- 4, 2
 - 6
 - 3
 - 2, 1
 - 7

Назаўтра госці ад’язджалі (Н. Гальпяровіч).	5
У Сцяпана ад сораму ўспыхнулі вушы (І. Шамякін).	1
Зажыў Панас у раі як сыр у смятане (З. Бядуля).	3
Над рэчкай месяц бляднее (З. Бядуля).	2, 6
	2

Табліца 8

Словы, якія не з’яўляюцца членамі сказа

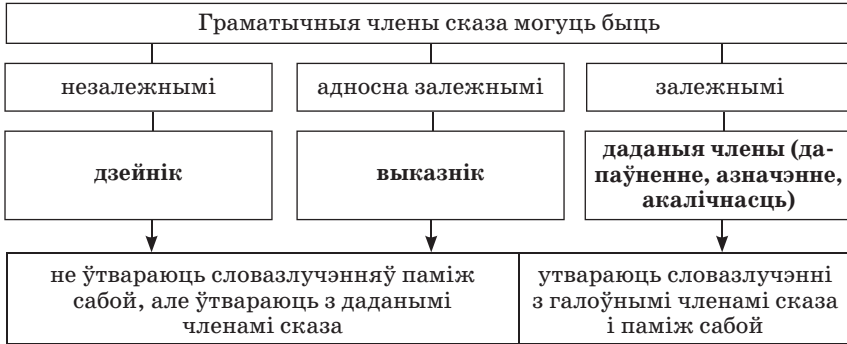
Прыклады:

- ▲
1	<i>Ах, каб мы ўмелі слухаць уласную душу!</i> (В. Кукса).
2	<i>Божа, дай мне сілы</i> (Н. Гальпяровіч).
3	<i>Генка, як высветлілася, быў ціхі і надзвычай спакойны хлапец</i> (Н. Гальпяровіч).
4	<i>На вуліцы — ні праехаць, ні прайсці</i> (З народнага).
5	<i>У лесе было многа грыбоў, прычым трапляліся і баравікі</i> (З народнага).
6	<i>Высока ў блакітна-шэрым небе павольна кружаць над вёскай грыфы</i> (В. Вітка).

Знайдзіце ў сказах словы, якія не з’яўляюцца членамі сказа.

Ванда, відаць, заўважыла мой стан і стала гаварыць сама (Н. Гальпяровіч).	▼
Мякка і нячутна сцелецца белы пух (К. Крапіва).	3, 5
Ой, шчасце не ў золаце, пань! (З. Бядуля).	5
Мікола такі наважыўся пайсці на курсы трактарыстаў (З газеты).	1, 4, 6, 2
Гуляйце, вейце, снежныя вятры, ад ранняй да вячэрняе пары (М. Танк).	4, 6
Пад канец дня я пайшоў па вузкай сцежцы ў лес (В. Вітка).	2, 6, 6 6, 6, 6

**Сувязь паміж словамі ў сказе:
незалежныя і залежныя члены сказа**

Табліца 10

Віды падпарадкавальнай сувязі ў словазлучэнні

Прыклады:

- ▲
- 1а *Жоўтае, жытняе поле коласам ціха шуміць-шалясціць* (А. Гарун).
 1б *Яліне пекную руку цалуе дуб — стары эстэт* (У. Марук).
 2а *Абрус каласамі прапах* (М. Маляўка).
 2б *Рамонкамі і васількамі аздоблены ён па краях* (М. Маляўка).
 3 *Румянае сонца з-за горкі якраз выплывае на свет* (М. Маляўка).

Вызначце від сувязі паміж словамі ў словазлучэннях.

А вы свой край адкрылі? (У. Мазго).

Дзеці маюць на тратуары сонца (В. Дэбіш).

1а, 2а

Вітаўся ранак з днём скамечанай вушанкай (Ю. Голуб).

2а, 2б

Ляжалі ўгору дном ільдзінкі (Ю. Голуб).

2б, 2а, 1а

3, 2а

Табліца 11

Характарыстыка сказа па яго граматычнай аснове

Прыклады:

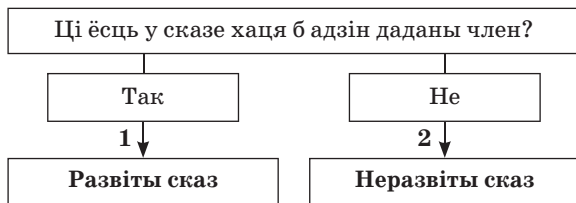
- 1 *Дзікая качка кружылася над дубам* (З. Бядуля).
- 2 *Сонечны летні дзень* (З. Бядуля).
- 3 *Да ста рублёў у месяц зарабляю* (В. Праскураў).
- 3 *Спадзяёмся на цябе* (В. Праскураў).
- 4 *Нарэшце іх вагон прычалілі да нейкага эшалона і павезлі* (У. Дамашэвіч).
- 4 *Лес называюць зялёным золатам, родным домам чалавека* (В. Праскураў).
- 5 *Свет не пераменіш* (В. Кукса).
- 5 *Ліху плота не паставіш* (Прыказка).
- 6 *Пацягнула да калег* (Н. Гальпяровіч).
- 6 *З блізкай Дзвіны веяла прахалодай і свежасцю* (Н. Гальпяровіч).

Вызначце тып сказа па яго граматычнай аснове.

Пра лепшы лёс спяю народу (З. Бядуля).	▼
Ад бяды не ўберажэшся, ад злодзея не замкнешся (Прыказка).	3
Край бацькоў... (Н. Гальпяровіч).	5
Толькі з адной мерай да кожнага чалавека нельга падыходзіць... (У. Дамашэвіч).	2
Шаптаў чарот пад высокім дубам у шырокай затоцы ракі (З. Бядуля).	6
Пра што толькі не думаеш бяссоннымі начамі (Н. Гальпяровіч).	1
Звычайна лес садзяць вясною (В. Праскураў).	3
Стала смешна і сумна (Н. Гальпяровіч).	4
У нашым прыгарадным пасёлку бабулю паважалі, любілі і нават пабойваліся (Н. Гальпяровіч).	6
Мой салавейка... (В. Кукса).	4
Людзям языка не прывяжаш (Прыказка).	2
	5

Табліца 12

Сказ: развіты ці неразвіты

Прыклады:

▲	
1	З беларускай шчырай мовай ладзяць нашы галасы (Э. Агняцвет).
1	З Вольгай Паўлаўнай цікава (Э. Агняцвет).
2	Не злуецца, не крычыць (Э. Агняцвет).

Вызначце развітыя і неразвітыя сказы.

Я дастану са скарбніц, сваіх невычэрпных сховаў кнігі з пахам вякоў (У. Мароз).	▼
Белыя стромы стрэх.	1
Вызнаны шлях праз гоні.	1
Самы элітны снег падае на далоні (У. Марук).	1

Хлопчык спужаўся і кінуўся ўцякаць (П. Рунец).

Я — беларус.

Я нарадзіўся на гэтай казачнай зямлі (Н. Гілевіч).

1
2
2
1

Табліца 13

Развіццё і ўскладненне простага сказа

Прыклады:

- 1 *У старых вачах бліснуў радасны аганёк...* (З. Бядуля).
- 2 *Страх напай на хлопчыка* (З. Бядуля).
- 3 *Часамі мора бурыцца-шуміць* (З. Бядуля).
- 4а *Хацелася паглядзець горад, праехаць, прайсці па яго вуліцах* (У. Дамашэвіч).
- 4б *Але праца не цярпела адкладу, пляшчоты і гультайства* (З. Бядуля).
- 5а *Гэта быў старажытны вал, насыпаны яшчэ ў часы Івана Грознага* (Н. Гальпяровіч).
- 5б *Нізкія воблачкі, шчодро насыпаўшы снегам зямлю, падняліся вышэй* (Я. Колас).

- 5в** | *Я запрашаю вас у кафэ, хоць бы вось у гэтае* (У. Дамашэвіч).
6а | *Ах, доля мая горкая...* (В. Кукса).
6б | *Не пячы гэтак, сонейка!* (З. Бядуля).
6в | *Здавалася, нашаму шчасцю не будзе канца* (У. Дамашэвіч).

Знайдзіце ўскладненыя сказы. З дапамогай якіх сродкаў яны ўскладнены?

Нават па начах мне сталі сніцца шматхадовыя камбінацыі, гулкія ўдары ў «дзявятку», радасны гул стадыёна (Н. Гальпяровіч).	▼
Тая кабета, здаецца, на гадоў дзесяць была старэйшая за яго (У. Дамашэвіч).	4а
Кнігаўка, напалоханая хлопцамі, усё яшчэ лётала і неспакойна крычала (М. Паслядовіч).	6в
Уся вёска высыпала на вуліцу, у лес, да Лані (В. Праскураў).	5а
У вокны зазірала зыркае веснавое сонца, бессаромна радаснае і вясялае (Н. Гальпяровіч).	4б
Ой, хутка запеніцца мора і пачне ў гульні непрытомнай скокі свае ладзіць!.. (З. Бядуля).	5в
У галлі старых клёнаў, умошчваючыся на ноч, з прыцішанай заклапочанасцю галёкалі гракі (А. Савіцкі).	6а
Ён устаў, на хаду пацалаваў яе ў шчаку, надзеў плашч і выйшаў (У. Дамашэвіч).	5б
Сябры мае малыя, цяжкія мы прайшлі для вас дарогія баявыя (П. Глебка).	4а
	6б

Дадатак 2. Табліцы «Пунктуацыя ў простым і простым ускладненым сказе»

Табліца 1

Знакі прыпынку пры аднародных членах сказа, або Жартам на жарт

Коска ставіцца	Коска не ставіцца
Паміж аднароднымі членамі, якія звязаны бяззлучнікавай сувяззю: <i>Сонечным ранкам Іа, Пятачок, Трус завіталі ў госці да Віні-Пуха. Віні-Пух запрасіў гасцей за стол, прапанаваў гарбаты, паставіў каля кожнага збаночак з мёдам.</i>	Пры аднародных членах з адзіночнымі спалучальнымі ці размеркавальнымі злучнікамі і, ды (у значэнні і), ці, або : <i>Праз некалькі дзён Віні-Пух і Пятачок завіталі ў госці да Труса.</i>
Паміж аднароднымі членамі, якія звязаны пры дапамозе адзіночных супраціўных злучнікаў а, але, ды (у значэнні але): <i>Ведаў Трус натуру Віні-Пуха, ды не мог утрымацца, каб не пажартаваць.</i>	Перад злучнікам і , які паўтараецца, але звязвае розныя аднародныя члены : <i>Трус паставіў перад імі гарбату і мёд у маленькіх талерачках і сказаў: «Вось, Віні-Пух, мёд падаюць гасцям у такіх талерачках».</i>
Паміж аднароднымі членамі, якія злучаны спалучальнымі ці размеркавальнымі злучнікамі, якія паўтараюцца (і... і, ні... ні, ці... ці, то... то, ці то... ці то): <i>«Віні-Пух, прынясі мне або вяроўку, або якую-небудзь стужку», — напросіў Трус.</i>	Паміж аднароднымі членамі, якія звязваюцца неаднолькавымі злучнікамі (спалучальнымі і, ды , размеркавальнымі ці, але): <i>Віні-Пух спакойна адказаў: «Трус, ідзі ды пашукай якую-небудзь вяроўку і прынясі яе мне».</i>
Паміж парамі аднародных членаў, якія звязаны спалучальным злучнікам і : <i>Хачу абвязаць цябе і Пятачка, сябе і Іа, а то збаночки з мёдам такія вялікія, што мы можам туды ўваліцца і патануць.</i>	Калі паўторныя злучнікі і... і, ні... ні звязваюць два аднародныя члены, якія ўтвараюць непадзельныя выразы: і так і сяк, і нашым і вашым, ні слуху ні духу, ні свет ні зара і інш.: <i>«І так і сяк ты круціўся, Віні-Пух, але твой жарт няўдалы: талерачка маленькая і ты аніяк не зможаш у яе ўваліцца», — узрадаваўся Трус.</i>
Перад другой часткай падвойнага злучніка, які звязвае аднародныя члены (як... так і, не толькі... але і, хоць і... але, не так... як і інш.): <i>Хоць і не сказаў Віні-Пух ні слова, але пакрыўдзіўся і вырашыў адпомсціць.</i>	Паміж неаднароднымі азначэннямі: <i>«Я прашу вяроўку, каб абвязаць тваю маленькую цагляную талерачку, а то боюся, што яна праслізне мне ў страўнік», — спакойна адказаў Віні-Пух.</i>

**Пабочныя словы, словазлучэнні і сказы,
або Пра тое, як чорта выганялі**

Знакі прыпынку	Прыклады
Пабочныя словы і словазлучэнні звычайна знаходзяцца ў пачатку або ў сярэдзіне сказа і выдзяляюцца пры дапамозе коскі	<i>Адным словам, ішоў аднойчы ноччу чалавек з вяселля. Ды, вядома, ішоў падхмелены. А ісці яму, між іншым, выпала праз могільнік.</i>
Пабочныя сказы незалежна ад месца размяшчэння часцей за ўсё таксама выдзяляюцца пры дапамозе коскі	<i>На могільніку тым, як казалі, свежую яму выкапалі, дык п'яны чалавек ў гэтую яму і ўваліўся.</i>
Пабочнае слова мо знакамі прыпынку не выдзяляецца	<i>Мо і сядзеў бы ён там да раницы, ды чуе: у кутку нешта варушыцца. Мац, мац — а там казёл.</i>
Калі пабочныя словы, словазлучэнні і сказы размешчаны непасрэдна за злучальнымі або падпарадкавальнымі злучнікамі, то яны выдзяляюцца коскамі без гэтых злучнікаў	<i>Ды не які чужы, а, заўважыў п'яны, ягоны. Так бы і сядзелі ў яме казёл і гаспадар, але, на шчасце, ішоў міма нейкі прахожы.</i>
Узмацняльныя часціцы а, і выдзяляюцца коскамі разам з пабочнымі словамі і словазлучэннямі	<i>А прызнацца, страшнавата было незнаёмцу, але знайшоў ён недзе вяроўку і ўзяўся выцягваць п'янага. П'яны думае: «А відаць, падам яму перш казла, а потым сам вылезу».</i>
Калі пабочныя словы, словазлучэнні і сказы суправаджаюцца ўзмоцненай інтанацыяй, падкрэслены лагічна, яны выдзяляюцца працяжкамі	<i>Нічога не сказаўшы незнаёмцу, ці — лепш сказаць — не папярэдзіўшы яго, п'яны прывязаў казла да вяроўкі.</i>
Заусёды выдзяляюцца працяжкамі тыя пабочныя словы і сказы, якія знаходзяцца ў сярэдзіне сказа і маюць клічную або пыталную інтанацыю (з клічнікам або пыталнікам пасля іх)	<i>Цягне прахожы вяроўку, а там — дзіва! — сядзіць казёл.</i>

Знакі прыпынку	Прыклады
Калі пачобныя словазлучэнні і сказы вызначаюцца аслабленай сувяззю са зместам усяго сказа, яны выдзяляюцца з двух бакоў дужкамі	<i>Незнаёмец спужайся страшэнна, піхнуў казла назад у яму, а сам (ці веры вы дасце?) раскажаў у вёсцы, што бачыў на могільніку чорта ў постаці казла, які гаварыў да яго чалавечым голасам. Раніцай уся вёска пайшла на могільнік — чорта выганяць.</i>

Табліца 3

Адасобленыя акалічнасці, або Пра другую маладосць Бабы-Ягі

Адасабляецца	Не адасабляецца
Акалічнасці, выражаныя дзеепрыслоўнымі зваротамі, а таксама адзіночнымі дзеепрыслоўямі, незалежна ад месца ў сказе: <i>Шчасце ў каханні знайшоўшы, Баба-Яга памаладзела душою і адчувала сябе на ўсе васьмнаццаць год.</i>	Адзіночныя дзеепрыслоўі, якія па сваёй ролі набліжаюцца да прыслоўяў спосабу дзеяння (адказваюць на пытанні як? якім чынам?): <i>Песні Салаўя-Нягодніка ліліся пад вокнамі Бабы-Ягі не сціхаючы.</i>
Акалічнасць са значэннем уступкі, калі яна выражана назоўнікам з прыназоўнікам нягледзячы на : <i>Нягледзячы на свае немаладыя гады, Баба-Яга цяпер кожную раніцу прыхарошвалася каля люстэрка.</i>	Фразеалагізмы , у складзе якіх ёсць дзеепрыслоўі: <i>Баба-Яга рашыла быць аптымісткай і жыць не апускаючы рук.</i>
	Развітыя акалічнасці, якія па сэнсе цесна звязаны з выказнікам (адказваюць на пытанні як? якім чынам?): <i>Баба-Яга сядзела схіліўшыся над сталом і чытала вершы аб каханні, якія прыслаў ёй Салавей-Нягоднік.</i>
<p>Заўвага!</p> <p>1. Калі дзеепрыслоўны зварот адносіцца да аднаго з аднародных выказнікаў, звязаных паміж сабой адзіночнымі злучнікамі і, ды (у значэнні і), ці, або, то коска перад гэтымі злучнікамі не ставіцца:</p>	

Салавей-Нягоднік сцішыў хаду і, узняўшыся на невялікі ўзгорак, убачыў хатку на курыных лапках.

2. Перад злучнікам **і**, які звязвае два дзеепрыслоўныя звароты ці адзіночныя дзеепрыслоўі, коска не ставіцца:

Яны маўчалі, седзячы на беразе рэчкі і гледзячы на зоркі, якія адбіваліся ў люстры ракі.

Табліца 4

Знакі прыпынку пры зваротку, або Прыгоды маленькага Рыгоркі

Знакі прыпынку	Прыклады
Калі зваротак знаходзіцца ў пачатку сказа, то пры звычайнай інтанацыі пасля яго ставіцца коска	— <i>Мама, а я цяпер ведаю, чаму называецца капрамонт. Наш дом адрамантавалі, а са столі капае.</i>
Калі ж зваротак, які знаходзіцца ў пачатку сказа, суправаджаецца ўзмоцненай інтанацыяй, тады пасля яго ставіцца клічнік , а наступнае слова пішацца з вялікай літары	<i>Дзеці аглядаюць звярынец: Настаўніца: Дзеці! Хто скажа, чаму ў ільва такая вялікая галава? Рыгорка: Наталля Пятроўна! Дык гэта каб ён з клеткі не вылез.</i>
Калі зваротак знаходзіцца ў сярэдзіне сказа, ён выдзяляецца коскамі з абодвух бакоў	— <i>Я купіла табе новы падручнік. Глядзі, Рыгорка, не запэчкаяй яго.</i> — <i>Не хвалюйся, мама, я да яго нават не дакрануся.</i>
Калі зваротак знаходзіцца ў канцы сказа, то перад ім заўсёды ставіцца коска , а пасля яго — той знак прыпынку, які патрабуецца зместам і інтанацыяй усяго сказа	— <i>Якое заўтра будзе надвор'е, мама?</i> — <i>А гэта залежыць ад сіноптыкаў, сыноч.</i>
Калі аднародныя або развітыя звароткі разрываюцца на часткі членамі сказа, то кожная з частак выдзяляецца коскамі	— <i>Сядай, сыночак, сядай, мой саколік, — прапанавала маці маленькаму Рыгорку ў аўтобусе.</i> — <i>Няма калі расседжацца, — дзелавіта адказаў Рыгорка, — мы і так спазняемся.</i>
Выклічнікі ой, эх, ох, гэі і інш. заўсёды аддзяляюцца ад зваротка коскай , клічнікам (пры ўзмоцненай інтанацыі) або шмакроп'ем (пры інтанацыйных замінах)	— <i>Эх, Рыгорка, сёння я ўсю ноч не мог заснуць, нават ні разу вочы не заплюшчыў...</i> — <i>Ой, тата, ты сам вінаваты: ніхто з незаплюшчанымі вачыма не спіць.</i>

Знакі прыпынку	Прыклады
<p>Часціцы о, ну ад зваротка коскай звычайна не аддзяляюцца</p>	<p>— <i>Ну татка, што ты такі хмуры?</i> — <i>О сынку, справы на рабоце расклейваюцца.</i> — <i>Не вялікая бяда, я прынясу табе клею.</i></p>
<p>Калі перад звароткам стаіць выклічнік і займеннік ты або вы, якія з’яўляюцца дзейнікамі, то коскамі выдзяляецца толькі зваротак</p>	<p><i>Рыгорка тлумачыць маленькай дзяўчынцы, за што Бог выгнаў Адама і Еву з раю:</i> — <i>Эх ты, малеча, няўжо не разумееш: яны з’елі зялёны яблычак, а зялёнага няможна есці, бо жы вот забаліць.</i></p>
<p>Займеннікі ты або вы выдзяляюцца коскамі, калі яны выступаюць у ролі зваротка</p>	<p><i>Міліцыянер: Эй, ты, тут нельга праходзіць, ты парушаеш правілы вулічнага руху.</i> <i>Рыгорка: Я! Вы тут цэлы дзень стаіце, і ніхто вам слова не кажа, а я толькі раз перайшоў і ўжо рух парушыў.</i></p>

Табліца 5

Аднародныя і неаднародныя азначэнні, або Хто дурнейшы?

<p>Аднародныя азначэнні</p>	<p>Дапасаваныя бяззлучнікавыя азначэнні з’яўляюцца аднароднымі і аддзяляюцца адно ад другога коскай:</p> <p>1) калі абазначаюць адметныя адзнакі розных прадметаў або розныя адзнакі аднаго прадмета, характарызуючы яго з аднаго боку:</p> <p><i>Бураціна падкідаў у руцэ адзін залаты, які пераліваўся на сонцы жоўтымі, белымі, ружовымі агеньчыкамі.</i></p> <p>2) калі маюць сінанімічны характар:</p> <p><i>Ад такога відовішча цёмнаю, чорнаю душою Карабаса Барабаса завалодала хцівасць.</i></p> <p><i>Ён дастаў з кармана некалькі новых, бліскучых медзякоў і вырашыў падмануць Бураціну.</i></p> <p>3) калі ўжываюцца ў пераносным сэнсе:</p> <p><i>Карабас Барабас працягнуў у сваёй доўгай, зладзейскай руцэ медзякі і прапанаваў мянцяца.</i></p> <p>4) калі стаяць пасля азначаемага слова:</p> <p><i>Бураціна згадзіўся, але пры адной умове, важнай, неадкладнай.</i></p>
-----------------------------	---

	<p>б) калі адно азначэнне выражана прыметнікамі, а другое дзеепрыметнікамі або дзеепрыметным словазлучэннем: <i>Карабас Барабас павінен быў гучным, нязмушаным голасам пракрычаць па-аслінаму.</i></p> <p>Недапасаваныя бяззлучнікавыя азначэнні ў складзе аднаго рада заўсёды аднародныя і аддзяляюцца коскай: <i>Карабаса Барабаса акрыляла думка аб уласнай хітрасці, аб залатым, а таму ён стаў на карачкі і зароў па-аслінаму.</i></p> <p>Недапасаваныя бяззлучнікавыя азначэнні разам з дапасаванымі ў складзе аднаго рада звычайна аднародныя і аддзяляюцца пры дапамозе коскі: <i>Разлаваны, з чырвоным тварам Карабас Барабас падняўся на ногі і запатрабаваў залаты ў абмен на медзякі.</i></p>
Неаднародныя азначэнні	<p>Дапасаваныя бяззлучнікавыя азначэнні, якія характарызуюць прадмет з розных бакоў, з'яўляюцца неаднароднымі і знакамі прыпынку не аддзяляюцца: <i>«Ты са сваім недарэчным асліным розумам здагадаўся, што адзін залаты лепш, чым некалькі медзякоў. Дык чаму ты думаеш, што гэтага не разумею я?» — адказаў Бураціна.</i></p>

Табліца 6

Знакі прыпынку пры параўнальных зваротах, або Выкруціўся

Адасабляюцца	Не адасабляюцца
<p>Параўнальныя звароты, якія адносяцца да ўказальных слоў, пры звычайнай інтанацыі выдзяляюцца коскамі: <i>У такім садзе, як у паштальёна Печкіна, павінны былі расці самыя смачныя яблыкі.</i> <i>Аднойчы ўвечары кот Матроскін, Шарык і Фёдар прабраліся туды так, як сапраўдныя зладзеі.</i></p>	<p>Калі параўнальныя звароты ўваходзяць у склад выказніка: <i>«Хто гэта тут нібы схаваўся на маёй яблыні?» — спытаў Печкін.</i></p>
<p>Калі параўнальныя звароты адносяцца не да ўказальных слоў, а да іншых слоў у сказе, то такія звароты ў большасці выпадкаў выдзяляюцца коскамі: <i>Як самы смелы, Шарык хутка забраўся на дрэва.</i></p>	<p>Калі параўнальныя звароты ўводзяцца ў структуру сказа спалучэннямі: больш як (не больш як), больш чым (не больш чым), менш як (не менш як), не бліжэй як, не далей як, усё роўна як і інш.:</p>

Адасабляюцца	Не адасабляюцца
<p>Вось толькі яблыкі, што сапраўдныя дзічкі, аказаліся цвёрдымі і вельмі кіслымі.</p>	<p>«Не больш як салавей змог бы ўтрымацца на тонкіх галінках дрэва», — буркнуў Шарык.</p> <p>Але калі такія спалучэнні інтанацыйна і сэнсава членацца, то перад злучнікамі як, чым ставіцца коска:</p> <p><i>«Калі ты сапраўдны салавей, дык павінен спяваць не менш, як усю ноч», — запатрабаваў Печкін.</i></p>
<p>Коска ставіцца перад словам як у выразах не хто іншы, як; не што іншае, як:</p> <p><i>Нечакана сябры заўважылі, што ў сад ідзе не хто іншы, як сам Печкін.</i></p>	<p>Калі словы як, нібы, быццам і інш. выконваюць ролю часціц з рознымі эмацыянальна-экспрэсіўнымі адценнямі:</p> <p><i>Тут Шарык як зараве сваім басам.</i></p>
<p>Параўнальныя звароты, якія маюць удакладняльнае або паясняльнае значэнне, выдзяляюцца коскамі:</p> <p><i>За адным скачком, як два трусы, Матроскін і Фёдар апынуліся ў кустах, а Шарык, нібы смойжык, шчыльненька прыліп да дрэва.</i></p>	<p>Калі параўнальныя звароты з'яўляюцца ўстойлівымі або непадзельнымі па сэнсе выразамі:</p> <p><i>«Відаць, калі ўсе салаўі вучыліся спяваць, ты займаўся чым папапа. Няўжо салавей можа так гарлапаніць што сілы?» — здзівіўся Печкін.</i></p>
<p>Калі характар параўнання падкрэслены з асаблівай сілай і суправаджаецца ўзмоцненай інтанацыяй, параўнальныя звароты аддзяляюцца працяжнікамі:</p> <p><i>Печкін — як вопытны паляўнічы — наставіў стрэльбу і падышоў да дрэва.</i></p>	<p>Калі параўнальныя звароты ўжываюцца са значэннем «у якасці» або са значэннем тоеснасці:</p> <p><i>«Дурань ты! Нават самы лепшы салавей ад такіх яблыкаў завыве як сапраўдны сабака», — выкруціўся Шарык.</i></p>

Табліца 7

**Адасабленне дапасаваных азначэнняў,
або Заклінанне ад мышэй**

Адасабляюцца (коска)	Прыклады
<p>Дапасаваныя азначэнні, калі яны стаяць пасля азначаемых назоўнікаў</p>	<p><i>Аднойчы Баба-Яга, пакуль Кашчэя не было дома, запрасіла ў госці Салаўя-Нягодніка, прыгожага, вясёлага, і бесклапотна бавіла з ім час.</i></p>

Адасабляюцца (коска)	Прыклады
<p>Два і больш адзіночных дапасаваных азначэнняў, калі яны стаяць пасля азначаемага слова, якое мае перад сабой яшчэ адно азначэнне</p> <p>У выпадку адсутнасці такога азначэння адасабленне залежыць ад інтанацыі</p>	<p><i>Нечакана дадому вярнуўся райні-вы Кашчэй, узбуджаны і злы.</i></p> <p><i>Баба-Яга, хітрая, спрактыкаваная, хуценька накінула на галаву Кашчэя мяшок ад бульбы і прымусіла паўтараць за ёю заклінанне ад мышэй.</i></p> <p><i>Кашчэй паўтараў заклінанне выдуманнае, бессэнсоўнае.</i></p>
<p>Дапасаваныя азначэнні, якія стаяць перад азначаемым словам і маюць дадатковае значэнне прычыны, уступкі, часу, умовы</p>	<p><i>Накрыты тойстым мехам, Кашчэй нічога не бачыў, але шчыра верыў, што гэта необходимая для заклінання ўмова.</i></p>
<p>Дапасаваныя азначэнні, якія ўдакладняюць папярэднія азначэнне</p>	<p><i>У той, зручны, момант Салавей-Нягоднік вылез са свайго сховішча.</i></p>
<p>Дапасаваныя азначэнні незалежна ад месца ў сказе, калі адносяцца да асабовых займеннікаў</p>	<p><i>Радасная і шчаслівая, яна падала яму знак ціхенька выйсці за дзверы.</i></p>
<p>Дапасаваныя азначэнні незалежна ад месца ў сказе, калі яны адзелены ад азначаемага слова выказнікам ці іншымі членамі сказа</p>	<p><i>Зацікаўлены заклінаннем, нібы застыў у дзвярах Салавей-Нягоднік і нават не думаў уцякаць. Ён стараўся запомніць заклінанне, бо ў яго дома таксама былі мышы.</i></p>

Табліца 8

**Адасабленне недапасаваных азначэнняў
Іван + Васіліна, або Дзіўны прысуд**

<p>Коска</p>	<p>Недапасаваныя азначэнні незалежна ад месца ў сказе, калі адносяцца да назоўнікаў ці асабовых займеннікаў:</p> <p><i>У газавай сукеначцы, у паласатых панчошках, царэўна Васіліна прыбегла ў суд.</i></p> <p><i>З чырванню на шчоках, з запалам у вачах, яна паведала суддзі: «Царэвіч Іван, што жыве па суседстве, без дазволу пацалаваў мяне».</i></p>
	<p>Недапасаваныя азначэнні, якія ўключаюцца ў адзін рад з адасобленымі дапасаванымі азначэннямі:</p> <p><i>Царэвіч Іван, прыгожы, адукаваны, з уласным поглядам на жыццё, даўно кахаў царэўну Васіліну і хацеў ажаніцца з ёю.</i></p>

	<p>Недапасаваныя азначэнні могуць адасабляцца з мэтай сэнсавага і сінтаксічнага аддзялення іх ад пэўнага члена сказа:</p> <p><i>Царэўна Васіліна, са сваімі прынцыпамі, з капрызамі, кожны раз адмаўляла царэвічу, хоць таксама кахала яго.</i></p>
Працяжнік	<p>Калі недапасаванае азначэнне выражана незначальнай формай дзеяслова, перад якой можна ўставіць а іменная, то перад азначэннем ставіцца працяжнік:</p> <p><i>«Няхай пан суддзя абыдзеца з гэтым нахабнікам адпаведна майму жаданню — выклікаць, дапытаць і пакараць», — дзелавіта запатрабавала яна.</i></p>
Не адасабляюцца	<p>Калі недапасаваныя азначэнні інтанацыйна і сэнсава не выдзяляюцца, а цесна звязаны з азначаемым словам у сказе:</p> <p><i>Сярэдніх гадоў суддзя хутка скеміў, у чым справа, і вынес прысуд: «Ідзі і ты яго пацалуй. Вока за вока, зуб за зуб».</i></p>

Табліца 9

Адасабленне ўдакладняльных членаў сказа, або Пра Павучка-трацячка

Знакі прыпынку	Прыклады
<p>Адасабляюцца і аддзяляюцца коскамі ўдакладняльныя члены:</p> <ul style="list-style-type: none"> • акалічнасці часу; • акалічнасці месца; • акалічнасці спосабу дзеяння, меры і ступені 	<p><i>Летнім ранкам, а сёмай гадзіне, маленькага Павучка-трацячка разбудзіла сонейка.</i> <i>У пакоі, пад шафай, Павучок-трацячок назначыў сустрэчу з сябрамі.</i> <i>Павучок хуценька, з адчуваннем бадзёрасці, спуціўся па павуцінцы.</i></p>
<p>Калі ўдакладненне падкрэслена з асаблівай сілай, адасобленыя акалічнасці выдзяляюцца пры дапамозе працяжнікаў</p>	<p><i>«Колькі ж тут — на акне — мух! Я ж аб'емя!» — думаў Павучок-трацячок.</i></p>
<p>Працяжнікам аддзяляюцца дзве і больш акалічнасцей, якія выступаюць у ролі аднародных членаў і звязаны злучнікамі і, ды, ці, або</p>	<p><i>Усюды ў пакоі — і на акне, і за шафай, і нават пад ложкам — ён адчуваў сябе гаспадаром.</i></p>

**Адасабленне паясняльных і далучальных членаў сказа,
або Працяг гісторыі пра Павучка-трацячка**

Знакі прыпынку	Прыклады
Паясняльныя словы (назваюць той жа прадмет або з'яву іншымі словамі), уведзеныя ў сказ словамі гэта, гэта значыць, а іменна і інш. выдзяляюцца пры дапамозе працяжніка	<i>У Павучка-трацячка была мара — гэта пералавіць усіх мушак.</i>
Далучальныя члены (змяшчаюць дадатковае паведамленне), якія прымацоўваюцца злучнікамі і, ды, і то, прычым , аддзяляюцца коскамі	<i>Павучок-трацячок лічыў, што яго мара патрабуе шмат намаганняў, ды яшчэ якіх.</i>
Далучальныя словы, уведзеныя ў сказ словамі да таго ж, у тым ліку, напрыклад, галоўным чынам , незалежна ад месца ў сказе выдзяляюцца коскамі	<i>Усе павучкі, у тым ліку Павучок-трацячок, любяць пагрэцца на сонейку.</i>
Далучальныя словы, якія ўводзяцца ў сказ словамі нават, асабліва, выключна, перш за ўсё выдзяляюцца коскамі	<i>Павучок-трацячок любіў працаваць, асабліва плесці павуцінне.</i>
Удакладняльныя азначэнні са значэннем колеру, памеру выдзяляюцца пры дапамозе коскі	<i>Павучок-трацячок запрасіў да сябе павучка Шпуньку, тойстага і вялізнага, які сваім пазікам парваў новую павуцінку.</i>
Удакладняльныя прыдаткі, выражаныя назоўнікамі, размешчаныя ў сказе за адпаведнымі займеннікамі, выдзяляюцца пры дапамозе коскі	<i>Яго, павучка-тайстуна Шпуньку, Павучок-трацячок любіў больш за ўсіх, нават больш за смачных мушак.</i>

**Адасабленне ўстаўных слоў, словазлучэнняў і сказаў,
або Колькі слоў пра жыццё Пятачка і Віні-Пуха**

Дужкі	Пабочныя сказы, што паясняюць асобныя словы: <i>Віні-Пух напасіў Пятачка (гэта быў яго найлепшы сябра) купіць у пчол мёду.</i>
	Пабочныя сказы, што дапаўняюць ці ўдакладняюць змест асноўнага сказа: <i>Пятачок падараваў Іа зялёны шарык (гэта быў яго ўлюбёны колер), а Віні-Пух — пусты гаршчок ад мёду.</i>

	<p>Пабочныя канструкцыі, якія маюць далучальны характар, хаця і звязаныя сінтаксічна з асноўным сказам: <i>Віні-Пух з усіх сваіх знаёмцаў асабліва шанаваў пчол (ён нават казаў, што ў дзяцінстве марыў нарадзіцца пчалай).</i></p>
	<p>Эмацыянальна афарбаваныя пыталныя і клічныя сказы: <i>Пчолы ніколі не аддавалі Віні-Пуху мёду без таго, каб не пакусаць (якая нявяхаванасць!), і таму ён іх вельмі баіўся.</i></p>
	<p>Калі на месцы пабочнай канструкцыі павінна стаяць коска, то яна заўсёды ставіцца пасля дужкі: <i>Віні-Пух не разумеў, чаму пчолы так неахвотна аддаюць яму мёд (гэта ж было яго законнае права!), а таму лічыў іх трохі дзіўнаватымі.</i></p>
Працяжнік	<p>Перад другім працяжнікам ставіцца коска, калі гэтага патрабуе структура другой часткі: <i>Пятэчок падумаў — і ён меў рацыю, — што з пчоламі лепш не сварыцца.</i></p> <p>Перад першым працяжнікам ставіцца коска, калі гэтага патрабуе структура першай часткі: <i>На дзвях хаткі Труса, куды Пятэчок так спяшаўся, — які жах! — вісеў замок.</i></p> <p>І перад першым, і перад другім працяжнікамі ставіцца коска, калі гэтага патрабуюць структуры абедзвюх частак: <i>Пятэчок вырашыў наведаць Саву, якая апошнім часам займалася чытаннем філасофскіх трактатаў, — у асноўным гэта былі працы самой Савы, — запытацца пра здароўе і заадно пазычыць грошай.</i></p>
<p>Заўвага!</p> <p>Пабочныя канструкцыі, якія выражаюць думкі ці пачуцці аўтара і ўдакладняюць змест асноўнага сказа, могуць аддзяляцца як дужкамі, так і працяжнікамі: <i>Віні-Пух ніколі не частаваў — няўжо ў яго каменнае сэрца? — сваіх сяброў мёдам.</i> <i>І толькі адзін Іа (можа таму, што не любіў салодкага) зусім не крыўдаваў.</i></p>	

Літаратура для настаўнікаў

1. Арашонкава, Г. У. Кіраванне ў беларускай і рускай мовах : слоўнік-давед. / Г. У. Арашонкава, В. П. Лемцюгова. — Мінск : Выш. шк., 1991. — 303 с.
2. Бандарэнка, Т. П. Аднатыпныя словазлучэнні ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. — Мінск : Навука і тэхніка, 1981. — 132 с.
3. Данільчык, З. П. Сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні і іх тыпы // Роднае слова. — 2006. — № 9. — С. 52—54.
4. Міхневіч, А. Я. Сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні ў беларускай мове. — Мінск : Навука і тэхніка, 1965. — 114 с.
5. Наркевіч, А. І. Сістэма словазлучэнняў у сучаснай беларускай мове : (структурна-семантычнае апісанне). — Мінск : Выш. шк., 1971. — С. 5—22.
6. Падгайскі, Л. П. Словазлучэнне ў беларускай мове. — Мінск : Выш. шк., 1971. — 192 с.
7. Рагаўцоў, В. І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў : дыскусійныя пытанні. — Мінск : Універсітэцкае, 2001. — С. 6—25.
8. Рамза, Т. Р. Сінтаксіс : тэарэт. курс : вучэб. дапам. — Мінск : БДУ, 2006. — С. 18—55.
9. Чалюк, Н. М. Сінтаксіс беларускай мовы. Словазлучэнне. Просты сказ : вучэб. дапам. — Мінск : ТетраСистемс, 2004. — С. 10—28.
10. Яўневіч, М. С. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы / М. С. Яўневіч, П. У. Сцяцко. — Мінск : Аверсэв, 2006. — С. 5—15.

Просты сказ

1. Беларуская граматыка. Ч. 2, Сінтаксіс / рэд. М. В. Бірыла, П. П. Шуба. — Мінск : Навука і тэхніка, 1986. — С. 114—121; 250—271.
2. Бондарко, А. В. Темпоральность // Теория функциональной грамматики : Темпоральность. Модальность. — Л. : Наука, 1990. — С. 5—58.
3. Бурак, Л. І. Сучасная беларуская мова : Сінтаксіс. Пунктуацыя : вучэб. дапам. для філал. фак. ун-таў. — Мінск : Універсітэцкае, 1987. — С. 32—52; 100—103; 126—144.
4. Ключаў, Г. Н. Сучасная беларуская пунктуацыя / Г. Н. Ключаў, А. Л. Юрэвіч. — Мінск : Выш. шк., 1972. — С. 3—46.
5. Рамза, Т. Р. Сінтаксіс : тэарэт. курс : вучэб. дапам. — Мінск : БДУ, 2006. — С. 57—68.
6. Сцяцко, П. У. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П. У. Сцяцко, М. Ф. Гуліцкі, Л. А. Антанюк. — Мінск : Выш. шк., 1990. — 222 с.
7. Чалюк, Н. М. Сінтаксіс беларускай мовы. Словазлучэнне. Просты сказ : вучэб. дапам. — Мінск : ТетраСистемс, 2004. — С. 32—47.
8. Яўневіч, М. С. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы / М. С. Яўневіч, П. У. Сцяцко. — Мінск : Аверсэв, 2006. — С. 29—32.

ДЫДАКТЫЧНЫЯ МАТЭРЫЯЛЫ

УВОДЗІНЫ

Шаноўныя васьмікласнікі!

Факультатыўныя заняткі па беларускай мове прызначаны для таго, каб дапамагчы вам у вывучэнні роднай мовы. З асноўнага школьнага курса беларускай мовы вы ведаеце, што на ўзроўні сінтаксісу праяўляюць сябе адзінкі ўсіх іншых моўных ярусаў. Таму, усведамляючы важнасць гэтага раздзела для авалодання нацыянальнай мовай беларускага народа, вы будзеце больш грунтоўна знаёміцца з некаторымі пытаннямі сінтаксісу, звязанымі са словазлучэннем і простым сказам. Вы ўбачыце, што просты сказ — з’ява складаная, таму факультатыў мае назву «Гэты няпросты просты сказ».

У час заняткаў будуць разглядацца цікавыя праблемы, над якімі трэба задумацца: чаму мова для выражэння адной і той жа прыметы, напрыклад, мае дапасаванае і недапасаванае азначэнне. Чаму адваротны парадак слоў садзейнічае адасабленню? Чаму выказнік *буду вучыцца* лічыцца простым, а *пачну вучыцца* — састаўным? На гэтыя, а таксама на шэраг іншых пытанняў мы будзем шукаць адказ на факультатыўных занятках. На старонках «Дыдактычнага матэрыялу» вы сустрэнецеся з цікавымі заданнямі, загадкамі, гульнямі, інсцэніроўкамі, якія дапамогуць вам удасканаліць свае веды па прадмеце «Беларуская мова».

Стараннае выкананне прапанаваных заданняў дапаможа вам лепш і больш глыбока спазнаць мову, паколькі матэрыял дапаможніка ўключае тэрэтычныя палажэнні ў цеснай сувязі з канкрэтным моўным матэрыялам.

Вы ведаеце, што мова — складаная шматузроўневая з’ява, якая складаецца з такіх моўных адзінак, як гук, што вывучаўся ў раздзеле «Фанетыка»; слова, што вывучалася ў раздзелах «Лексіка», «Словаўтварэнне», «Марфалогія».

Вядома вам і тое, што мова — гэта агульнаразумелы для ўсіх людзей, што карыстаюцца мовай, сродак зносін, захавання інфармацыі і перадачы ведаў. Маўленне — вопыт (практыка) ужывання моўных сродкаў (слоў, выказванняў, стыляў) у працэсе зносін, абмену думкамі. Ступень валодання мовай залежыць ад таго, як раз-

маўляюць вакол, ад адносін чалавека да роднай мовы, ад узроўню яго адукаванасці, працоўнай дзейнасці, інтарэсаў і інш.

З самога прызначэння мовы вынікае тое, што галоўным пры яе вывучэнні павінна стаць авалоданне багатымі рэсурсамі роднай мовы, уменнямі правільна і камунікатыўна апраўдана выкарыстоўваць іх у разнастайных формах, відах, сферах маўленчай дзейнасці.

Дыдактычны матэрыял факультатыва падрыхтаваны для таго, каб дапамагчы вам лепш засвоіць родную мову. Дапаможнік адпавядае праграме і падручніку па беларускай мове для 8 класа. Кожнай тэме прысвячаецца асобная глава, а ў ёй выдзяляецца некалькі раздзелаў. У першым вы знойдзеце матэрыял, які дазволіць вам больш глыбока і дакладна засвоіць асноўнае сінтаксічнае паняцце, у другім адпрацоўваюцца канкрэтныя тэрміны і звязаныя з імі правілы пунктуацыі, пунктаграмы. Пытанні і заданні сфармуляваны такім чынам, каб яны абуджалі думку, таму, выконваючы іх, не забывайцеся пра графічнае каменціраванне: устаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку, падкрэслівайце граматычныя асновы, члены сказа, будуйце схему сказа. Вывучаючы пунктуацыю, нельга забывацца пра арфаграфію, марфалогію, лексіку, марфалагічную будову слова і словаўтварэнне, таму ў кожным раздзеле паўтараюцца і тэмы, лагічна звязаныя з асноўным матэрыялам. Гэтым вы будзеце рыхтаваць сябе да выніковага экзамену за курс базавай школы, недалёкага ў часе тэсціравання, якое патрэбна будзе здаваць таму, хто марыць аб працягу сваёй адукацыі.

У працэсе працы з прапанаваным вучэбным матэрыялам будзе актывізавацца мысліцельная і маўленчая дзейнасць, будуць фарміравацца і развівацца агульнавучэбныя ўменні (слухаць і «чуць», адэкватна аднаўляючы прынятую інфармацыю; крытычна ставіцца да атрыманай інфармацыі, даваць ёй ацэнку; выказаць свае думкі, меркаванні, пацвярджаючы іх пэўнымі прыкладамі).

Хоць вы ўжо амаль што дарослыя, аднак прапанова ўключыцца ў граматычныя гульні будзе карыснай і для вас. Гульні садзейнічае абуджэнню цікавасці да беларускай мовы, развіццю маўленчага вынаходніцтва і ўмення нестандартна і арыгінальна мысліць.

На старонках дапаможніка вы сустрэнеце слова «Загадка» — так выдзяляюцца пытанні, якія патрабуюць напружання думкі. Умоўнае абазначэнне «Падказка» ўведзена і жартам і ўсур'ёз. У гэтай рубрыцы прадстаўлены новы тэарэтычны матэрыял ці паўтарэнне вам вядомага, таго, што дапаможа разгадаць загадку, выканаць заданне практыкавання. Вы ўбачыце, што матэрыял

падаецца з дапамогай **табліц, схем, кароткіх запісаў**. Гэта дапамога вам больш хутка зразумець і лёгка засвоіць патрэбныя тэарэтычныя звесткі.

Знак * папярэджае: ніжэй будзе пададзена лексічнае тлумачэнне слова, а ўсе словы пад такім знакам утвараюць слоўнік, які ўзбагаціць ваш лексікон.

Вельмі важна, каб вы ўсвядомілі такую думку: беларуская мова — гэта не толькі звод правіл граматыкі, арфаграфіі і пунктуацыі. Валоданне ведамі аб ролі ў маўленні моўных адзінак — умова якаснага засваення роднай мовы. Кожная моўная адзінка валодае цудоўнымі выяўленчымі магчымасцямі. Слова праяўляе сябе ў тэксце. Таму такія практыкаванні патрэбна выконваць паралельна з вывучэннем матэрыялу па граматыцы, каб развіваць і ўзбагачаць сваё вуснае і пісьмовае маўленне. Але проста назіраць, як «паводзяць» сябе розныя сродкі мовы ў тэкстах розных стыляў, недастаткова. Патрэбна вучыцца карыстацца багаццем маўлення, выяўленчымі магчымасцямі, якія мае мова, а для гэтага неабходна спрабаваць пісаць маленькія і вялікія (па аб'ёме) працы, стараючыся выкарыстоўваць менавіта тыя магчымасці, якія мае катэгорыя, што вамі вывучаецца. Выконваючы такія практыкаванні, вы атрымаеце задавальненне ад таго, што вам удалося напісаць граматычную казку, апавяданне ці лірычнае апісанне, пераканаўча абгрунтаваць сваю думку ў тэксце-разважанні. А гэта самае галоўнае — навучыцца прымяняць атрыманыя веды ў рэальным жыцці.

Жадаем вам радасці працы, адкрыццяў, знаходак, удачы і поспехаў на шляху вывучэння роднай мовы.

ПАНЯЦЦЕ ПРА СІНТАКСІС І ПУНКТУАЦЫЮ

Чаму заўсёды разам?

Паразважаем! Перад табой тэкст тваёй равесніцы. Не проста прачытай, а ўчытайся ў яго радкі.

Восень развітваецца з намі, махаючы апошнімі лісточкамі, як далонямі. Здаецца, без яе і горад апусце, апусце без святочнага дывана, без яркіх фарбаў, без рознакаляровых лістоў, якія кружацца вакол вежаў нашага замка, нібыта абуджаючы іх ад векавога сну. Не чуваць ужо спеваў птушак. І гэта не дзіўна. Людзі і тыя пахаваліся па сваіх «норках». А восень... Восень адыходзіць. Мне будзе яе вельмі не хапаць, яе кветак, лісточкаў, і асабліва сапраўднай восеньскай казкі, дзе дрэвы ў прыгожым убранні стаяць нерухомыя, а лісцікі, як чараўнікі, варожаць вакол, вецер падхоплівае іх і нясе далёка-далёка, туды, дзе яны знаходзяць сабе прытулак і чакаюць, калі мы зноў пазавём іх, калі ў нашай душы зноў з'явіцца месца для гэтых маленькіх лісцікаў...

А пакуль яшчэ ў паветры кружацца, нібы ў танцы, лісцікі — гэтыя маленькія кавалачкі шчасця. Чаму кавалачкі шчасця? А я адкажу: у свае 15 гадоў я ўжо такая багатая! Дрэвы, кусты, будынкі, паркі, скверы, нарэшце, горад, краіна — гэта ўсё маё. А што чалавеку патрэбна для шчасця? Лічу, толькі адно: ісці па родным горадзе, адчуваць, што ён твой, неадрыўны кавалачак тваёй душы, які напаўняе сэрца сапраўднай любоўю да Бацькаўшчыны, да роднага краю, слухаць шоргат лісця пад нагамі і марыць, марыць.

К. Дземянчук.

Мы быццам чуем голас аўтара, голас чалавека, які дзеліцца з намі сваімі думкамі... І словы нібыта звычайныя, але гаворка ідзе пра нешта вельмі важнае. Пра што? Пра восень, лісцікі, дрэвы, кусты, будынкі, паркі, скверы, горад, краіну? Пра духоўную блізкасць да іх? Пра шчасце! Перачытай апошні сказ. Ці можна пагадзіцца з такім азначэннем шчасця?

А цяпер прыгледзься да сінтаксісу тэксту. Колькі ў ім цікавых зваротаў, простых і складаных, доўгіх сказаў... Магчыма, таму і раскрываецца ў ім глыбокая думка, гучыць урачыстая сумная музыка. Відаць, у будове сказаў вам нешта не зусім зразумела, ды і знакі прыпынку таксама? Вось таму і патрэбна вывучаць сінтаксіс і пунктуацыю беларускай мовы.

Практыкаванне 1. Вызнач, да якіх часцін мовы адносяцца словы. Затым прыдумай і запішы сказы, у якіх гэтыя ж словы з’яўляюцца іншымі часцінамі мовы.

У з о р: **Жартуючы** — дзеепрыслоўе. У сказе *Алесь падымае такі камень жартуючы жартуючы* — «лёгка», дзеепрыслоўе выступае ў ролі прыслоўя.

Праўда (горкая), жах (у вачах), я (уласнае), увесь, сам, кожны, незнаёмы (чалавек), марожанае (мяса), сямёра, першы (гатунак), другі (па парадку), заўтра, збоку (ад), побач (з), ледзь, ужо, дзе, куды, адкуль, як, напэўна, сапраўды.

З якіх раздзелаў навукі аб мове ты выкарыстаеш звесткі пры выкананні задання гэтага практыкавання?

Падказка

Асноўныя адзінкі мовы і раздзелы навукі аб мове		
Гук	Фанетыка	Графіка
Марфема	Марфеміка	Арфаграфія
Слова	1) Лексіка 2) Марфалогія	
Словазлучэнне, сказ	Сінтаксіс*	Пунктуацыя**
Тэкст	Стылістыка	

Даведка

***Сінтаксіс** (ад грэч. *syntaxis* — пабудова, спалучэнне, парадак) — раздзел граматыкі, які вывучае спосабы спалучэння слоў у словазлучэнні, сказы, а таксама будова і значэнне словазлучэнняў і сказаў.

Галоўнае ў сінтаксісе — адносіны паміж сродкамі мовы, якія ўступаюць у граматычную сувязь. Ажыццявіць гэта немагчыма без пунктуацыі, без знакаў прыпынку.

****Пунктуацыя** (ад лац. *punctum* — кропка) — сістэма правіл пастаноўкі знакаў прыпынку, якія дапамагаюць аформіць яе сэнсавае члянэнне (*Паводле эцыклапедыі «Беларуская мова»*).

Практыкаванне 2. Перад табой слоўнікавы дыктант, складзены з лінгвістычных тэрмінаў. Устаў прапушчаныя ў словах літары. Пад-

крэслі тэрміны, якія раскрываюць паняцці, што маюць адносіны да сінтаксісу. Напішы іх пад дыктоўку (а лепш – усё практыкаванне).

Су..іск, складанае слов.., ускладн..ны ска.., за..мен..ік, акаліч-нас..ць, д..еепрысло..ны зварот, азнач..н..е, канчатак слова, д..лог, дзе..слоў, дзе..прыметнік, пр..сты сказ, ч..рвоны радок, пра..яж-нік, д..фіс, множн.. лік, выказ..нік, інтанац..я, кліч..нік, га-ло..ны.. члены сказа, дву..кроп..е, коска, дапа..не..е, кор..нь сло-ва, му..чынск.. род, м..рфема, дадан.. член сказа, на..іск, гало..нае слова, прысло..е, зваротак, загадн.. ла.., назо..нік, залежна.. сло-ва, словазлуч..нне, зычн.. гук, пытал..нік, назо..н.. склон, гра..а-тычная аснова сказа.

Практикаванне 3. З прапанаваных слоў складзі і запішы некалькі сказаў, розных па змесце. Вызнач прыназоўнікі і марфемы, якія дапамаглі табе гэта зрабіць.

Залаты, бяроза, восень, паліўся, у, вадаспад, асіна, бясконцы, лісце, барвовы.

Загадка

Якія сродкі сувязі могуць спалучаць і словы, і члены сказа, і сказы?

Падказка

Параважаем! Калі заходзіць гаворка пра сказ ці тэкст, мы ўступаем у сферу сінтаксісу. Гэта, магчыма, самы магутны ўладыка ў вялікім царстве мовы. Без ведання яго законаў немагчыма па сэнсе і граматычна спалучыць словы ў словазлучэнні, будаваць з іх сказы, немагчыма фармуляваць думкі, а значыць, уступаць у зносіны.

Ці праўда, што з адных і тых жа будаўнічых матэрыялаў можна ўзвесці самыя розныя збудаванні? Падобна гэтаму з адных і тых жа слоў і іх формаў можна пабудаваць разнастайныя сінтаксічныя канструкцыі.

Паводле Г. Я. Брусінай.

Пратыкаванне 4. Параўнай два запісы. Які з іх можна назваць тэкстам? Чаму?

1. Чароўная восень паркаў ціха лісты не хочучы адрываюцца і быццам павісаюць на нябачных павуцінках.

2. Чароўная восень паркаў. Ціха. Лісты не хочучы адрываюцца і быццам павісаюць на нябачных павуцінках.

Загадка

Як зменіцца сэнс наступнага сказа, калі ў ім з’явіцца коска?

1. *Хто ты?* 2. *Хто, ты?*

Пратыкаванне 5. Ці аднолькавы змест наступных сказаў?

Петрусёк, ідучы паціху, напяваў любімую мелодыю.

Ідучы, Петрусёк паціху напяваў любімую мелодыю.

Пратыкаванне 6. Прачытай тэкст. Вызнач яго адрасата і асноўную думку.

Пунктуацыя рэгулюе расстаноўку знакаў прыпынку ў пісьмовым маўленні. Само слова паходзіць ад лацінскага *punctum*, што ў перакладзе абазначае **кропка**. Мы ўспомнілі аб гэтым зусім не выпадкова. Графічнае адлюстраванне амаль усіх знакаў прыпынку ўтрымлівае кропку ў якасці свайго кампанента: . , ; , : , ! , ? , ...

Цяпер успомнім паходжанне і ўдумаемся ў значэнне самога тэрміна **знакі прыпынку**. Прыпыняцца — ставіць перапоны — спыняцца — ставіць кропку, шматкроп’е, коску... Мы выкарыстоўваем у пісьмовым маўленні знакі прыпынку, калі ў вусным спыняемся, каб зрабіць сэнсавую паўзу і такім чынам нешта выдзеліць, падкрэсліць, раздзяліць, адасобіць у выказванні. Іншымі словамі, знакі прыпынку на пісьме заўсёды адлюстроўваюць нашу маўленчую інтанацыю. Гэта, канечне, не азначае, што заўсёды, калі ў вусным маўленні мы робім паўзу, каб, напрыклад, перавесці дыханне, то на пісьме патрэбна ставіць коску або працяжнік. Знакі прыпынку ставяцца ў адпаведнасці з **сэнсавай інтанацыяй**, а яна залежыць

ад зместу і мэты выказвання. Напрыклад, калі мэта нашага выказвання — пытанне, у канцы сказа мы паставім **пытальнік**: *Вы збіраецеся на канцэрт?*

Калі наша выказванне эмацыянальна афарбавана, утрымлівае вокліч, мы выкарыстоўваем, каб паказаць гэта на пісьме, **клічнік**: *Якая цудоўная раница!* Калі мы хочам паказаць, што выказванне закончана, але пры гэтым не ўтрымлівае пытаньня і эмацыянальна нейтральнае, паставім **кропку**. **Спалучэнне пытальніка і клічніка** дапаможа паказаць на пісьме, што пастаўленае пытанне мае клічную інтанацыю: *Як вы можаце гаварыць у такім тоне?!*

Як правіла, выкарыстанне клічніка, пытальніка, кропкі не выклікае цяжкасцей. Больш складана расстаўляць коскі, двукроп'е, працяжнік і коску з кропкай. Адбываецца гэта таму, што кожны з пералічаных знакаў можа ставіцца ў розных маўленчых сітуацыях.

Наша задача заключаецца ў тым, каб убачыць **заканамернасці**, якія рэгулююць расстаноўку знакаў прыпынку. Пунктуацыя вельмі лагічная і падпарадкоўваецца пэўным законам. Засвоіўшы гэтыя законы, вы лёгка выбераце неабходны знак, паставіце яго ў патрэбным месцы і ніколі не паставіце там, дзе гэта не патрэбна.

Паводле А. Н. Саравай.

Практыкаванне 7. Прачытай урывак з кнігі Г. Гранік і інш. «Сакрэты пунктуацыі».

Вядомы такі факт «бясслоўнай» перапіскі. Французскі пісьменнік Віктор Гюго, завяршыўшы раман «Адрынутыя», паслаў рукапіс кнігі выдаўцу. Да рукапісу ён прыклаў ліст, у якім не было ніводнага слова, а быў толькі знак: «?» Выдавец таксама адказаў лістом без слоў: «!»

Ці зразумеў ты «змест» гэтых лістоў? Калі хочаш праверыць сябе, прачытай тэкст наступнага практыкавання.

Практыкаванне 8. Прачытай тэкст. Выберы з яго і запішы сказы, якія можна аформіць ці якія ўжо аформлены ў адпаведнасці са схемамі.

1. А: «П? П? П?»

2. А: «П! П! П! П!»

Ліст Віктора Гюго ўтрымлівае і трывожныя пытанні («Ну як? Ці спадабалася? Ці можна будзе выдаць?»), і тонкі гумар, які дазваляе пісьменніку з годнасцю пераносіць стан трывожнага чакання. Адказ выдаўца можа мець прыкладна такі змест: «Цудоўна! Выдатна!

Гэта найлепшы рукапіс, які я калі-небудзь трымаў у руках! Я яго неадкладна выдам!»

Маленькі жарт, разыграны Віктарам Гюго і яго выдаўцом, удалы таму, што абодва ўдзельнікі перапіскі ўмелі не толькі ставіць, але і «чытаць», г.зн. добра разумець знакі прыпынку.

Г. Гранік, С. Бандарэнка.

Паразважаем! Пунктуацыя – гэта не проста звод правіл расстаноўкі знакаў прыпынку на пісьме. Гэта сістэма знакаў, якія садзейнічаюць выкананню адной з асноўных функцый пісьмовай формы мовы – быць сродкам камунікацыі, зносін паміж людзьмі. Знакі прыпынку дапамагаюць чытачу лепш, больш дакладна, хутчэй успрымаць тэкст, а таму, хто піша, – больш дакладна і выразна перадаваць свае думкі і пачуцці.

А паколькі ўсе людзі выступаюць і ў ролі чытачоў, і ў ролі «пісьменнікаў», то значэнні знакаў прыпынку павінны быць адзінымі для ўсіх пісьменных людзей, якія карыстаюцца канкрэтнай мовай.

Кожнае правіла аб знаках прыпынку з’яўляецца як бы пунктам дамовы паміж тым, хто чытае, і тым, хто піша (*Г. Я. Брусіна*).

Заданні для самастойнай працы

1. Карыстаючыся лінгвістычнымі даведнікамі, дай азначэнне наступным паняццям: сінтаксіс, пунктуацыя.

2. Складаючы канспект прапанаванай да тэмы літаратуры, занатуй, у чым сутнасць сінтаксісу і пунктуацыі, або падрыхтуй па ведамленне пра мовазнаўцаў-сінтаксістаў.

СЛОВАЗЛУЧЭННЕ

Аповед пра развітае... слова

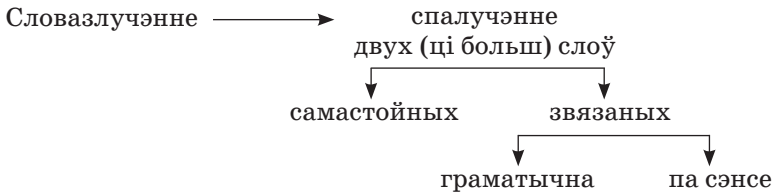
I. Паняцце пра словазлучэнне

Загадка

Якія з наступных спалучэнняў слоў з’яўляюцца словазлучэннямі? Чаму? Ці ёсць тут сказы? Словы?

1. *Дакладнае параўнанне.* 2. *Параўнанне знойдзена.* 3. *Казаць пра параўнанне.* 4. *Аб параўнанні.* 5. *Параўнанне.*

Падказка

Практыкаванне 1. Пастаў да слоў развітага словазлучэння пытанні так, каб атрымаліся два розныя словазлучэнні (прыклад А. Пяшкоўскага).

- 1) ...загадай яму дапамагчы, 2) ...загадай яму дапамагчы,
...каб дапамог ён; ...каб дапамаглі яму.

Практыкаванне 2. Спішы тэкст, устаў і растлумач прапушчаныя літары. Выпішы з тэксту некалькі словазлучэнняў, якія дапамогуць табе пераканацца ў тым, што словазлучэнні абазначаюць прадмет, прымету ці дзеянне больш дакладна, больш канкрэтна, чым слова. Пабудуй схемы словазлучэнняў.

У свеце сярэбранага святла

Я прывык бачыць лес днём, але на гэты раз сталася так, што затрымаўся дацямна. Дрэвы, якія днём былі звычайнымі, увечары здаваліся в..ліканамі. У прасветы між агол..нымі галінамі лілося м..сячнае святло, і снег, нават у цен..лес.., адліваў шэра-белым во..светам. Месяц, бы с..рабрысты ліхтар, па..свечваў мне даро..ку. Яе тонкая сту..ка вілася між дрэў і ў хуткім часе выв..ла на паляну.

Паляна — як с..рабрыстае возера, абнесенае шэрай лясной канвой, і з гэтай шэрасці асабліва выдз..ляліся пышныя кроны сосен. Пад лё..кім ветрам яны ледзь прыкметна калыхаліся, шапталіся. І было такое ўражанне, быццам дрэвы здзяйсняюць нейкі начны рытуальны танец; цені таксама рухаліся, скакалі. З (не)прывычкі рабілася крышку страшнавата. І падумалася: заўсёды ў жыцці месяц для мяне быў як сімвал кахання, рамантыкі і прыгажосці. Дык чаго ж жахацца?

Спыніўся на той паляне, угледзеўся ў неба, у карагод месяца з зоркамі і заўважыў: як прыгожа ўсё зямное! — мне здаецца, яшчэ пакуль ні адзін мастак не змог перадаць гэтую прыгажосць, бо яна сапраўдная, ад Бога.

С. Нефідовіч.

Перачытай тэкст практыкавання. Якая карціна ўяўляецца табе пры чытанні? Якія з дэталей гэтай карціны падаюцца табе самымі ўдалымі? Ці назіраў(ла) ты што-небудзь падобнае? Напішы пра гэта.

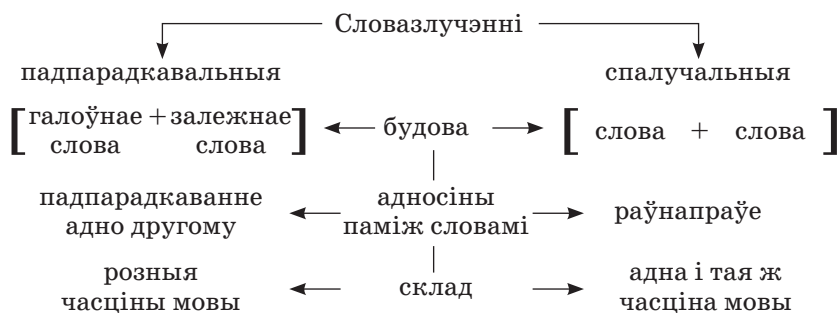
II. Віды словазлучэнняў

Падпарадкавальныя словазлучэнні і спалучэнні слоў. Аповед пра падпарадкавальныя адносіны

Практыкаванне 3. У падпарадкавальных словазлучэннях абазнач галоўнае і залежнае словы. Абазнач апазнавальныя прыметы спалучэнняў слоў. Падкрэслі спалучэнні слоў, якія не з’яўляюцца словазлучэннямі. Раствлумач правапіс канчаткаў залежных назоўнікаў.

Галіны турызму і спорту, узроставыя асаблівасці, сарваны ў аранжарэі, галінка адламалася, набыты на выставе, новая галіна, малады агурок, прарослае зерне, састарэлы рэцэпт, выйсці на дарогу, надвор’е па рэспубліцы, прачытаць у кнізе, гурток пры фабрыцы, чалавек у шапцы, на назе, з’явіцца ў руцэ, пры пасадцы агуркоў, бомы на дузе, у рацэ, на ўборцы бульбы, трое ў лодцы, выйшаў чалавек у капелюшы.

Падказка

Паразважаем! Навошта патрэбна вывучаць словазлучэнні? Перш за ўсё яны памочнікі ў самых розных відах разбору. Мы будзем словазлучэнні: ад выказніка ставім пытанні ўскосных склонаў – залежнае слова і ёсць дапаўненне. Такім жа чынам вызначаем склон назоўніка, а ён, разам з тыпам скланення, падкажа правільны канчатак. Канчатак прыметніка мы таксама шукаем, будуючы словазлучэнне, а падказкай

служыць канчаток пытання, якое ставім ад назоўніка да прыметніка. Адначасова такое словазлучэнне дапамагае нам знайсці азначэнне. А прыслоўе? Яно таксама выяўляецца ў словазлучэнні, дзе галоўным словам з'яўляецца часцей за ўсё дзеяслоў, ад якога ставяцца пытанні *дзе? куды? як?* і інш. Залежнае слова і ёсць прыслоўе, у сказе гэта будзе акалічнасць. Як бачым, зноў і зноў словазлучэнне... (Г. Я. Брусіна).

Практыкаванне 4. Якія словазлучэнні патрэбна выдзеліць у наступных сказах, каб не зрабіць памылкі ў месцах пропуску літар? Знайдзі гэтыя словазлучэнні, растлумач правапіс канчаткаў назоўнікаў. Вызнач від сувязі слоў у словазлучэннях.

1. Дзе гаспадар за плуг.. ходзіць, там зямля родзіць. 2. Што напісана пяр.., таго не высечаш і тапар.. . 3. Дзень з але.., а тыдзень так галеем. 4. Не той таварыш, хто губы мёд.. мажа, а той, хто праўду ў вочы кажа. 5. Чым за мор.. віно піць, лепей з Нёмана вадзіцу.

Ці ведаеце вы значэнне прыведзеных прыказак? Прывядзіце прыклады маўленчых сітуацый, у якіх можна іх выкарыстаць.

Практыкаванне 5. Прачытай тэкст. У адным-двух сказах выдзелі ўсе падпарадкавальныя словазлучэнні і выпішы іх. Вызнач галоўнае і залежнае словы, запішы пытанне ад аднаго да другога, абзнач, якімі часцінамі мовы яны выражаны, і спосаб сувязі паміж імі. Выканай сінтаксічны разбор гэтых сказаў.

Ідучы па вузкай тропцы, што зарасла нізкай, стаптанаю травіцай, перапечкаю і безыменнаю мураўкаю, Іра сашчыпнула чырвоны, выгнуты, з чорнай плямкай пасярод, макавы ляпёстак і неўпрыцям ірвала яго ручкаю, падносячы да вуснаў. Прыйшла, накруціла грамафон, паставіла «Веснавую казку», а сама села ў плячэнае крэсла, прыхінулася спінаю і заплюшчыла вочкі. З грамафоннай трубы ляцелі свежыя і звонкія, як вясна, гукі скрыпкі, а дзяўчына наперакор ім дэкламавала з Канстанцыі Буйло:

Я каханне маё пахаваю ў душы,
Спакой сфінкса на твар налажу,
І хоць сэрца ад болю сканае ў грудзях,
Я нічога табе не скажу...

Астанаўляла грамафон, ішла да акна, садзілася і глядзела ў заліты бліскам месяца сад, аблэгшыся падбародкам на пастаўленыя ручкі.

Паводле Максіма Гарэцкага. «Дзве душы».

Якія адметныя моўныя асаблівасці вы заўважылі ў тэксце, створаным на пачатку мінулага стагоддзя?

Практыкаванне 6. Зрабі сінтаксічны разбор выдзеленых словазлучэнняў у наступных сказах.

1. Ад спякоты пабялелі, вылінялі *пяшчотныя і халаднавата мяккія пялёсткі* валошкі на ўзмежках і пры дарогах (А. Жук). 2. Вочы *пільна і прагна сачылі* за кожным рухам *страшнага ляснога звера* (Б. Сачанка). 3. Дзівоснае і чароўнае, яно [возера] тым не менш захоўвае ў сабе многа таямнічага і нязведанага, асабліва ў ціхі вячэрні час, калі навокал, у сасновым бары, нібы па ўказцы дырыжора — барадатага дуба, што расце тут, недалёка ад берага, — узнікае *цудоўная мелодыя салаўінага канцэрта* (Я. Сіпакоў). 4. На самым рэчышчы плынь была *магутнай, імклівай, гаманлівай* (Я. Колас). 5. *З трох іншых бакоў* балотца акаймляе шырокай падковаю стромкі бярэзнік (З. Бядуля). 6. За культуру ў нас трэба нарэшце пачынаць змагацца па-сапраўднаму, *трэба біць у званы!* (Я. Брыль). 7. На адлегласці *дзесьці крокаў* угадваліся толькі шэрыя абрысы заінелых дрэў (З. Бядуля). 8. На жыццёвым шляху кожнага чалавека трапляюцца свае *гордзевы вузлы* (А. Карпюк).

Падказка

Любы разбор сказа — сінтаксічны ці пунктуацыйны, любую працу са сказам патрэбна пачынаць з выдзялення ў ім граматычнай асновы.

Падказка

Да простых адносяцца і такія словазлучэнні, у функцыі галоўнага (ці залежнага) кампанента якіх выступае спалучэнне двух ці больш слоў, што маюць цэласнае значэнне: *белыя аленевы мох (аленевы мох* — назва кусцістага лішайніку, які служыць кормам для паўночных аленьў); *ехаць за трыдзесяць зямель (за трыдзесяць зямель* — ‘вельмі далёка’).

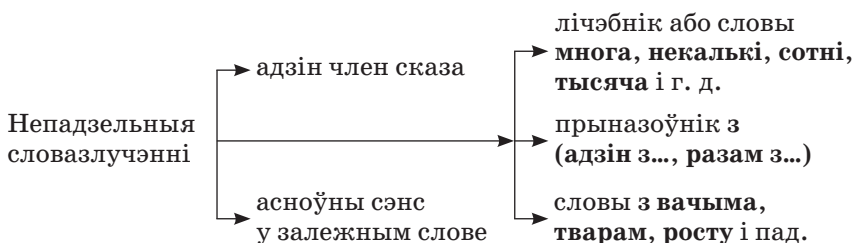
Складаныя словазлучэнні складаюцца з трох і больш паўназначных слоў. Яны могуць утварацца трыма шляхамі: 1) шляхам далучэння паясняльных слоў да залежнага кампанента: *прачытаць цікавую кнігу* (= прачытаць кнігу, цікавую кнігу); 2) далучэннем паясняльных слоў да галоўнага кампанента: *высокія, разложыстыя дубы* (= высокія дубы, разложыстыя дубы); 3) шляхам спалучэння двух простых словазлучэнняў, якія выступаюць у якасці галоўнага і залежнага кампанентаў складанага словазлучэння: *працоўны семестр студэнтаў універсітэта* (= працоўны семестр, студэнтаў універсітэта, семестр студэнтаў).

Непадзельныя словазлучэнні. Словазлучэнне як член сказа

Практыкаванне 7. Аднаві фразеалагізмы, спалучаючы ўласныя і агульныя назоўнікі. З двума-трыма фразеалагізмамі складзі сказы. Ці можна фразеалагізмы аднесці да непадзельных словазлучэнняў?

Бочка, конь, меч, нітка, пята, перамога, вузел.
Дамокл, Пір, Гордзій, Троя, Арыядна, Дыяген, Ахілес.

Падказка

Практыкаванне 8. Знайдзі «пятае лішняе».

Не могуць утвараць словазлучэнне:

- 1) формы дзеясловаў будучага складанага часу;
- 2) формы ступеней параўнання прыметнікаў і прыслоўяў;
- 3) два паўназначныя словы, адно з якіх з'яўляецца галоўным, а другое — залежным;
- 4) прыназоўнікава-склонавыя формы назоўнікаў;
- 5) формы дзеясловаў умоўнага і загаднага ладу.

Практыкаванне 9. У якіх з наступных сказаў лічэбнікі ўваходзяць у склад непадзельных словазлучэнняў, а ў якіх — не?

Сем паноў, двое штаноў; хто раней устаў, той штаны ўзяў. Сем разоў мер і то не вер. Тры грошы не варты. Забег за трыдзесяць зямель у трыдзятае царства і схаваўся ў мохавым балоце (Беларуская народная казка). Семдзсят адзін не дзеліцца на пяць.

Практыкаванне 10. Прачытай і запішы сказы, падкрэсліўшы непадзельныя словазлучэнні як члены сказа. Растлумач значэнне фразеалагізмаў.

1. Антаніна, як толькі пераступіла парог, так і залілася слязьмі (А. Васілевіч).
2. Увесь лес быў ахутаны зелянінаю, пахла маладым

лісцем, траваю, смалянками (М. Лупсякоў). 3. Блукаючыя агні — блакітныя языкі полымя, што паяўляюцца ноччу на балоце ў выніку згарання газу метану, які вылучаецца пры гніенні (ТСБМ). 4. Усё адыходзіць у нябыт, застаюцца толькі плёны чалавечай працы (У. Карпаў). 5. Кастусь змалку любіў жыццятворныя летнія навальніцы, іх харавство, моц і сілу, любіў назіраць, як пасля іх ажывала і красавала прырода (А. Александровіч). 6. Князь у хораме жыў, слаўны свету ўсяму, недаступны і грозны, як хорам; хто хацеў, не хацеў — біў паклоны яму... (Я. Купала). 7. Вечны агонь — агонь, які пастаянна гарыць каля помнікаў, магіл загінуўшых герояў як сімвал бясперця іх славы (ТСБМ). 8. На адным з адгор'яў Мінскага ўзвышша знаходзіцца лагчына з невялікім балотцам на паўтара гектара (З. Бядуля). 9. Луг шырокі над ракой, доли і паляны, рвуся к вам я ўсёй душой, родныя курганы! (Я. Колас). 10. Пасыпаўся снег мільёнамі камякоў мяккага пуху (Я. Колас). 11. Прыпякала яшчэ мацней, і парнасць, што насычала паветра, была цяжкай і духмянай (Т. Хадкевіч). 12. Быў канец верасня, і маладыя бярозкі на ўзлессі стаялі ў залатым убранні (І. Шамякін). 13. Лабановіч прынёс журнал і зрабіў запіс (Я. Колас). 14. Кожны з нас прыпасае Радзімы куток, каб да старасці чэрпаць адтуль успаміны: дым над хатай, снапамі прыціснуты ток, матчын спеў і гароды, прапахлыя кмінам (П. Панчанка).

Даведка

Сінтаксічна непадзельнымі з'яўляюцца словазлучэнні, якія ў сказе выконваюць ролю простага дзеяслоўнага ўскладненага выказніка: *Дырэктар школы **выказаў падзяку** (= падзякаваў) вучням 8 класа за актыўны ўдзел у спаборніцтвах;* састаўнога іменнага ці састаўнога дзеяслоўнага выказніка: *Лета **па-ранейшаму было сухое і спякотнае, без пары пачала спець** збажына на полі, яшчэ нават добра не наліўшыся* (У. Дамашэвіч); колькасна-іменныя словазлучэнні тыпу *два клёны, менш за пяцьдзесят рублёў, літр малака, цыстэрна бензіну, група студэнтаў;* іменныя словазлучэнні, у якіх залежны кампанент — прыметнік з ацэначным значэннем: *Бабры — **руплівыя гаспадары*** (В. Вольскі) і інш.

Фразеалагічныя словазлучэнні не ствараюцца ў часе маўлення, яны бяруцца як гатовыя моўныя адзінкі. Галоўная, вызначальная прымета фразеалагізма — яго семантычная цэласнасць, унутранае сэнсавае адзінства, нераскладальнае на асобныя значэнні кампанентаў: *Сяргей, **змарыўшыся, пачаў кляваць на возе носам*** (= драмаць седзячы).

Паводле В. В. Маршэўскай.

III. Словазлучэнне ў маўленні

Паразважаем пра тое, якую вялікую ролю выконвае ў маўленні маленькае словазлучэнне — мінімальна адзінка сінтаксісу. Здавалася б, дзе яму раўняцца з такімі веліканамі, як, напрыклад, складаназлучаны і складаназалежны сказы. Аднак... Іменна ў словазлучэнні рэалізуецца спалучальнасць слоў. Інакш кажучы, ад таго, як мы будзем словазлучэнні, залежыць правільнасць, дакладнасць, чысціня нашага маўлення. Але і гэта не ўсё. Падумаіце, што ўспамінаем мы, напрыклад, калі гаворым пра лірыку Максіма Багдановіча? Магчыма, гэта цудоўны вобраз *...шпаркага, лёгкага сінякрылага матылька*. У сінтаксічным плане гэта і ёсць словазлучэнне. Маленькае словазлучэнне заключае, факусіруе ў сабе багацце, вобразнасць маўлення, яго мастацкую выразнасць. Інакш кажучы, ужыванне словазлучэнняў убірае ў сябе ўсё, што ўваходзіць у паняцце «культура маўлення».

Практыкаванне 11. Перакладзіце наступныя словазлучэнні з рускай мовы на беларускую.

Заболеть гриппом, удивляться встрече, жить у самого моря, выбрать по своему вкусу, подобрать по своему росту, стоять у микрофона, читать про себя, сказать во весь голос, жениться на любимой, по случаю праздника, бежать по самой опушке, аромат идёт по ветру, по всем направлениям, по направлению к центру, положено по закону, смеяться над собой, работа над ошибками, к праздничному застолью, пять раз в неделю, два зелёных листика, по моему зову, по будним дням, приходит по праздникам.

Даведка

Запомніце гэты міні-слоўнік пісьменнага кіравання!

Паведаміць пад сакрэтам, выбраць на свой густ, падабраць пад свой рост, вялікі памерам, з нагоды юбілею, ісці лесам, ісці ўздоўж самага берага, дым ідзе з ветрам, у кірунку да ракі, на ўсіх кірунках, у адпаведнасці з законам, паводле паведамлення радыё, на маю думку, на мой заклік, не працаваць у выхадныя дні і ў святы, бегаць раніцамі, страляць у мішэнь, створаны на ўзор, жыць у суседстве, жыць па-суседству, спазніцца праз цябе.

Практыкаванне 12. Знайдзі ў сказах няправільнае кіраванне (граматычную памылку*). Запішы сказ правільна.

1. Трэба прадаставіць выпускнікам лепшыя жыллёвыя ўмовы.
2. Яны на шматлікіх прыкладах расказваюць аб гераізме свайго важака.
3. Петрусёк музыку іграў сёння?

Даведка

***Граматычныя памылкі** — гэта памылкі ва ўтварэнні слова і формы слова, у будове словазлучэння і сказа. Прычына іх з'яўлення — няведанне вучнем асноўных правіл граматыкі.

Даведка

Сінтаксічныя нормы

1. Спалучэнне часткі аднаго словазлучэння (дзеяслова) з часткай другога (назоўнікам), у выніку чаго парушаюцца заканамернасці лексічнай спалучальнасці:

Выступленне знайццо шырокі водзый (замест водгук) сярод грамадскасці. Можна атрымаць водзый, а водгук знайсці.

Хакеісты хацелі пераламаць зыход (замест ход) паядынку. Можна ход пераламаць, а змяніць зыход.

На шляху рашэння гэтай праблемы атрыманы выдатныя поспехі. Можна дасягнуць поспехаў, а вынікі атрымаць.

2. Парушэнне лексіка-граматычных заканамернасцей кіравання на падставе лексічнай або кантэкставай сінанімічнасці галоўных слоў двух словазлучэнняў:

Сказаць аб чым, а адзначыць што: Аб гэтым дакладчык таксама адзначыў.

Апрануцца ў што, а быць у чым: У якім адзенні апранута гераіня фільма?

Паведаміць каму, а апавясіць каго: Ужо ўсіх паведамлі пра сход?

Суд над кім, а расправа з кім: Паліцыя бесчалавечна расправілася над дэманстрантамі.

3. Аб'яднанне частак дзвюх, трох і больш сінтаксічных канструкцый, якія ўжываюцца для апісання адной і той жа пазамоўнай сітуацыі (адбываецца парушэнне і лексічных, і граматычных правіл спалучальнасці):

Сказаць пазней, а напісаць ніжэй: Пра гэта я скажу ніжэй.

Гэты перыяд быў нядоўгім, а на гэта пайшло няшмат часу: Гэты перыяд цягнуўся нядоўгі час.

Надаіць пэўную колькасць малака, а выканаць палову задання:
Вольга надаіла палову задання.

4. Замена (сітуацыйная і лагічная сінанімічнасць) перыфрастычнага і прамога выказвання:

Веды расшырыліся, а ўзровень павысіўся: *Узровень маіх ведаў значна расшырыўся.*

Арганізаваць спаборніцтва, а форму знайсці: *Трэба так арганізаваць форму спаборніцтва, каб...*

Ёсць і такая ў ліку прычын, а ўказаць і на такую прычыну:
У ліку прычын трэба ўказаць і на такую.

Былі прыняты пункты, а рад пунктаў быў прыняты: *Раней у нас на сходзе былі прыняты рад пунктаў.*

5. Плеаністычнае словазлучэнне, калі да асобнага слова далучаецца частка сінанімічнага гэтаму слову словазлучэння або ўвесь сінонім (слова):

Спытаць — задаць пытанне: *Я хачу ў вас спытаць адно пытанне.*

Паправіць — паставіць на месца: *Паправіў крэсла на месца.*

Суіснаваць — існаваць побач: *Гэта група суіснавала разам з іншымі.*

Планаваць — уносіць у план: *Што было запланавана ў мінулым годзе ў наш план.*

6. Змешванне фразеалагічнага словазлучэння з іншым словазлучэннем (не толькі парушэнне заканамернасцей лексіка-граматычнай спалучальнасці, але і разбурэнне вобразнасці выказвання):

Ён жа музыка на ўсе рукі.

Што ты майчыш як укапаны?

Вось аб чым справа ідзе.

З-за чаго пачайся сыр-бор?

7. Словазлучэнні, у якіх змешваюцца беларускія і іншамоўныя канструкцыі (даслоўны пераклад з чужой мовы, уласная кантамінацыя — спалучэнне беларускай лексемы з граматычнымі асаблівасцямі яе «сіноніма» — іншамоўнага эквіваленту):

Падзякуем удзельнікаў канцэрта за выступленне.

Пяць кароў — пяць голов скота: *Пяць галоў кароў.*

Бульвар Шаўчэнкі — бульвар Шевченко: *Бульвар Шаўчэнка.*

Калі вам не цяжка — если вам не в тяжесть: *Калі вам не ў цяжкасць.*

Іншым разам — в другой раз: *Патаповіча мы будзем слухаць у іншы раз.*

Кніга з'яўляецца зборнікам — представляет собой сборник: *Кніга ўяўляе сабой зборнік нарысаў.*

8. Змешванне адносін: абстрактнасць — канкрэтнасць, род — від і пад.:

Здрада прычыняе балючасць.

Пойдзе дождж, снег — магчымы ападкі: *Зайтра пройдуць ападкі.*

Незвычайны герой — беззапаветны гераізм: *Беззапаветны герой, вось ён хто на самай справе.*

Заўвага: хвалістай лініяй выдзелены памылковыя слова-злучэнні.

Даведка

*Граматычныя памылкі — вынік незахавання асноўных граматычных правіл мовы.

Гэта →	<table border="1" style="display: inline-table; vertical-align: middle;"> <tr><td>Н</td></tr> <tr><td>Я</td></tr> <tr><td>П</td></tr> <tr><td>Р</td></tr> <tr><td>А</td></tr> <tr><td>В</td></tr> <tr><td>І</td></tr> <tr><td>Л</td></tr> <tr><td>Б</td></tr> <tr><td>Н</td></tr> <tr><td>А</td></tr> </table>	Н	Я	П	Р	А	В	І	Л	Б	Н	А	→ утварэнне, будова слова	→ <i>чытацель</i>
		Н												
		Я												
		П												
		Р												
		А												
		В												
		І												
Л														
Б														
Н														
А														
→ утварэнне, формы слова	→ <i>на палям, лугам</i>													
→ будова словазлучэння	→ <i>жаніцца на Алесі, доўгая цень</i>													
→ будова сказа	→ <i>выконваючы практыкаванне, патрэбен слоўнік</i>													

Даведка

**Маўленчыя памылкі — вынік няправільнага выбару слоў, памылковага словаўжывання.

Гэта →	→ няправільнае ўжыванне мнагазначнага слова	→ <i>глыбокая вясна</i>
	→ парушэнне лексічнай спалучальнасці слоў	→ <i>пацярпець перамогу</i>
	→ змешванне паронімаў	→ <i>купіць абанент у спартзалу</i>
	→ скажэнне фразеалагізмаў	→ <i>не ўпаў духам</i>

9. Няправільная пабудова выказванняў з пабочнымі словамі:

На мой погляд здаецца, ён мае рацыю.

Ну скажам, у першыю чаргу трэба прачытаць правіла.

10. Парушэнне семантычных сувязей акалічнасцей і граматычных асаблівасцей дзеяслова (трыванне, стан):

Не першы раз гавару — часта гавару — не раз гаварыў: *Аб гэтым я ўжо не раз гавару.*

Апошні час рабіў — за апошні час зрабіў: *За апошні час ён рабіў нямала.*

Ні разу не падвергліся — ніколі не падвяргаліся: *Вы ж ніколі яшчэ не падвергліся сапраўднаму медагледу.*

11. Граматычныя канструкцыі, якія адрозніваюцца сваёй граматычнай будовай і сваімі функцыямі ў сказе, але маюць аднолькавае лексічнае нападзенне. Да іх далучаюцца і сінанімічныя фармальныя сродкі мовы (напрыклад, злучнік): *Цырк вельмі зручны і як для гледачоў, так і для артыстаў.*

Дзвіцца чаму — здзіўлены чым: *Яны былі здзіўлены самому факту існавання такой установы.*

Помніць аб ахвярах — помнік ахвярам: *Ствараецца помнік аб ахвярах сусветнай вайны.*

Сцвярджаць што — сцвярджанне аб: *На словах яны сцвярджаюць аб тым, што не могуць...*

12. Неправамернае аб'яднанне частак некалькіх словазлучэнняў у якасці аднародных (парушаюцца і граматычныя і лексічныя нормы):

Атрымаць перамогу — пацярпець паражэнне: *Каманда атрымала дзве перамогі і адно паражэнне.*

Здзяйсняць кантроль — рабіць праверку: *Неабходна штодзённа здзяйсняць кантроль і праверку даручэнняў.*

Дабівацца поспехаў — пакараць вяршыні: *Логіка нашага жыцця такая, што ад кожнага патрабуецца дабівацца новых поспехаў і вяршынь.*

13. Парушэнне ўласна моўнай формы, лагічнай супярэчнасці:

Людзі здзіўляюць майстэрствам — вырабы здзіўляюць тонкасцю, прыгажосцю: *Вырабы не перастаюць здзіўляць знаўцаў сваім майстэрствам, тонкасцю, прыгажосцю малюнка.*

Майстэрства скрыпача кожны раз расце. Супярэчнасць: *кожны раз* указвае на перарыванне, *расце* — на паступовасць, бесперапыннасць дзеяння.

Практыкаванне 13. Знайдзі ў сказах словазлучэнні, у якіх словы ўжыты ў няправільным значэнні. Гэта маўленчая памылка**. Звычайна настаўнік падкрэслівае ў вашых работах такія словазлучэнні хвалістай лініяй і прастаўляе на палях літару **М**.

Запішы сказы правільна.

1. Гэты твор Гарэцкага высока ацанілі яго сучаснікі і папярэднікі. 2. У лесе пачаўся бурны лістапад. 3. Усіх, хто заходзіў у гэту гасцінную хату, сустракалі з адкрытым сэрцам. 4. Кніга на мне аставіла вялікае ўражанне. 5. На футбольным матчы атрымала паражэнне каманда «Форвард» з суседняй школы. 6. Слоўнікі сцвярджаюць аб такіх памылках.

Практыкаванне 14. Прачытай тэкст. Ці зразумела, якая прафесія ў ім апісваецца? Выпішы тыя словазлучэнні, якія дапамаглі табе зразумець гэта.

Адносна новая для нашай краіны спецыяльнасць. Прыемныя манеры, упэўненыя рухі, адкрытая ўсмішка — над усім гэтым працуе У яго задачу ўваходзіць распрацоўка іміджу*: не толькі стварэнне прыемнага аблічча (прычоскі, стылю вопраткі), але і змяненне самога чалавека, каб ён не толькі спадабаўся свайму глядачу ці выбаршчыку, але і па-іншаму пачаў ставіцца да самога сябе. Высокакваліфікаваны ... адначасова з'яўляецца добрым псіхалагам і спецыялістам па піяры**. Паслугамі ... карыстаюцца палітыкі (асабліва падчас выбарчых кампаній), артысты, спевакі, тэлеведучыя (Часопіс «Бярозка»).

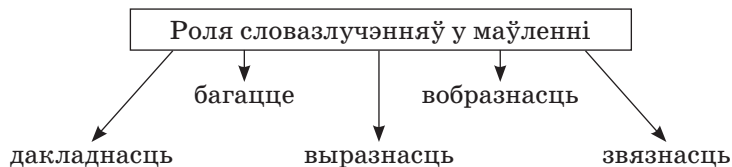
Якую ролю выпісаная табой словазлучэнні выконваюць ў тэксце? Ці можна пагадзіцца з тым, што яны: а) дазваляюць пазбегнуць паўтарэння адных і тых жа слоў; б) служаць для сувязі сказаў у тэксце; в) дапамагаюць стварыць дакладнае апісанне папулярнай і цікавай прафесіі?

Даведка

***Імідж** (англ. image ад лац. *imago* — **вобраз, выгляд**) — вобраз (якой-небудзь асобы, з'явы, прадмета), які мэтанакіравана фарміруецца з мэтай эмацыянальна-псіхалагічнага ўздзеяння на когонебудзь, каб папулярызаваць, рэкламаваць яго.

****Піяр** — гэта дзеянне, скіраванае на фарміраванне думкі пра аб'ект ці суб'екта. Напрыклад, рэклама якога-небудзь тавару таксама з'яўляецца піярам. Для суб'екта піяр можна параўнаць з *рэпутацыяй*. Паняцце «піяр» вельмі падобнае да паняцця «прапаганда». Public Relations (піяр) можна лічыць адным з відаў рэкламных тэхналогій (Слоўнік з інтэрнэту).

Падказка

Загадка

Якія словазлучэнні — вобразныя, заснаваныя на ўжыванні слова ў пераносным значэнні — дазваляюць пазнаць прадмет, які апісваецца ў загадках Алёны Церашковай? Дапішы адгадкі. Знайдзі і запішы падобныя загадкі альбо складзі іх самастойна.

1. За плот чапляецца вусамі
Сцябло з тугімі гаманцамі.
У гаманцах сядзяць сынкі,
Гадуюць круглыя бакі.
Калі вусач пажоўк, засох,
Глядзі: пара збіраць ...!

2. Паўсюль вы сустрэнеце гэтыя кветкі:
Блакiтныя вочкі і жоўтыя зрэнкі.
На лузе, у лесе, па ўскрайку балота
Растуць яны дружна. Збірай у ахвоту.
Калі прыварот трэба моцны ды хуткі,
Каханку на грудзі кладзі

3. Гэтыя браты-блізняты
Ёсць і ў сына, ёсць і ў таты.
Носяць доўгія вусы,
Крэмам пэцкаюць насы,
Парай быць заўсёды звыклі,
А завуцца

Практыкаванне 15. Складзі і запішы словазлучэнні «прыметнік + назоўнік», ужываючы прапанаваныя словы ў пераносным значэнні.

Кучаравы, глыбокі, аксамітны, прамы, залаты, сівы.

Ці складана даказаць, што ўсе гэтыя словазлучэнні маюць значэнне **прадмет і яго прымета** (азначальнае)?

Практыкаванне 16. Наступныя словазлучэнні замяні **сінанімічнымі***. Абазнач, з якіх часцін мовы складзены словазлучэнні абедзвюх груп, а таксама від сінтаксічнай сувязі слоў у іх.

Немаўля без абароны, ноч без сну, чалавек без галавы, герой без аблічча, выбары без альтэрнатывы, праезд без білета, сказ без выказніка, спявак без голасу, жыццё без турбот, фермер без зямлі, студэнт без ініцыятывы.

Гэтыя словазлучэнні аднолькавыя па значэнні ці адрозніваюцца адцэннямі сваіх значэнняў?

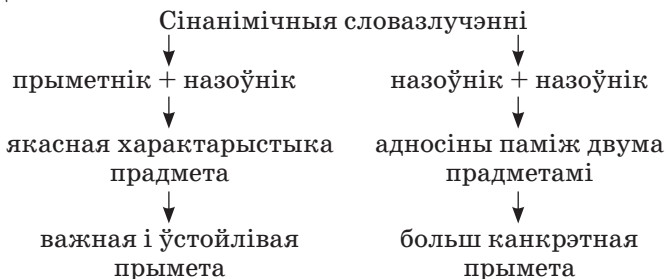
Раствумацце правапіс прыставак ва ўтвораных прыметніках.

Даведка

***Сінонімы** (ад грэч. *synōnymos* — аднайменны) — словы, блізкія па значэнні, якія разам з тым адрозніваюцца адцэннямі значэння і ўжываннем у маўленні.

Сінанімічныя канструкцыі — канструкцыі, блізкія па значэнні, але розныя па будове. Выражаюцца абавязкова аднолькавымі сінтаксічнымі адзінкамі (сінанімічнымі паміж сабой могуць быць словазлучэнні, члены сказа, даданыя часткі сказа).

Падказка

Заданні для самастойнай працы

1. Устанаві адпаведнасць.
А — словазлучэнне
Б — сказ
- 1) Не мае моўнай самастойнасці.
- 2) Выконвае камунікатыўную функцыю.
- 3) Не выражае закончанае думкі.
- 4) Мае катэгорыю прэдыкатыўнасці. (Змест выказвання суадносіцца з рэчаіснасцю.)

- 5) Выконвае пашыраную намінатыўную функцыю.
- 6) У ім адсутнічае інтанацыйная аформленасць.
- 7) Будаўнічым матэрыялам для яго з'яўляецца слова і слова-форма.

2. Знайдзі «пятае лішняе».

Не могуць утвараць словазлучэнне...

- 1) Складаныя формы дзеясловаў будучага складанага часу.
- 2) Складаныя формы ступеней параўнання прыметнікаў і пры-слоўяў.
- 3) Два паўназначныя словы, адно з якіх з'яўляецца галоўным кампанентам, а другое — залежным.
- 4) Прыназоўнікава-склонавыя формы назоўнікаў.

СКАЗ — УСЕМАГУТНЫ ВАЛАДАР СІНТАКСІСУ

I. Паняцце аб сказе

Сказ як мінімальнае маўленчае выказванне.

Сэнсавыя тайны сказаў

Практыкаванне 1. Уяві сабе такую сітуацыю: размаўляюць героі гумарыстычнай мініяцюры — дзве бабулі. Кожную з іх папярэдзілі, што яе суразмоўца нібыта дрэнна чуе.

Крыгыць бабуля Ганна. Усе словы крыгыць павольна і кожнае слова асобна:

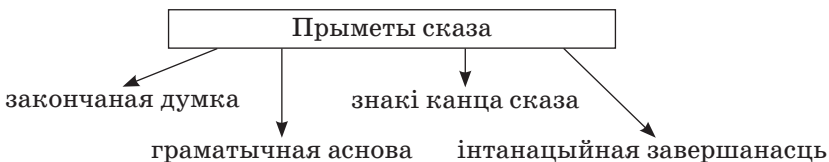
— А. Скажы. Мне. Калі ласка. Ці. Не. Бачыла. Ты. Майго. Ру-дога. Пеўня.

А бабуля Гэля ў адказ:

— Я. Нічога. Не. Разумею.

Чаму суразмоўцы не могуць зразумець адна адну? Прачытай дыялог так, каб стала зразумела, аб чым гаворка. Якія прыметы сказа патрэбна аднавіць?

Падказка

Практыкаванне 2. Паспрабуй прачытаць тэкст. Што перашкаджае гэтаму? Што патрэбна зрабіць, каб тэкст чытаўся лёгка?

Жыў у нас тыдні са два кравец каму шыў новае каму латаў ці перашываў старое а для мяне сабраўшы неяк розныя кліны і абрэзкі самааткананага шарачка ён пашыў новае пальчечка ды якое у ім былі дзве кішэні яно было зроблена адмыслова на мяне і для мяне!

Якія сказы з адноўленага табой тэксту адпавядаюць наступным схемам?

[_____ - - - - - - - - - - _____].

[- - - - - _____], - - - - - _____ ці _____ - - - - -].

Складзі схемы яшчэ двух сказаў.

Загадка

У якіх выпадках у наступных прыкладах адно і тое ж слова ці спалучэнне слоў можа ўспрымацца як сказ, а ў якіх — толькі як яго частка?

1. *Факультатыў.* 2. *Праводзіцца факультатыў.* 3. *Факультатыў на беларускай мове.* 4. *Праводзіцца факультатыў на беларускай мове.* 5. *Праводзіцца факультатыў на беларускай мове ў 8 класе.*

Практыкаванне 3. Прачытай тэкст. Дакажы, што ў канцы першага радка коску не трэба ставіць, хоць пры чытанні там узнікае паўза. Якія прыметы сказа дапамогуць гэта даказаць?

Спіць, стаміўшыся, вецер
Ля імшарнай крыніцы.

М. Танк.

Будова сказа

Загадка

Якая з двюх канструкцый і чаму з'яўляецца сказам?

1. *Хлопчык слухай новую рэпавую кампазіцыю.*
2. *Слуханне новай рэпавай кампазіцыі.*

Падказка

Дзейнік і выказнік — граматычная аснова сказа. Гэта яго «ядро», яго «нерв», які ператварае спалучэнне слоў у сказ. Такое

спалучэнне слоў называецца прэдыкатыўным (ад лац. **praedicatum** — **выказанае**). Без прэдыкатыўнасці сказа не бывае (Па кнізе «Гэты няпросты просты сказ»).

Практыкаванне 4. Прачытай гумарыстычныя аб’явы. Падкрэслі ў сказах граматычныя асновы.

Як прадаць малаток мужчыне

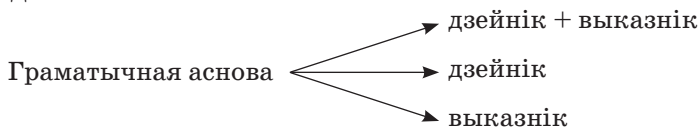
Малаток. Вага 350 грамаў. Ручка пластыкавая.

Як прадаць малаток жанчыне

Эксклюзіўны малаточак. Колеры: класічны чорны і цёмна-сіні, які нагадвае прыгажосць хвалі Карыбскага мора. Ручка далікатная, круглая, гладзенькая. Стукнуўшы малаточкам па сваім пальчыку, вы будзеце любвацца новым колерам лаку сваіх пазногцяў («Звезда»).

Якая моўная з’ява пакладзена ў аснову гэтых тэкстаў?

Падказка

Практыкаванне 5. Прачытай тэкст. Падкрэслі граматычныя асновы, назаві складаныя сказы.

Ходзіць па нашым краі пагалоска пра пана Заблоцкага, што жыў надта даўно, яшчэ за князем Дрыгайлам. Жылося тады людзям не абы-як, адно мыла не ставала — і вось пан Заблоцкі паквапіўся на лёгкі прынажытак.

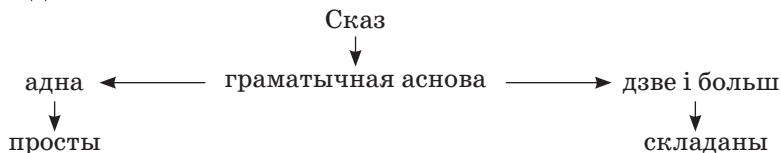
Адправіўся ён за мора, наладаваў мылам повен карабель ды плыве назад паціху. Ажно нахапіўся вецер, кінуў карабель на падводныя камяні, і той карабель даў чечу. Увесь тавар, лічы, змыла, а пан Заблоцкі застаўся ні з чым.

З тае пары пачалі казаць: «Зарабіў, як пан Заблоцкі на мыле».

Але гэта даўнейшая гісторыя, хто пра яе не чуў! Ды мала хто ведае пра іншыя прыгоды пана Заблоцкага ды ягонага дружбака пана Кубліцкага. Ото ж былі паны! Колькі яны пазараблялі гузоў на свае галовы — усё праз фанабэрыю, прагавітасць, недарэчныя дзівацтвы! І шкода часам іх, ды смех разбірае: ну ж і шалапуты!

П. Васючэнка.

Падказка

Практыкаванне 6. Абзнач сказы, якія адпавядаюць наступным схемам.

1. Праяснілася, і халоднае неба запалала жоўтым агнём ад апошніх праменяў сонца (А. Чарнышэвіч). 2. Адзін мароз адно ўладае і на ўсё рукі накладае (Я. Колас). 3. Раздаўся зычны гук, і сухая галінка разляцелася на кавалкі (Я. Маўр). 4. Ад дажджоў стары гасцінец пашарэў і пацямнеў, толькі вецер ярка сініць веснавую зелень дрэў (М. Танк). 5. Лягнуць дзверцы, і аўтобус пабяжыць далей (В. Адамчык). 6. Гэтая бярозка толькі нядаўна асталявалася тут. Кароткае жыццё выдарылася ёй, і незаздросная доля гадала яе (Я. Колас).

1. [_____ і _____].

2. [_____ _____], і [_____ _____].

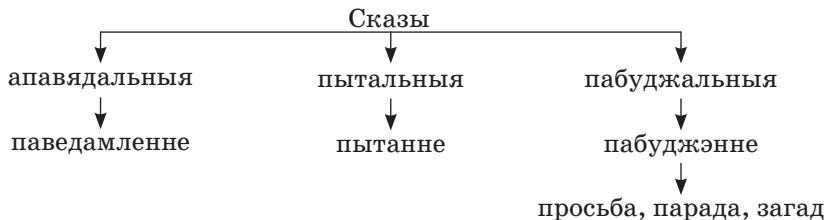
Сфармулуй закадзіраванае ў схемах правіла.

II. Віды сказаў паводле мэты выказвання і інтанацыйнага афармлення

Практыкаванне 7. Ці поўнасю прадстаўлены віды сказаў па мэце выказвання ў наступных прыкладах? Ці можна дапоўніць гэты рад?

Дом пабудаваны? Дом пабудаваны. Дом пабудаваны!

Падказка

Практикаванне 8. Прапанаваныя сказы вымаві двойчы: спачатку як апавядальныя, затым як пыталныя. Захоўвай правільную інтанацыю*.

Хутка будуць канікулы.

Хутка будуць канікулы?

Ты пойдзеш на экскурсію ў музей.

Ты пойдзеш на экскурсію ў музей?

Даведка

***Інтанацыя** (ад лац. *intonare* — **вымаўляць**) — тон, манера вымаўлення.

Элементы інтанацыі:

- 1) націск — слоўны і лагічны;
- 2) паўзы — прыпынкі гучання рознай працягласці;
- 3) мелодыка — павышэнне і паніжэнне голасу;
- 4) тэмп — хуткасць або запаволенасць маўлення;
- 5) тэмбр — «змрочная», «вясёлая» і г. д. афарбоўка маўлення.

Даведка

Апавядальная і пыталная інтанацыі адрозніваюцца вышынёй тону, якім вымаўляецца вышэйшы пункт сказа — націскны склад галоўнага па сэнсе слова. У пыталным сказе тон вышэйшы:

Ён прыехаў.

Ён прыехаў?

Практикаванне 9. Запішы адзін-два прыклады на кожны спосаб афармлення пыталных сказаў. Прачытай іх, захоўваючы пыталную інтанацыю.

1. Толькі інтанацыя. **Ты дома?**
2. Пыталныя часціцы. **Няўжо ты не прыйдзеш?**
3. Пыталныя займеннікі. **Хто і калі прыходзіў да нас?**
4. Пыталная часціца **ці** і зменены парадак слоў. **Ці ведаеце вы апошнія навіны?**

Загадка

Чым адрозніваецца роля пыталных часціц ад ролі пыталных займеннікаў у дадзеных сказах?

Практыкаванне 10. Падумай, ці можаш ты пагадзіцца з думкай вядомага лінгвіста А. М. Пяшкоўскага, які лічыў, што, вымаўляючы пыталны сказ, словамі мы паведамляем, а голасам, інтанацыяй пытаемся. Падбяры аргументы на карысць свайго пункту погляду і напішы невялікае разважанне на гэту тэму.

Практыкаванне 11. Пастаў знакі прыпынку ў канцы сказаў. Прачытай тэкст уголас, захоўваючы патрэбную інтанацыю. Вызнач від сказаў па мэце выказвання, абзнач апавядальныя сказы – v, пыталныя – ?, пабуджальныя – +.

Асобе, якая імкнецца да адукацыі, варта шанаваць кнігі вышэй за золата і каштоўныя камяні, перагортваць іх старонкі днём і ноччу Як трэба чытаць кнігі Іх трэба чытаць уважліва, каб самае важнае адзначалася і выносілася Адзначалася — у самой кнізе, калі яна твая; выносілася, гэта значыць выпісвалася Адбірай самае істотнае ў кнізе для нататак Запісвай новае для сябе, тое, што спатрэбіцца табе калі-небудзь Не забудзься запісаць і свае думкі Чытанне пасродкам пяра і паперы дасць табе радасць новага пазнання

*З лекцыі польскага педагога
Я. А. Каменскага.*

Практыкаванне 12. Запішы тры-чатыры прыказкі, якія па форме з'яўляюцца пабуджальнымі сказамі і выражаюць думку, якая табе падабаецца.

Заданні для самастойнай працы

- Адзнач пабуджальныя сказы:
 - Супраць фактаў нічога не скажаш.
 - Прыйдзі пад вечар ты на поле і палюбайся ім, саколе! (Я. Колас).
 - Вось што, Сымон, давай летам паедзем куды-небудзь на вёску (Я. Колас).
 - Родны край, у шчасці расцвітай!
 - Не, народа майго аніхто не сагне! (П. Панчанка).

2. Падкрэслі ў сказах граматычныя асновы:

1. Агонь дагараў. 2. Адным словам, на нашу агульную думку, усе мы ўчатырох былі добрымі хлопцамі. 3. Куча галля ўсё змяншалася, канцы ламачча тлелі навакол. 4. На дварэ было цёмна, затое яснымі былі думкі ў чалавека. 5. Песня і казка ходзяць у пары, сеюць па свеце дзівы і чары.

З дапамогай якіх сказаў можна перадаць свае эмоцыі?

Практыкаванне 13. Прачытайце радкі з верша «Паўлюк Багрым», захоўваючы патрэбную інтанацыю.

Беларусь,
прачынайся!
Я цябе абуджаю!
Ты павінна прачнуцца,
Не праспі сваё шчасце ўначы,
Я гукаю цябе,
Дарагая, святая!
Адкажы ж, мая родная,
Не маўчы!..

Паміраю і веру:
Калісьці над светлымі водамі,
Над свабоднай зямлёю
І над Белаю Руссю маёй
Шчасце сонцам заззяе,
І слова нашчадка свабоднага
Мае раны загоіць
Гаючай жывою вадой.

У. Караткевіч.

Чаму сказы першай страфы заканчваюцца клічнікамі?

Ці можна прачытаць сказ з другой страфы як эмацыянальна афарбаваны? Якія пачуцці пры гэтым ты выразіш?

Падказка

СЛОЎНІК ЭМОЦЫЙ

1. Непакой, хваляванне, злосць, крыўда, трывога, сум, жах...
 2. Роспач, гора, недаўменне, расчараванне, раскаянне, сорам...
 3. Захапленне, гонар, адабрэнне, радасць...
 4. Каханне, любоў, жалоба, спачуванне, замілаванне...
-

Практыкаванне 14. Перад табой сказы, у канцы якіх можна паставіць ці клічнік, ці пыталынік, ці абодва знакі разам. Дакажы, што гэта залежыць ад адцення значэння і эмацыянальнай афарбоўкі. Прачытай сказы з адпаведнай афарбоўкай.

1. Няўжо вы не чулі...
2. Няўжо вы не чулі...
3. Няўжо вы не чулі...

Практыкаванне 15. Вымаві выказванне «Дождж ідзе» ў адпаведнасці з наступнымі маўленчымі сітуацыямі. Запішы сказы, якія атрымаліся.

1. Сям’я збіралася на лецішча, і раптам неба зацягнула хмарами...
2. Тага не ведае перад выхадам з хаты на працу, ці ідзе дождж...
3. Спякотны жнівень. Даўно не было дажджу. І раптам...

Даведка

Словы-сігналы для пастаноўкі клічніка: часціцы **як, які, што за, такі, так** і выклічнікі **ну, а, о** і інш., з якіх пачынаецца сказ.

Загадка

Ці могуць быць клічнымі сказы ўсіх трох тыпаў па мэце выказвання? У якім выпадку ў канцы сказа ставяцца два знакі прыпынку?

Падказка

Інтанацыя клічнага сказа — гэта апавядальная ці пыталыная інтанацыя плюс выражэнне тэмбрам голасу пачуцця захаплення, страху, гневу, радасці і інш. (Паводле Л. Федарэнкі).

Практыкаванне 16. Прачытай матэрыял «Падказкі». У сказах знайдзі і выпраў пунктуацыйныя памылкі.

1. Няўжо зноў каранцін, і ў школу не трэба хадзіць? 2. Як часта мы сустракаліся, і якія цікавыя дыскатэкі былі! 3. Колькі радасці, і колькі захаплення!

Падказка

Коска перад злучнікамі **і, ды** (у значэнні **і**) не ставіцца, калі часткі складаназлучанага сказа маюць форму пыталых, пабуджальных ці клічных сказаў (Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі).

III. Сказы розных відаў у маўленні

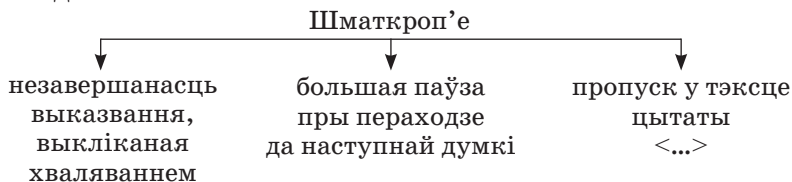
Практыкаванне 17. Прачытай тэкст. Раствлумач правапіс прапушчаных літар. Падумай, чаму выкарыстана шматкроп’е.

Каршун сядзеў на пні і быў таксама нечым заняты... Ён сачыў... Прыгледзеўшыся, я заўважыў ля пня маленькую норку — з яе час ад часу паказвалася востранькая мышыная пыска.

І тут раптам мяне як токам працяло — я азірнуўся. І аж не паверыў сваім вачам, бо ўбачыў яшчэ адны прагныя вочы — воўчыя. Воўк таксама цікаваў... За кім? Няўжо за мной?.. Па спіне ў мяне прабеглі халодныя мурашкі...

Б. Сачанка.

Падказка

Паразважаем пра незвычайны пунктуацыйны знак — шматкроп'е. Самы прасты выпадак — калі яно ставіцца на месцы пропуску ў тэксце цытаты. Тут яно проста дапамагае падкрэсліць яе неабходны ў дадзеным выпадку сэнс, скараціць аб'ём. Але ўвогуле шматкроп'е можа сказаць пра многае, сапраўды пра многае. У пачатку сказа — пра тое, што чалавек пераходзіць ад адной думкі да другой, як бы шукае думку; у сярэдзіне — пра тое, што моўцу ахапілі, захліснулі пачуцці. А шматкроп'е ў канцы сказа сведчыць пра нежаданне паставіць усе кропкі над «і» — вырашыць усё адназначна, нічога не аставіць недаказаным. Гэта запрашэнне да роздуму (*Г. Я. Брусіна*).

Практыкаванне 18. Прачытай два тэксты. Вызнач у кожным сказы па мэце выказвання. Чым адрозніваюцца ў гэтых адносінах тэксты?

1. Што значыць — умець чытаць? Гэта не азначае толькі складваць з літар словы, а са слоў фразы. Умець чытаць — значыць умець глыбока разумець прачытанае. Калісьці ты склаў сваю першую фразу — і гэта ўжо было адкрыццё. Ты здолеў узяць першую вышыню на шляху пазнання.

2. Умець чытаць... Што гэта значыць? Ці толькі складаць з літар словы, са слоў фразы? Відаць, не толькі гэта. Умець чытаць — значыць умець глыбока разумець прачытанае. Памятаеш, як ты склаў сваё першае слова? Падумай, якое вялікае адкрыццё ты зрабіў! Ты здолеў узяць першую вышыню на шляху пазнання (Паводле Э. Цюрупы).

Які тэкст падаецца табе больш жывым, цікавым? Чаму?

Падказка

Пытальныя і пабуджальныя сказы дапамагаюць зрабіць выказванне больш яркім, «ажыўляюць» тэкст. З дапамогай пытальнага сказа можна як бы задаць пытанне нябачнаму суразмоўцу і разам з ім шукаць адказ на гэтае пытанне. А пабуджальныя сказы быццам запрашаюць чытача да сумеснага роздуму, суперажывання на гэтым шляху...

Даведка

Рытарычнае пытанне (ад грэч. *rhetor* — **прамоўца**) — пытальны сказ, які заключае ў сабе пытанне, якое не патрабуе адказу. У ім пытальная інтанацыя спалучаецца з клічнай. Такім чынам узмацняецца эмацыянальнасць, выразнасць маўлення.

Паразважаем пра незвычайную ролю пабуджальных сказаў... У чым? У граматыцы? Не, у чалавечым жыцці. Удумаем у сэнс гэтага выказвання. Пабуджальныя — таму, што нясуць у сваім значэнні пабуджэнне. Лепш, канечне, калі да добра, чалавечнасці, справядлівасці... І чалавечтва стагоддзямі назапашвала такія вопыт маральнасці, перадаючы яго з пакалення ў пакаленне, ствараючы заповеды і заповедзі. Самыя старажытныя і вечныя — біблейскія... А ёсць яшчэ прыказкі, крылатыя словы, афарызмы (*Г. Я. Брусіна*).

Практыкаванне 19. Аднаві ў памяці тыя звесткі, якія ты атрымаў, разглядаючы раздзел «Сказ». Ці згодны ты з думкай, што «сказ — усемагутны валадар сінтаксісу», ён многае можа і ўмее? Свае думкі запішы.

ТАКІ НЯПРОСТЫ ПРОСТЫ СКАЗ

I. Асноўныя віды простых сказаў паводле будовы

Сказы двухсастаўныя і аднасастаўныя.

Сказы развітыя і неразвітыя

Практыкаванне 1. Перачытай назву тэмы. Ці ўсе тэрміны табе добра знаёмыя? Запішы па два прыклады развітых і неразвітых сказаў.

Практыкаванне 2. З неразвітых сказаў утвары развітыя і запішы іх.

1. Свеціць месяц. 2. Минулі восень і зіма. 3. Вёска жыла. 4. Загуў матор. 5. Рака не зварухнецца. 6. Даспяваюць вішні.

Загадка

Чаму наступныя сказы з'яўляюцца неразвітымі?

Зялёны колер — колер жыцця.

Пралеска з'яўляецца знікаючай кветкай.

Практыкаванне 3. Выпраў памылкі ў размеркаванні сказаў па слупках. Абгрунтуй сваю думку графічна.

Сказы

двухсастаўныя

1. Мароз мацнеў.
2. Школу падрыхтавалі да рамонту.
3. За акном грымела і грукатала.
4. Прыгажосць гэтых мясцін уражвала.
5. Прачытай гэту кнігу.

аднасастаўныя

1. Ужо падмарожвала.
2. Школа падрыхтавана да рамонту.
3. Доўга яшчэ грымеў і грукатаў гром.
4. Дзіўная прыгажосць.
5. Мне хацелася прачытаць гэту кнігу.

Падказка

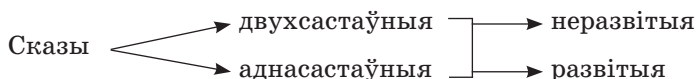
Простыя сказы

1. Двухсастаўныя = дзейнік і выказнік.
 2. Аднасастаўныя = дзейнік **або** выказнік.
-

Практыкаванне 4. Запішы спачатку двухсастаўныя, а потым аднасастаўныя сказы. Падкрэслі развітыя сказы прамой лініяй, а неразвітыя — хвалістай.

1. Баян — гармонік пад небам сінім нейкі музыка расцягнуў (М. Танк). 2. Пачынала змяркацца (Я. Колас). 3. З надрэчча цягне сіняй прахаладдзю. 4. Рыпяць тармазы (А. Асіпенка). 5. Вось і знаёмая паляна (І. Шамякін). 6. Ціха брыла па абшарах марозная сіняя ноч (З. Бядуля).

Падказка

Парадак слоў у сказе. Лагічны націск

Практыкаванне 5. Суаднясі сказы з левага слупка з іх характарыстыкай у правым.

- А. Міцкевіч вучыўся ў Навагрудку.
- У Навагрудку вучыўся А. Міцкевіч.
- Вучыўся А. Міцкевіч у Навагрудку.
- Сказ адказвае на пытанне: «Дзе вучыўся А. Міцкевіч?» — «У Навагрудку».
- Сказ адказвае на пытанне: «Што рабіў А. Міцкевіч?» — «Вучыўся ў Навагрудку».
- Сказ адказвае на пытанне: «Хто вучыўся ў Навагрудку?» — «А. Міцкевіч».

Практыкаванне 6. Прачытай уголас сказы з папярэдняга практыкавання. Вылуч голасам слова, якое ўтрымлівае «новае», самае важнае. Трэці сказ прачытай і як пыталны.

Практыкаванне 7. У першай частцы кожнага сказа падкрэслі слова, якое трэба выдзеліць лагічным націскам, каб захаваць сэнс сказа.

1. Адны будуць касмічныя караблі, другія іх выпрабоўваюць.
2. Вы сёння прыедзеце? — Не, заўтра.
3. Я купляю кнігі, а не прадаю.
4. Трэба быць вучоным, а не здавацца ім.
5. Дайце мне кубак чаю. Суседу справа далі, а мяне прапусцілі.

Чаму ў вусным маўленні такія варыянт пабудовы сказаў магчымы, а ў пісьмовым — непажаданы?

Даведка

Лагічны (сэнсавы) націск — выдзяленне голасам тых слоў, якія для моўцы маюць самае важнае значэнне.

Практыкаванне 8. Запішы сказы, змяніўшы парадак слоў так, каб на выдзеленае слова падаў лагічны націск.

1. Гаўрылаў *напайголасу* назваў сваё прозвішча.
2. Асобнай увагі заслугоўвае выкарыстанне *займеннікаў* у маўленні.
3. *Сусед* адправіў гэты ліст.
4. Змяніце фразу так, каб яна была *правільна* пабудавана.
5. Ён прыехаў і даведаўся, што *днём* быў сход.

Загадка

Колькі варыянтаў вымаўлення гэтага сказа можа быць, калі рабіць лагічны націск на кожным слове, рухаючыся ад пачатку да канца? Вымаві ўсе варыянты. Якое адценне значэння набывае кожны з іх?

Я гэты верш даўно вывучыў(ла) на памяць.

Практыкаванне 9. Разбяры сказ па членах. Дакажы, што ён мае прамы парадак слоў.

Першыя сонечныя промні ярка асвяцілі цёмны востраў пасярэдзіне возера.

Падказка

Прамы парадак слоў

Азначэнне ← перад азначаемым словам

Дзейнік, акалічнасць
спосабу дзеяння ← перад выказнікам

Іншыя акалічнасці,
дапаўненні → пасля выказніка

Практыкаванне 10. Параўнай сказы ў левым і правым слупках. Як інверсія колькасных лічэбнікаў уплывае на сэнс сказаў?

1. Экскурсія па горадзе была
разлічана на дзве гадзіны.

2. У маёй кішэні заставалася
сто рублёў.

3. Да дома было дваццаць
крокаў.

4. Суп быў смачны. Я з'еў
тры талеркі.

1. Экскурсія па горадзе была
разлічана гадзіны на дзве.

2. У маёй кішэні заставалася
рублёў сто.

3. Да дома было крокаў двац-
цаць.

4. Суп быў смачны. Я з'еў та-
леркі тры.

Даведка

Парушэнне, змяненне прамога парадку слоў у маўленні называецца **адваротным парадкам слоў**, або **інверсіяй** (ад лац. **inversio** — перастаноўка).

Практыкаванне 11. Чаму прыведзеныя сказы выклікаюць смех? Запішы правільны варыянт сказаў.

1. Дзіцячы сад «Вавёрачка» прымае дзяцей пасля капітальнага рамонту. 2. Ва ўнівермагу праводзіцца выстава-продаж тавараў для мужчын вясенне-летняга сезона. 3. У вялікім асартыменце ёсць упрыгажэнні для жанчын замежнай вытворчасці. 4. Я даўно шукаю патэльню для яечні і бліноў з нержавеючай сталі. 5. З 5 па 7 сакавіка ветурач пранумараваў 700 парасят разам з заатэхнікам. 6. Група студэнтаў-тэхнікаў прыйшла слухаць факультатывны курс лекцый па зварцы дацэнта Юр'ева.

Практыкаванне 12. Вызнач тып кожнага тэксту. Падкрэслі галоўныя члены сказа, звярні ўвагу на пазіцыю дзейніка і выказніка. Для тэксту якога тыпу характэрныя сказы, у якіх выказнік стаіць на першым месцы, а дзейнік на другім?

а) Якраз у той дзень яшчэ з раніцы павісла ў паветры страшэнная парнасць.

Ніклі да зямлі травы, трывожна шапталіся і кланяліся дрэвы. Праляталі чародкі дзікіх качак, спяшаючыся да дажджу знайсці сабе дзе-небудзь у чаротах дамоўку, быццам кросны, снавалі, нізка лятаючы над зямлёй вакол сваіх «зямлянак», прылепленых пад стрэхамі, ластаўкі.

Мітусіліся, нібы мурашкі, людзі, спяшаючыся зvezці ў гумно апошняю збажыну.

А. Васілевіч.

б) Іду па асфальце дарожкі. Вавёрка бяжыць па траве, шархаціць па мяккім жоўта-карычневым, ужо не залатым, насціле прысмажанай марозікам лістоты. Мы з ёю як бы знарок, з двух бакоў набліжаемся да адной з чорных ліп. Тут вавёрка сігане ўгору? Не, яна паскакала далей. І вось гульня нарэшце канчаецца: вавёрка пабегла па тоўстым шурпатым ствале, а я спыніўся за два крокі ад яго.

II. Галоўныя члены сказа

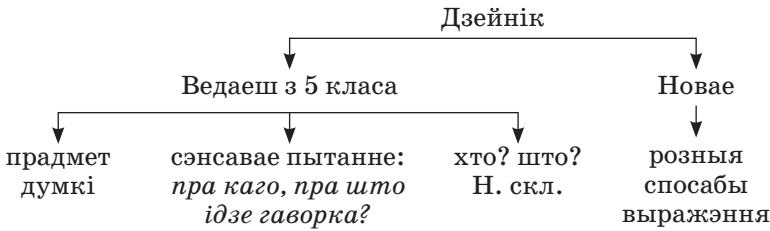
Галоўныя члены сказа. Дзейнік ці выказнік?

Дзейнік. Марфалагічныя спосабы выражэння дзейніка

Практыкаванне 13. Складзі і запішы сказы, каб у іх дзейнікамі былі наступныя словы і словазлучэнні.

Рэспубліка Беларусь, кожны студэнт, Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, колькі шчасця, чалавек да дзесяці.

Даведка

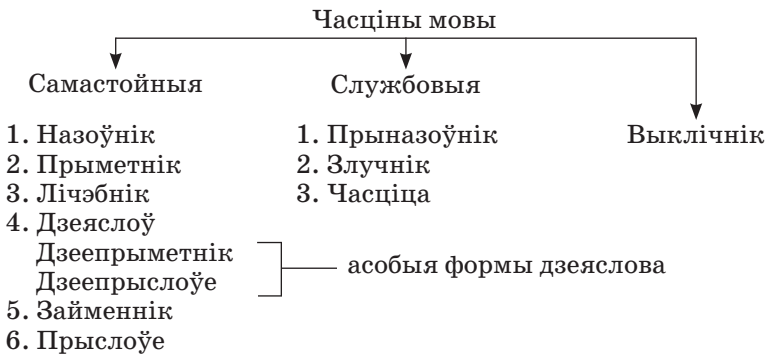
Практыкаванне 14. Запішы толькі тыя сказы, у якіх дзейнік выражаны адным словам.

1. Над галавой вісела высокае веснавое неба (А. Асіпенка). 2. Некалькі хат туліцца да хваёвай сцяны лесу (К. Чорны). 3. Міхал з Ксавэрам задуменна ішлі праз лес (Я. Колас). 4. Мы з вялікай радасцю пабачылі вызвалены Мінск (Я. Брыль) 5. Невялікая піраміда з бетону была пастаўлена на плоскі валун (В. Хомчанка).

Практыкаванне 15. Прачытай сказы. Падкрэслі дзейнікі, запішы, чым яны выражаны. У якім стылі ўжываюцца такія сказы?

1. Ну, як твая маецца? Нездарова нешта была, мая гаварыла.
2. Дзе-хто стаў уцякаць у бакавую вуліцу.
3. Ішлі чацвёрта ў двор.
4. Марылька і маці, яны гэта рыхтаваліся з цямна да гэткай урачыстасці.
5. Абодва мы былі падобны адзін на аднаго.

Падказка для паўтарэння

Загадка

Чаму ў першым сказе можна дапусціць памылку пры вызначэнні дзейніка?

Вуліцы цёплы дожджык паліў.

Вуліцы прыбраліся да ўрачыстасці.

Падказка

Як знайсці дзейнік:

1. Удумайся ў сэнс сказа.
2. Задай сэнсавае пытанне — *пра каго, пра што* ідзе размова?
3. Пераканайся, што знойдзенае слова стаіць у назоўным склоне і да яго можна паставіць пытанне *хто? што?*

Заўвага. Часам бывае цяжка размежаваць дзейнік і выказнік у некаторых сінтаксічных канструкцыях. Калі ў якасці галоўных членаў сказа выступаюць назоўнікі ў назоўным склоне, то пры выказніку звычайна стаяць (або іх можна ўставіць) часціцы **вось, гэта, таксама** або параўнальныя злучнікі **нібы, быццам, як, усё роўна як**: *Шчокі як ружы, вусны як вішні спелыя, вочы як васількі* (І. Гурскі); *Пошукі патрэбнага слова — гэта заўсёды незвычайнае напружанне, гэта заўсёды хваляванне* (В. Вітка). Назоўны склон назоўніка ў ролі выказніка можна замяніць творным склонам: *Паляванне — спорт для маладых і дужых* (М. Паслядовіч) (= *Паляванне з'яўляецца для маладых і дужых спортам*, але нелагічна сказаць: *Спорт для маладых і дужых з'яўляецца паляваннем*).

У канструкцыях «займеннік + назоўнік» (ці наадварот) займеннік заўсёды з'яўляецца дзейнікам: *Ты мой госць* (З. Бядуля). (В. В. Маршэўская).

Практыкаванне 16.

Выпішы са сказа дзейнік.
Паехаць у горад было найвышэйшым жаданнем, вялікай марай для ўсіх нас, васковых хлапчукоў.

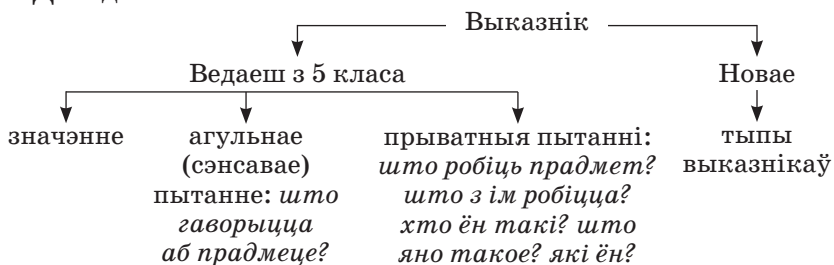
Паразважам пра тое, што веданне членаў сказа дапамагае зразумець не толькі прасты, але і складаназалежны сказ. Аказваецца, існуе суаднесенасць па значэнні паміж членамі сказа і даданымі часткамі. Нават іх назвы падобныя: даданыя азначальныя, дапаўняльныя, акалічнасныя.

Практыкаванне 17. Спішы сказы, падкрэслі дзейнікі і вызнач, чым яны выражаны.

1. Кожны з нас памятае прачытаную ў юнацтве першую кнігу (Я. Скрыган). 2. Рэспубліка Беларусь мае пэўныя кантакты з Прыбалтыкай (ЛіМ). 3. Радасць — гэта заўсёды лекі (Я. Брыль). 4. Над тундрай зара залатая нібыта калыска палярнага дня (А. Александровіч). 5. Уся сцяна нібыта шкляная (Т. Хадкевіч). 6. Не шукай ты шчасця, долі на чужым, далёкім полі (Я. Купала). 7. Якое шчасце — быць не адзінокім! 8. З нас кожны — з тайнаю сваёй (Я. Брыль). 9. Сучасны дах — гэта складаная канструкцыя. 10. Найвялікшае багацце народа — яго мова. 11. Хата ў іх цяпер што клуб той (І. Шамякін). 12. Каўрыжка яго прозвішча (І. Мележ).

Выказнік і яго тыпы. Сакрэты выказніка. Загадкі інфінітыва

Даведка

Практыкаванне 18. Прачытай сказ, знайдзі і падкрэслі ў ім выказнік, вызнач яго тып.

Мяккія белыя купіны, падобныя на вялізныя падушкі, былі раскіданы між чэзлага хвойнічку (Л. Дайнека).

Падказка

Тыпы выказнікаў		
Па саставе	Просты	Састаўны
Па спосабе выражэння	Дзеяслоўны	
		Іменны
лексічнае значэнне +	адно слова	асноўная частка +
граматычнае значэнне		дапаможная частка

Даведка

Лексічнае значэнне выказніка — яго асноўны сэнс, тое, што ён азначае.

Граматычнае значэнне выказніка — значэнне ладу і часу (дадатковае да лексічнага).

Практыкаванне 19. Дакажы, што ў сказах першага слупка ёсць простыя дзеяслоўныя выказнікі, а ў сказах другога — састаўныя. Адзнач, якія з іх састаўныя дзеяслоўныя, якія — састаўныя іменныя.

1. Брат быў сёння ў нас.	1. Ён майстар сваёй справы.
2. Ура! Ён застаецца.	2. Ён застаўся працаваць на заводзе.
3. Я заўсёды быў лепшым.	3. Ён з'яўляецца асістэнтам прафесара.
4. Варэнне робіцца з ягад.	4. Ён робіцца невыносным.
5. Выстава будзе рыхтавацца.	5. Артыст пачынае рыхтавацца.

Практыкаванне 20. Складзі і запішы сказы, выкарыстоўваючы дадзеныя словы і словазлучэнні ў якасці выказнікаў. Растлумач і адзнач тыпы выказнікаў.

Весяліцца, працягваць весяліцца, быць вясёлым.

Якімі адценнямі значэнняў адрозніваюцца запісаныя табой сказы?

Практыкаванне 21. Падкрэслі ў прыведзеных сказах выказнікі і вызнач, для якога стылю яны характэрныя. Замяні іх стылістычна нейтральнымі формамі.

1. Почырк у Язэпа Апанасавіча не надта каб. 2. Міхал Сцяпанавіч паглядзеў на зяця і не даў рады змоўчаць. 3. Мы ўжо другі вечар седзімо ціхенька і чакаем бацьку. 4. Маці нават не звяла вочкам да раніцы. 5. Узяліся дружна салдаты і давай дзяўбці слупам у дзверы.

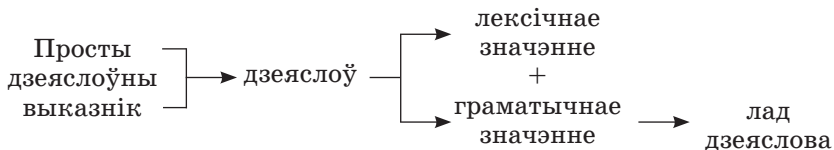
Просты дзеяслоўны выказнік

Практыкаванне 22. Запішы толькі сказы з простым дзеяслоўным выказнікам.

1. Давай удвух сустрэнем ранне сярод туманнай сівізны (П. Панчанка). 2. Цемра і ціш напоўнілі маленькі пакойчык (Я. Кюлас).

3. Дзядзька Марцін быў яшчэ не стары чалавек (Я. Колас). 4. Будуць зоркі гарэць не ўрачыста, а па-свойску, адным толькі нам (П. Панчанка). 5. Раніца была яркая, ціхая (А. Якімовіч).

Падказка

Падказка для паўтарэння

МАРФАЛАГІЧНЫЯ ПРЫМЕТЫ ДЗЕЯСЛОВА					
Лад	абвесны			умоўны	загадны
Час	цяперашні	будучы	прошлы		
Лік	адзіночны — множны				
Асоба	1-я, 2-я, 3-я				1-я, 2-я
Род			м., ж., н.	м., ж., н.	

Практыкаванне 23. Сярод прапанаваных слоў і словазлучэнняў падкрэслі тыя, якія маглі б стаць простымі дзеяслоўнымі выказнікамі. Адзнач лад дзеяслова.

- Захапляюся.
- Будзем вывучаць.
- Пачалі б будаваць.
- Давайце прачытаем.
- Можам пачакаць.
- Цікавіцца.
- Цікавы.
- Не верылі сваім вачам.
- Не верылася.
- Любіць.
- Любіць спяваць.
- Аматар.
- Як скрозь зямлю праваліўся.
- Быў бы.
- Быў бы ўважлівы.
- Адпачні.
- Будзеш адпачываць.

Падказка

Складаныя выпадкі выражэння простага дзеяслоўнага выказніка:

- Дзеяслоў **быць** у значэнні наяўнасці, існавання каго-небудзь (чаго-небудзь). **Быў (не было) у школе.**
- Формы складанага будучага часу (для дзеясловаў незакончанага трывання). **Будуць падарожнічаць.**
- Фразеалагізмы, у склад якіх уваходзіць спрагаемая дзеяслоўная форма (можна замяніць адным словам). **Пайшоў да Адама на піва (памёр).**

Загадка

Які з прапанаваных фразеалагізмаў можа быць выкарыстаны як просты дзеяслоўны выказнік?

Майстар на ўсе рукі. Працаваў не пакладаючы рук.

Састаўны дзеяслоўны выказнік

Практыкаванне 24. Выпішы толькі сказы з састаўным дзеяслоўным выказнікам.

1. Сорак пар дапытлівых, цікаўных вачэй глядзелі на маладую настаўніцу (А. Асіпенка). 2. Будзе край любавачца залатым ураджаем (К. Кірэенка). 3. Над клумбай пачала пырхаць мятлушка, залаціста-рудая, з чорнымі закрайкамі крылаў (М. Стральцоў). 4. Хлопец хацеў працаваць на заводзе і адначасова вучыцца ў вячэрняй школе (А. Звонак). 5. Кірмаш быў не дужа вялікі (М. Лынькоў).

Падказка

Састаўны дзеяслоўны выказнік

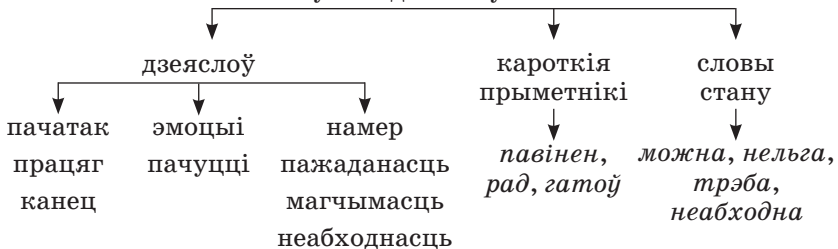

Практыкаванне 25. У сказах простыя дзеяслоўныя выказнікі замяні састаўнымі дзеяслоўнымі. Што зменіцца ў будове і значэнні сказаў?

1. Рыбак выцягнуў вуду з вады. 2. Хлопчык весела смяяўся. 3. Дзяўчаты прыбіралі ў кватэры. 4. Унук напісаў пісьмо бабулі.

Падказка

Адценні лексічнага значэння дапаможнай часткі
састаўнога дзеяслоўнага выказніка

Загадка

Што трэба зрабіць, каб у сказе замест састаўнога дзеяслоўнага выказніка з’явіўся састаўны іменны выказнік, а змест выказвання пры гэтым не змяніўся?

Я гатоў сустракаць гасцей.

Практыкаванне 26. Вызнач у словазлучэннях спосаб падпарадкавальнай сувязі. Падкрэслі тыя словазлучэнні, якія могуць выкарыстоўвацца ў сказах як састаўныя дзеяслоўныя выказнікі.

Стане студэнтам, пачне займацца, хочацца параіцца, здаецца непераадольным, стараецца навучыцца, лічыцца спецыялістам, збіраецца быць трэнерам, збіраецца трэніравацца, не баіцца знаёміцца, паспявае прабегчы, здольны здзіўляцца, не прывык марудзіць.

Падказка

Наяўнасць **інфінітыва**, які заключае ў сабе лексічнае значэнне выказніка, — найважнейшая **апазнавальная прымета састаўнога дзеяслоўнага выказніка**.

Практыкаванне 27. Дакажы, што ў гэтых сказах выкарыстаны састаўныя выказнікі. Чым выражана ў іх дапаможная частка?

1. Ён гарэў жаданнем нашкодзіць каму-небудзь. 2. Усе мелі намер вярнуцца дадому. 3. Прэзідэнт з’явіў жаданне прыняць карэспандэнта. 4. Турысты зрабілі намаганне прайсці яшчэ крыху ўперад.

Практикаванне 28. Вызнач граматычную аснову сказаў. Пераканайся ў тым, што дапаможная частка выказніка выражана ўстойлівым спалучэннем. Чаму гэта састаўны дзеяслоўны выказнік?

1. Ён быў не ў стане думаць пра свае справы. 2. Мы не мелі намеру шкодзіць каму-небудзь. 3. Усе гарэлі жаданнем вярнуцца ў горад. 4. Дырэктар школы выказаў жаданне прыняць карэспандэнта сталічнай газеты. 5. Маю гонар прадставіць вашай увазе самы каштоўны экспанат нашага музея.

Практикаванне 29. Стылістычны эксперымент. У сказах 1, 2, 3 з папрэдняга практикавання замяні дапаможную частку выказніка сінанімічным дзеясловам. Якая з сінанімічных канструкцый мае кніжны характар?

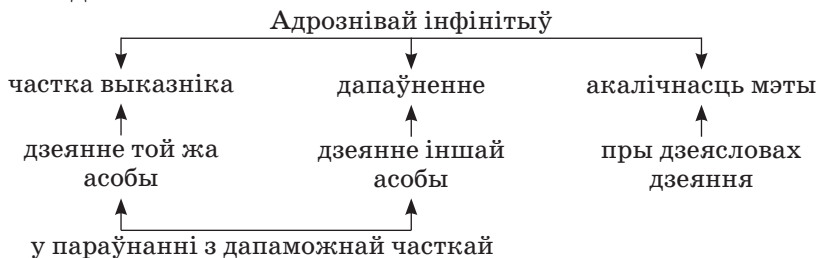
Даведка

Эксперымент (ад лац. *experimentum* — **спроба, досвед**) — спроба ажыццявіць што-небудзь, пробнае ажыццяўленне чаго-небудзь.

Практикаванне 30. Дакажы, што ў наступных сказах інфінітыў выконвае ролю галоўных і даданных членаў сказа. Да чаго адносіцца і на якое пытанне адказвае інфінітыў у кожным выпадку?

1. Ісці праз лес цёмнай ноччу страшна. 2. Брат хацеў сам разабрацца ў сваіх праблемах. 3. Капітан загадаў камандзе пакінуць карабель. 4. Аднакласнікі прыйшлі наведаць свайго хворага сябра. 5. Яго жаданне ўдзельнічаць у алімпіядзе было зразумела.

Падказка

Загадка

Чаму ў адным з дадзеных сказаў выказнік з’яўляецца састаўным дзеяслоўным, а ў другім — простым дзеяслоўным?

1. Вучні пачынаюць рыхтавацца да алімпіяды. 2. Вучні будуць рыхтавацца да алімпіяды.

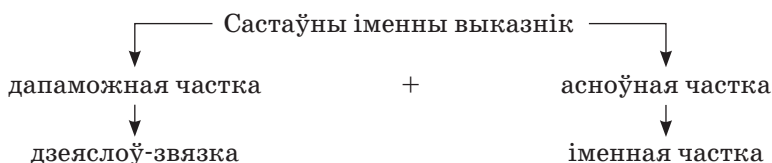
Практикаванне 31. Дай пісьмовы адказ на пытанне загадкі. Па-спрабуў выкарыстаць у ім састаўныя дзеяслоўныя выказнікі: **мога здацца, неабходна ўспомніць, імкнуся знайсці** і інш. Для ажыўлення тэксту можаш ужываць пыталыныя і пабуджальныя сказы.

Састаўны іменны выказнік

Практикаванне 32. Запішы толькі сказы з састаўным іменным выказнікам.

1. Цёмна-цямянютка было навокал (З. Бядуля). 2. Сляпы ад злосці ехаў Глушак мястэчкам (І. Мележ). 3. Паром быў у поўным парадку (М. Лынькоў). 4. Мартын Рыль пачаў расказваць дзеду пра разбраенне польскага канвою (Я. Колас). 5. Белы пясок паблізу вады быў затканы зялёнымі верасамі (Я. Брыль).

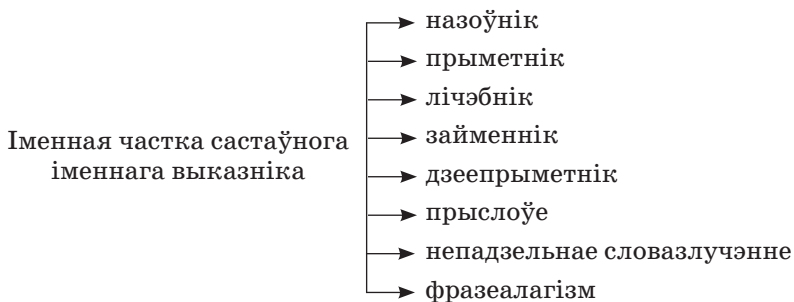
Падказка

Даведка

Наяўнасць **іменнай часткі** (ад слоў **імя, іменнік** — такую назву раней меў **назоўнік**) — асноўная **апазнавальная прымета** састаўнога іменнага выказніка.

Даведка

Практыкаванне 33. Складзі і запішы тры-чатыры сказы з прапана-ванымі фразеалагізмамі ў якасці састаўных іменных выказнікаў.

Быць не ў гуморы, важная птушка, **белая пляма***, (не) па душы, быць не да твару.

Даведка

Белая пляма — нявырашанае пытанне, праблема, што-небудзь невядомае або незразумелае.

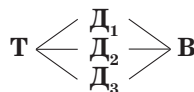
Практыкаванне 34. Чаму некаторыя лінгвісты называюць іменны выказнік, які складаецца толькі з іменнай часткі, простым, а аўтары твайго падручніка вызначаюць яго як састаўны іменны? Якія прычыны для гэтага ёсць у тых і другіх? Якому пункту погляду аддаеш перавагу ты? Письмова (або вусна) абгрунтуй сваю думку, пабудуй для гэтага разважанне.

Падказка

Схема разважання

Тэзіс
(асноўная
думка)

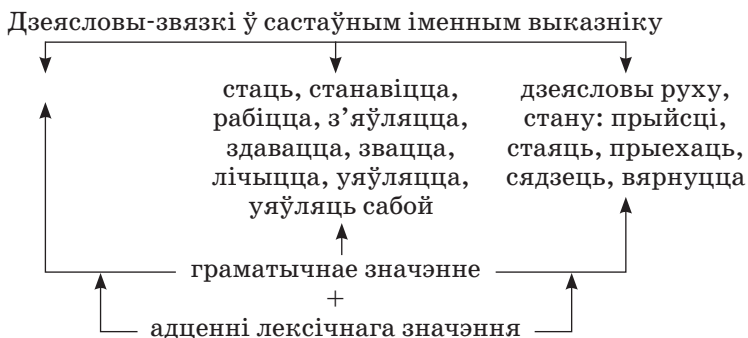
— Доказ — Вывад

Практыкаванне 35. Замяні ў сказе дзеяслоў-звязку **быць** на іншыя: **здавацца, звацца, уяўляцца, стаць, лічыцца**. Што і чаму зменіцца ў значэнні выказніка?

Максім быў маім сябрам.

Даведка

Дапасаванне выказніка да дзейніка

Практыкаванне 36. Спішы, устаўляючы прапушчаныя канчаткі дзеясловаў-выказнікаў. У дужках запішы, у чым выказнік дапасуецца да дзейніка. Пастаў прапушчаныя коскі. Раствлумач іх пастаноўку.

На паўдарогі ад хаткі Віні-Пуха да хаткі Пятачка был.. (_____) Задуменнае Месца. Там яны часам сустракал..ся (_____) калі ім хацел..ся (_____) убачыцца. Там был.. (_____) так цёпла і ціха што яны любіл.. (_____) пасядзець там крышку і падумаць чым бы цяпер заняцца калі яны ўжо ўбачыл..ся (_____). Адноўчы яны з Пятачком вырашыл.. (_____) нічым не займацца. Дык чым жа яны займал..ся калі нічым не займал..ся? (Паводле А. Мілна).

Практыкаванне 37. Абгрунтуй дапасаванне выказніка да дзейніка і выбар канчатка.

1. Студэнцтва ўдзельнічал.. ў дэманстрацыі. 2. Большасць прысутных падтрымал.. дырэктара. 3. Большасць насельніцтва часова адселен.. з-за паводкі. 4. Большасць кніг выдадзен.. нядаўна. 5. Некалькі сталоў стаял.. пасярэдзіне класа. 6. Пяць вучняў стаял.. каля кабінета.

Падказка

Дзейнік		Выказнік
Слова з колькасным значэннем	наз. + родн. скл. мн. ліку	— адушаўл. → множны лік
		— неадушаўл. → адзіночны лік

Паводле Д. Разенталя.

Практыкаванне 38. Запішы сказы, растлумач выбар канчаткаў.

1. Чатыры вялікія лодкі адна за адной чырканул(а, і) насамі па пяску (Я. Брыль). 2. Радасць, шчасце так і пырска(е, юць) з яго вачэй (Я. Маўр). 3. Лёгал(а, і) мноства прыгожых стракоз. 4. Шмат хат прытуліл(а, і)ся да сцяны лесу (К. Чорны). 5. Сабрал(а, і)ся чалавек каля дваццаці (П. Галавач).

Практыкаванне 39. Знайдзі ў сказах памылкі ў дапасаванні выказніка да дзейніка. Запішы правільны варыянт.

Усе тры дыктоўкі напісана без памылак. — Усе тры дыктоўкі напісаны без памылак.

1. Моладзь любілі сустракацца на беразе возера. 2. Група дзяцей паехалі ў лагер. 3. Група мужчын прыселі каля стога. 4. Чатыры коннікі замыкала абоз. 5. Частка крывічоў пабудавалі свае гарадзішчы на берагах Дзвіны. 6. Два камандзіры ехала наперадзе.

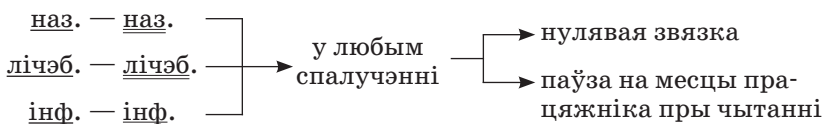
Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам. Сувязь выказніка з дзейнікам. «След зніклай звязкі»

Практыкаванне 40. Змяні дадзены сказ так, каб у ім з'явіўся працяжнік. У абодвух выпадках падкрэслі дзейнік і выказнік.

Паэзія быццам жыватворнае святло, якое дапамагае расці не толькі вершам, але і кветкам (В. Матэвушаў).

Падказка

Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам

Практыкаванне 41. Гульня «Хто такі? Што такое?». Письмова адкажы на пытанні так, каб у пабудаваных табой сказах стаяў працяжнік.

1. Што такое гіпербала? 2. Што такое SMS? 3. Хто такі Лаба-новіч? 4. Хто такі Кастусь Каліноўскі? 5. Што такое «Слова аб палку Ігаравым?» 6. Хто такі Уладзімір Арлоў? 7. Хто такі Напалеон Орда?

Загадка

Дзе ў гэтым сказе дзейнік, а дзе — выказнік?

Гэты доктар — цудоўны чалавек.

Падказка

Пры адрозненні дзейніка і выказніка могуць узнікнуць пэўныя цяжкасці. У гэтым выпадку можна карыстацца такім прыёмам: назоўнік-выказнік можна замяніць творным склонам, а дзейнік нельга.

Практыкаванне 42. Падкрэслі дзейнік і выказнік у дадзеных сказах. Што можна сказаць аб парадку слоў у гэтых сказах? Які знак прыпынку трэба паставіць?

1. Наш гонар новы парк. 2. Сябры чалавека кнігі. 3. Прыкмета вясны прылёт гракоў. 4. Мой брат выдатны шахматыст. 5. Радасць і бяда сябра бяда і радасць для цябе.

Практыкаванне 43. Спішы сказы, падкрэслі дзейнік і выказнік. Адзнач, якімі часцінамі мовы яны выражаны. Пастаў, дзе неабходна, працяжнік.

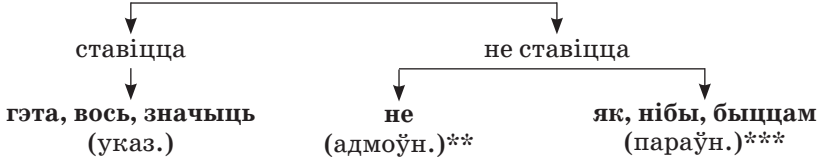
1. Дзяцінства свет непаўторны і не падобны ні на што ў тваім далейшым жыцці. 2. Вясною сонца цяплей. 3. Аснова і танца, і верша рытм. 4. Восень самая любімая мною пара. 5. Сямнаццаць год час заканчэння школы. 6. Дзіцячая душа чыстая крыніца з крышталнай вадою. 7. Рака пачынаецца з вытоку.

Загадка

Дзе можна знайсці сто прыкладаў на пастаноўку працяжніка паміж дзейнікам і выказнікам, калі яны выражаны лічэбнікамі?

Падказка

Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам перад **часціцамі***

Даведка

***Часціцы** ўваходзяць у склад выказніка.

****Гэта** не адносіцца да інфінітыва.

*****Як, нібы, быццам** можна назваць і злучнікамі.

Практыкаванне 44. Раствумач, чаму ў дадзеных сказах ставіцца або не ставіцца працяжнік. У якім сказе коскай выдзяляецца параўнальны зварот?

1. Сэрца не камень. 2. Сняжынкі зіхацелі на сонцы як дыяменты. 3. Жыццё пражыць не поле перайсці. 4. Месяц сёння быццам тонкі серп. 5. Вада ў возеры перад навальніцай як ртуць. 6. Мама для мяне дарадца і сябар. 7. Страх не дарадца. 8. Ён выдатны аратар.

Паразважаем! Як ты лічыш, ці можна паставіць працяжнік у сказе *Ён выдатны аратар?* Аказваецца, можна, але пры наступнай умове: калі на займеннік-дзеінік падае лагічны націск (павышэнне голасу і вялікая паўза пасля слова), то працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам можа быць пастаўлены. У асобных выпадках па той жа прычыне ставіцца працяжнік і перад часціцамі **не** і **як**.

Паводле Д. Разенталя

III. Галоўныя члены сказа ў маўленні

Практыкаванне 45. Спішы, пастаў прапушчаныя знакі прыпынку. Падкрэслі граматычную аснову сказаў.

Алгарытм паслядоўнае выкананне дзеянняў, якое прыводзіць да рашэння пэўнай задачы. Сказ сэнсава граматычна інтанацыйна аформленая сінтаксічная адзінка, у якой выражаецца закончаная думка.

Падказка

Сказы, у якіх ёсць састаўны іменны выказнік з нулявой звязкай, шырока выкарыстоўваюцца ў навуковым стылі для тлумачэння навуковых паняццяў і тэрмінаў.

Практыкаванне 46. Запішы тлумачэнне слова **тэрмін**, а таксама значэнне двух тэрмінаў па матэматыцы, біялогіі, фізіцы ці любога іншага прадмета школьнай праграмы.

Загадка

Чаму тлумачэнне слова, якое даў адзін з вучняў, з'яўляецца няправільным? Параўнай яго з адпаведным артыкулам у тлумачальным слоўніку.

Лыжка — прадмет, якім пастаянна карыстаецца чалавек.

Падказка

Крок I.	Задаць пытанне «што такое?»	→	назваць род паняцця, г. зн. разрад, у які ўваходзіць дадзенае паняцце
Крок II.	Задаць пытанне «чым, якімі прыметамі яно адрозніваецца ад іншых таго ж роду?»	→	указаць адметныя прыметы паняцця

Практыкаванне 47. Запішы родавыя паняцці для наступных паняццяў.

1. Назоўнік —
2. Дзейнік —
3. Гук [а] —
4. Мяккі знак —
5. Працяжнік —

Практыкаванне 48. Перад табой — жартоўнае тлумачэнне слоў, так званы «этымалагічны (параўн. **этымалогія***) слоўнік». Гумар заключаецца ў тым, што няправільнае тлумачэнне слоў уяўляецца як праўдападобнае. На чым гэта заснавана? Запішы правільнае тлумачэнне двух-трох дадзеных слоў або прыдумай некалькі жартоўных тлумачэнняў для іншых слоў.

- Грэчка — грамадзянка Рэспублікі Грэцыя.
Пеньюар — рэшткі ад спіленага дрэва ў ЮАР.
Феномен — мужчына, які карыстаецца фенам.
Утапіст — тапелец.
Таксін — вадзіцель таксі.

Даведка

***Этымалогія** (ад грэч. **etymon** — ісціна + **logos** — вучэнне) — раздзел мовазнаўства, які вывучае паходжанне слоў.

Паразважаем пра тое, што некаторыя дзеясловы-звязкі ўносяць у сказ, у тэкст розныя адценні значэнняў. Тут самая непрыкметная — роля дзеяслова **быць**: ён проста канстатуе час дзеяння, яго магчымасць або непажаданасць. Звязка **станавіцца** прыўносіць значэнне працэсу, развіцця, а дзеяслоў **стаць** можа прывесці нас да выніку. Дзеяслоў **лічыцца** дадаецца адценне і ўпэўненасці, і недаверу... Але самы выдатны дзеяслоў — **здавацца**: ён перадае чые-небудзь уражанні аб прадмеце, і мы быццам далучаемся да думак, пачуццяў аўтара, яго ўяўлення. Гэта проста чарадзеіны дзеяслоў (*Г. Я. Брусіна*).

Практыкаванне 49. Складзі сказы з выдзеленымі ў папярэднім тэксце дзеясловамі. Вусна правядзі стылістычны эксперымент: паспрабуй звязку **здавацца** замяніць звязкай **быць**. Ці можна гэта зрабіць і пры гэтым захаваць адценне метафарычнага, пераноснага значэння, якое маюць гэтыя выказнікі?

У з о р: Зблізку ўсё здавалася амаль чорнай завесай.

Загадка

Якая маўленчая памылка дапушчана ў гэтым сказе?
Нам вельмі спадабалася выступленне гэтага спевака, мы былі проста шакіраваны.*

Даведка

***Шакіраваць** — паставіць у няёмкае становішча, выклікаць непрыемныя адчуванні, звязаныя з незахавааннем агульнапрынятых нормаў прыстойнасці.

Заданні для самастойнай працы

- Адзнач правільнае сцвярдженне:
 - просты сказ мае адну граматычную аснову;
 - двухсастаўныя сказы маюць два саставы — састаў дзейніка і састаў выказніка;
 - сказ, які складаецца толькі з галоўных членаў, называецца развітым;
 - аднасастаўныя сказы маюць адзін састаў — састаў дзейніка або састаў выказніка.
- Якія з пералічаных членаў сказа не з'яўляюцца даданымі?
Дапаўненне, дзейнік, азначэнне, акалічнасць, выказнік.

ДАДАНЫЯ ЧЛЕНЫ СКАЗА

I. Разнастайнасць даданых членаў сказа

Мнагазначныя члены сказа

Загадка

Чаму даданыя члены сказа называюцца даданымі?

Практыкаванне 1. Адзін з наступных сказаў разгарні па ўзоры даданымі членамі, якія адносяцца: 1) спачатку да дзейніка; 2) затым да выказніка; 3) далей да даданых членаў сказа. Падкрэслі члены сказа, якія разгортваюць (развіваюць) сказ.

У з о р. Ляцелі птушкі. — 1. Ляцелі пералётныя птушкі. 2. Над возерам ляцелі пералётныя птушкі. 3. Над дзясным возерам ляцелі

напалоханья непагодай пералётныя птушкі. 4. Над лясным возе-
рам ляцелі напалоханья пералётныя птушкі. 5. Над лясным возе-
рам ляцелі напалоханья непагодай пералётныя птушкі.

Ідзе дождж. Шуміць горад. Вокны свецяцца.

Ці ўсе магчымасці развіцця сказа выкарыстаны ва ўзоры?

Даведка

Парадак разбору па членах сказа:

- 1) граматычная аснова;
- 2) састаў дзейніка;
- 3) састаў выказніка.

Падказка

Складаючы сказы, працуючы над сачыненнем, старайся выка-
рыстоўваць усе спосабы разгортвання (развіцця) дзейніка, выказ-
ніка і дадanych членаў сказа.

Практыкаванне 2. Разгледзьце схематычны запіс сказа. Упішыце
тыя пытанні, якія паказваюць сувязь слоў у сказе. Запішыце сказ, пад-
крэсліце ў ім члены сказа. Склад (састаў дзейніка і састаў выказніка)
можна падкрэсліць рознымі колерамі.

Паразважаем! У якім сэнсе і чаму даданыя члены сказа «даданыя»
(параўнайце з рускім тэрмінам «второстепенные»)? Часта сустракаюцца
выпадкі, калі для сэнсу выказвання найбольшую вагу маюць іменна
даданыя члены сказа. Параўнаем два сказы: *Смяцца гучна ў грамад-
скім транспарце непрыстойна. Смяцца непрыстойна.* Даданыя яны
па адносінах да граматычнага значэння прэдыкатыўнасці, у фарміра-
ванні якога не ўдзельнічаюць, і ў гэтым супрацьпастаўлены галоўным
членам.

Паводле А. Купалавай.

Практыкаванне 3. Двайным падкрэсліваннем пакажы мнагазначныя члены сказа.

Сонца ў пушчы глыбокай купаецца
і ніяк не дастане да дна...

У. Дубоўка.

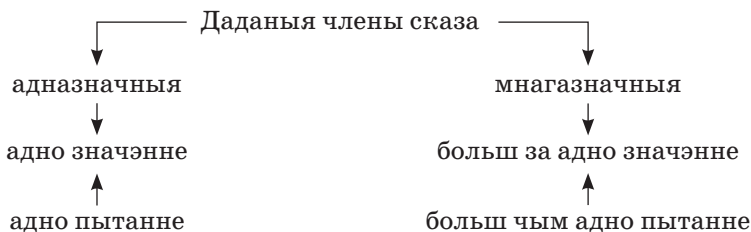
Спіць, стаміўшыся, вецер
ЛЯ імшарнай крыніцы.

М. Танк.

Сакавік наступае,
З плеч кажух свой скідае.

М. Танк.

Падказка

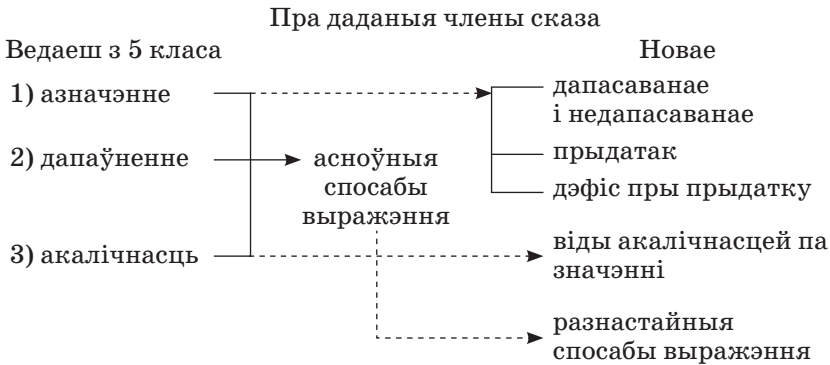
Практыкаванне 4. Прачытай тэкст. Спішы, устаўляючы прапушчаныя літары і раскрываючы дужкі. Падкрэслі граматычныя асновы, вызнач тып выказніка. Падкрэслі таксама тыя даданыя члены сказа, якія дапамагаюць уявіць намалёваную аўтарам карціну. Абзнач, якімі часцінамі мовы яны выражаны.

Дзьмухаўцы

Яшчэ некалькі дзён назад усё навако..е свяцілася жоўтымі сон..й-камі адуванчыкаў. Але вось пракацілася хваля холад.., і літаральна за тры-чатыры дн.. ўсё рэзка змянілася: луг.., паплав.., падворк.. заб..лелі ад шарыкаў дзьмухаўцоў. На сонцы яны адлівалі серабром і паварушвалі галоўкамі. Як толькі ўзмацніўся вецер, шарыкі пачалі разрывацца і з кожнай сцяблінкі (у) паветра ўзмылі парашуцікі: адны апускаліся тут (жа) побач, другія праносіліся далей, трэ..ія ўздымаліся (у) верх. І кожная насенінка, што прыладзілася на парашуціку, шукала месца, каб прыз..млнца і прарасці, а наступнай вясной успыхнуць новым жоўтым сонейкам. І толькі сцяблінкі дзьмухаўцоў сумна ківалі ім (у) след сваімі аблысеўшымі галоўкамі.

С. Нефідовіч.

Даведка

II. Віды даданых членаў сказа

Дапасаваныя і недапасаваныя азначэнні

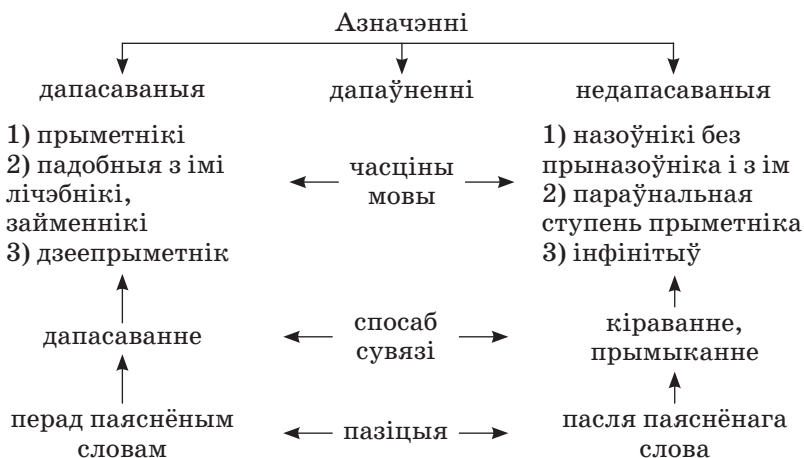
Загадка

Чаму дапасаваныя і недапасаваныя азначэнні называюцца іменна так?

Практыкаванне 5. Вызнач, чым выражаны і якім спосабам сувязі спалучаюцца словы ў наступных словазлучэннях. Чаму залежныя словы ва ўсіх словазлучэннях могуць быць у сказе азначэннямі? Якія з іх могуць быць і дапаўненнямі?

1. Паласатая тканіна	(прым. + наз., дапас.)
тканіна ў палоску	()
2. Горныя вяршыні	()
вяршыні гор	()
3. Дадзенае абяцанне	()
абяцанне дапамагчы	()
4. Вялікі аграгарадок	()
(ёсць) аграгарадок большы	()

Падказка

Практыкаванне 6. Да наступных слоў падбяры 5–6 недапасаваных азначэнняў разнастайнага характару. Вызнач, чым яны выражаны.

1. Малюнак — яго (займеннік, родн. скл.).
2. Будынак — насупраць (прыслоўе).

Ці можна некаторыя недапасаваныя азначэнні замяніць дапасаванымі?

Практыкаванне 7. Наступныя словазлучэнні з недапасаванымі азначэннямі замяні словазлучэннямі з дапасаванымі азначэннямі. Вызнач, якія прыметнікі якасныя, а якія адносныя. Абзнач суфіксы ў прыметніках і растлумач іх правапіс.

- Збанок з гліны, са шкла —
- Пярсцёнак са срэбра —
- Пасак са скуры —
- Поле бульбы —
- Сок журавін, гарбуза —
- Надвор'е з ветрам —
- Дзень без ветру —
- Спецыяліст высокай кваліфікацыі —
- Рой пчол —
- Шчэбет вераб'я —

Загадка

Ці аднолькавым членам сказа з'яўляецца выраз «з рукакамі» у двух наступных сказах?

1. *Васьмікласнікі накіраваліся ў паход з рукакамі за плячыма.*

2. *Хлопчыкі з рукакамі перашкаджалі пасажырам заходзіць у аўтобус.*

Практыкаванне 8. У якім з наступных сказаў прыметнікі (дзе-прыметнікі) з'яўляюцца часткай састаўнога іменнага выказніка, а ў якіх азначэннямі? Дапасаваныя азначэнні пазначце літарай **д**, недапасаваныя — **н**. Якія словы могуць быць і азначэннямі, і дапаўненнямі?

1. Яна ў кароткай-кароткай спадніцы ішла паўз шашу, а ён у доўгім-доўгім прычэпе вёз дровы. 2. Святло маёй лямпы ўпала на флікер у выглядзе лялькі Барбі (А. Хадановіч). 3. Настасся выходзіць павесялеўшая, паружавелая, у чырвоным халаце. 4. Ад плошчы разыходзяцца доўгія вуліцы, незаасфальтаваныя, з драўлянымі ходнікамі, з прасторнымі дварамі, садамі і агародамі.

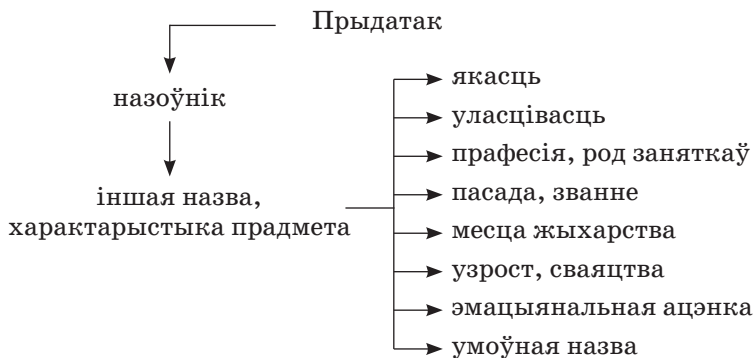
Прыдатак

Практыкаванне 9. У чым падабенства і ў чым адрозненне аднакарэнных слоў у наступных словазлучэннях?

белы снег

заяц-бяляк

Падказка

Практикаванне 10. Па якой прымеце характарызуецца камар?

1. Прама нада мной звінелі, цэлым роём таўклі мак камары. Я не асцерагаўся іх, бо ведаў, што камары-званцы ў адрозненне ад таўкунчыкаў, якія не звіяць, калі мак таўкуць, не кусаюцца (П. Галавач).

Практикаванне 11. Запішы прыдаткі, якія характарызуюць прыметы названых прадметаў і жывёл у казках.

гуслі-

каток-

боты-

камарык-

кот-

мушка-

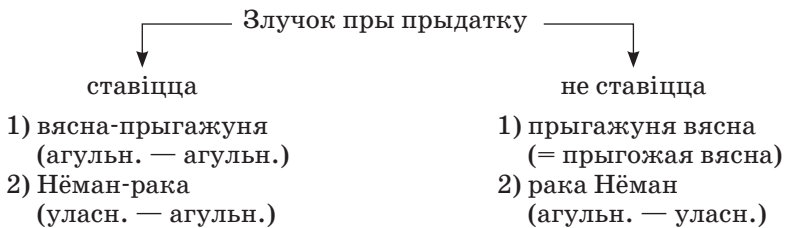
рак-

лісіца-

дзед-

бычок-

Падказка

Практикаванне 12. Спішы сказы, падкрэслі хвалістай лініяй прыдаткі. Вызнач, што яны абазначаюць.

1. Стралай прамільгне ў зарасніку беланогі прыгажун лось (В. Вольскі). 2. На кожнай галінцы маладзенькай елкі віднеюцца ярка-жоўтыя кветкі-ліхтарыкі (А. Куляшоў). 3. Далёка разліваецца Бяроза-рака ўвесну (М. Ваданосаў). 4. Пасярод векавых дубоў ураслі ў зямлю два вялікія камяні-валуны (П. Прыходзька). 5. За дарогай, за прысадамі млын грукоча гулам-гоманам (С. Шушкевіч). 6. Аказалася, лісток зачাপіўся за павуцінне, наснаванае між сасонкамі павуком-крыжавіком (Р. Ігнаценка). 7. Вільготная свежасць паветра настоена водарам начных прыгажунь — белых фіялак (А. Бутэвіч). 8. У маладой прыгажуні сасонкі дзік падкапаў карэнні, і яны апынуліся на паверхні зямлі (У. Мяжэвіч).

Загадка

Колькі тут прыдаткаў? Па якой прымеце характарызуюцца дрэвы?

У Белавежы-пушчы са шляху не збіцца: тут і сосны-мачты, і дубы-тубыльцы, і асілкі-грабы ў роздуме глыбокім, і пльывуць над імі лёгкія аблокi. Між дзяўчат-бярозак чырванее ясень.

Я. Пушча.

Практыкаванне 13. Прачытай наступныя сказы. Выпішы назоўнікі з прыдаткамі, растлумач выкарыстанне злучка.

А) Аб нашых спрэчках да зары ўсе знаюць: ночка-змоўшчыца і зоры, што ў крутым віры крынічанькі палощчуцца (М. Танк). Чарнамазая ночка-цыганка над далінаю жмурыла бровы (П. Трус). Ночка-чараўніца! Як ты ціха, міла! Як ты многа думак ў сэрцы нарадзіла (Я. Колас). Ноч-чараўніца! Таемнасці вечнай краса! З неба глядзіш... (К. Буйло).

Б) У садзіку ля крымскіх стромаў павеяла вясной-вяснянкай (Е. Лось). А вясна-жартаўніца, бы знарок, як сыпне рой бялёсых пялёсткаў мне на стол... (А. Бачыла). Вясна-красна наўкол загуляла ліха (А. Званак). У песнях радасці прыйшла вясна-краса (А. Александровіч). Глуха лес маўчыць, думку думае... Па вясне-красе, залатой пары (Я. Колас). Вясна-красуня ў бубен б'е (А. Александровіч). Засвяціла цяпло бляскам радасці яснай... Бачым светласць кругом, бачым сонца-вясну! (Я. Купала). Я пакораны ўладай тваёй, чараўніца вясна, першым буйным дажджом, першым грукатам перуна (А. Званак). І новыя песні ў народзе звінелі, як голас вясны-юначкі.

В) А восень-ключніца ідзе такою ціхаю хадюю (П. Броўка). І з кожнай лісцевай галоўкі глядзіць твар восені-свякроўкі (Я. Колас). За летам была свята-восень (І. Мележ).

Практыкаванне 14. Прачытай наступны тэкст. Вызнач яго тэму і асноўную думку, стыль і тып тэксту. Сваю думку абгрунтуй.

Моўны код разумення сусвету

Каб дасканалата зразумець, што ў кожнай мове ёсць свая душа, свой непаўторны, не падобны на іншыя погляд на разуменне сусвету, у якім закадзіравана неабходная менавіта для гэтага народа інфармацыя, якая дапаможа яму не толькі выжыць, але і зрабіць сваё жыццё лепшым, можна прааналізаваць прыклад з аднолькавымі па гучанні словамі.

Вось слова, якое, на першы погляд, у абодвух варыянтах не мае аніякага адрознення — *зіма*. *Зіма* па-руску, *зіма* па-беларуску. Але давайце глянем, якія эпітэты надаў рускі народ сваёй **зиме**: *зимушка-зима, зима-красавица, матушка-зима, зима-колдунья, кудесница, долгожданная, хранительница* і г. д. У беларускай мове, ні ў фальклоры, ні ў літаратурнай мове, ні ў гутарковай, падобныя эпітэты да слова **зіма** не ўжываюцца. Тут мы сустракаем зусім адваротнае ўспрыманне: *зіма халодная, нягодная, сварлівая, праклятая, нікому не патрэбная, злая...*

Відавочна, што беларускамоўныя і рускамоўныя людзі, калі згадваюць пра зіму, гавораць не пра адно і тое ж, а пра дзве зусім розныя з’явы. Гэта і зразумела: мову на працягу доўгіх вякоў ствараў і ўдасканальваў сам народ. У тых часы, калі ў рускую мову закладвалася інфармацыйнае разуменне слова **зіма**, рускі народ чакаў зіму як збавіцеля. Мала які вораг мог прыйсці ўзімку праз іх заснежаныя лясы. Гэта значыць, што можна было перавесці дух і пражыць гэты час без страху. Вось і назвалі зіму ў рускай мове **желанной**. Багатыя на жыўнасць лясы заўсёды маглі пракарміць, а зімой па снезе і зверу лягчэй высачыць. Сам па сабе народ фізічна ўстойлівы да маразоў, непатрабавальны. Зіма цалкам адпавядала патрэбам і светапогляду рускага чалавека, таму і зафіксаваў ён у сваёй мове гэтую з’яву так, а не інакш. Але самае галоўнае — гэта існуючая рэчаіснасць. Народ удасканальваў сваю мову пад уплывам існуючай рэчаіснасці, адлюстроўваў у ёй сусвет такім, якім сам яго бачыў.

Ці мог беларус, які жыў пры халодных, вільготных і сырых балтыйскіх вятрах (існуючая рэчаіснасць, якой не было на рускіх землях), адлюстраваць зіму ў сваёй мове так, як рускі? Безумоўна, не. На беларускай зямлі, дзе з даўніх часоў перакрыжоўваліся інтарэсы ўсходу і захаду, поўначы і поўдня, зіма не магла ратаваць людзей і ад вайны. Наадварот, летам можна было адсядзецца ў балотах, якіх было мноства. Зімой яны замярзалі і паратунку шукаць не было дзе. Беларускі народ, сам па сабе працавіты, руплівы, не баяўся цяжкай летняй працы, заўсёды імкнуўся жыць багацей, лепш. Не чакаў гэты народ зімы як збавіцелькі і адлюстраваў яе ў сваёй мове адпаведна. На вёсках па сённяшні дзень старыя людзі гавораць: «Добра ў нас, прыгожа, хораша, але каб зімы не было, было б яшчэ лепш».

Родная мова падсвядома падказвае, што, як і калі трэба рабіць, чужынская мова заўсёды ўводзіць у зман, даючы неадпаведную інфармацыю. Беларускамоўны чалавек успрымае зіму зусім не так,

як рускамоўны, хоць па гучанні гэтыя словы ідэнтычныя. Да адной і той жа з’явы ў іх рознае стаўленне. І кожнаму з гэтых народаў яго мова дае правільнае тлумачэнне, правільнае толькі для свайго народа і памылковае для іншых. Тым самым мова засцерагае свой народ ад асіміляцыі, змешвання і знікнення. Хто можа сказаць, як неабходна дзейнічаць чалавеку, які вырас у спрыяльных, добрых умовах, быў дагледжаны і абаронены ад непрыемнасцей бацькамі і які раптам трапіў у экстрэмальную сітуацыю? Толькі яго родная мова, у якой закладзены код разумення свету, дзе і змяшчаюцца правільныя адказы. Чужынская мова ашукае яго. Кожная мова мае свой уласны, непаўторны, не падобны на іншыя код разумення свету. Па духу сваім яна не падобная на іншыя мовы і адпавядае цалкам і беспамылкова толькі свайму народу. Светапогляду кожнага народа адпавядае толькі яго родная мова, якая нясе адпаведны код разумення свету. Кожны народ адрозніваецца ад іншых тым, што не так, як яны, а па-свойму ўспрымае сусвет. Правільны код гэтага ўспрымання закладзены ў яго роднай мове.

Паводле В. Сазонава.

Практыкаванне 15. Прачытай наступныя радкі. Назаві азначэнні і прыдаткі. Якую ролю яны выконваюць у стварэнні вобраза зімы?

На прасторах зіма-чараўніца
Лебядзіны рассыпала пух,
Красіць твары, як сонца суніцы,
Ветрам колкім захлупвае дух.

Я. Золак.

...Вясна, восень, зіма... Да назваў гэтых часін года, як ты мог пераканацца, выконваючы папярэдняе практыкаванне, далучаюцца прыдаткі «чараўніца», «жартаўніца», «свякроўка» і інш. Вымаві адзін з гэтых выразаў на выбар, адчуй яго метафарычны сэнс. Якія малюнкi, вобразы ўзнікаюць перад табою? Напішы эцюд пра адну з пораў года, пра чароўныя пераўтварэнні ў прыродзе. Выкарыстоўвай азначэнні розных відаў, улічваючы моўную карціну свету беларусаў.

Практыкаванне 16. Прачытай тэкст. Раствлумач напісанне слоў з вялікай літары і пастаноўку злучка пры прыдатках.

Вароты лясной сядзібы вартуюць у Зюзі Лесавікі-Палявікі. А ў хаце-цераме дапамагаюць Чараўніца Зіма, ліхая Баба Напасць, Жыжаль, іншыя персанажы беларускай міфалогіі. І ўсе яны

чакаюць снегу, сапраўднай зімы, але найбольш чакаюць гасцей і тых, хто пабываў тут у мінулыя святы і застаўся вельмі задаволеным, і новых — з усёй Беларусі...

З газеты «Звязда».

Даведка

Прыдатак пры наяўнасці двух назоўнікаў

агульны + уласны ← асоба

агульны + уласны ← прадмет

паэт Анатоль Сыс, возера Свіцязь

Практыкаванне 17. Знайдзі «пятае лішняе». Не з'яўляецца прыдаткам...

Цётка Васіліна, ААП «Камунарка», ночка-цыганка, раман-газета, бяроза-красуня.

Дапаўненне

Практыкаванне 18. Колькі дапаўненняў у вершы М. Сіскевіча-Нарачанскага? Вызнач склон назоўнікаў, якімі яны выражаны.

Не шкадуйце, не шкадуйце
Пекнай фарбы, мастакі!
Дом сялянскі намалюйце
З весніцамі да ракі.
Намалюйце і лужочак,
Красак ліпеньскіх красу
І падстрэшкавы куточак...

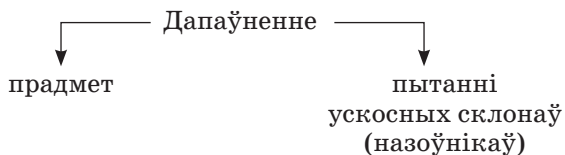
У адной карціне гэтай
Увасобце лета пах,
Водар лугу, зорнасць кветак
І сунічны пах ранетаў,
Бохан хлеба на руках;
Як красуе ўлетку жыта,
Рыба плешчацца ў рацэ...

Пераканаўся, што дапаўненне выконвае важную ролю ў тэксце: дапаўняючы дзеясловы-выказнікі, яно раскрывае, удакладняе сэнс выказвання.

Звярні ўвагу на пастаноўку кропкі з коскай у апошнім сказе. Якую функцыю выконвае гэты знак прыпынку?

Якую карціну, намалёваную таленавітым мастаком, хацелася б табе ўбачыць? Выкажы гэтую думку, выкарыстаўшы просты сказ, ускладнены аднароднымі развітымі дапаўненнямі.

Даведка

Практыкаванне 19. Запішы, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары. Падкрэслі дзейнікі і дапаўненні. Чаму іх складана адрозніць?

1. Сустрэць ноч гатова прырода. 2. В..сло неўзабаве кранула пясчанае дно. 3. Майстар рамантуе камп'ют..р. 4. Сын а..мыкае ключом д..веры, хавае ключ у кішэню. 5. Бабуля вучыла ўнучку пячы торт. 6. Крот пракапаў хо.. пад градою з буракамі. 7. (З) вечара снег мацаваў даволі моцны марозік. 8. Цесныя, абгароджаныя яловым даўгавечным частаколам гародчыкі заглушаў бэз.

Падказка

Што дапаможа вызначыць, дзе дзейнік, а дзе дапаўненне, калі дапаўненне выражана назоўнікам, у якога формы назоўнага і вінавальнага склонаў супадаюць? Канечне ж, сэнс выказвання: дзейнік звычайна стаіць на першым месцы, пачынае сказ. Але гэтага бывае недастаткова, асабліва калі ў сказе адваротны парадак слоў. Тады паспрабуй выкарыстаць спосаб падстаноўкі: замяні слова, якое выклікае сумненні, словам жаночага роду, у якога вінавальны склон не супадае з назоўным: *пячы торт* — *пячы булку*. Рабіць гэта можна і жартам — «*пячы песню*».

Паводле А. Хазанавай і С. Цвайг.

Даведка

Дапаўненні, якія выражаны назоўнікам у форме вінавальнага склону без прыназоўніка або роднага склону без прыназоўніка, калі пры дзеяслове стаіць адмоўе **не** ці дзеянне накіравана не на ўвесь прадмет, а толькі на яго частку, і адносяцца да пераходнага

дзеяслова, называюцца **прамымі**. Калі для выражэння дапаўнення ўжыты назоўнік у любым іншым ускосным склоне ці назоўнік з прыназоўнікам, дапаўненне называюць **ускосным**.

Загадка

Які варыянт больш прыдатны?

1. Мікола не чуў гэту песню. 2. Мікола не чуў гэтай песні.

Практыкаванне 20. Вызнач, калі інфінітыў з'яўляецца часткай выказніка, а калі дапаўненнем ці акалічнасцю. Падумай, у якіх сказах дзеянне, выражанае выказнікам, выконвае адна асоба, а ў якіх – розныя асобы.

1. Хвораму рэкамендавана больш гуляць на свежым паветры (дзе асобы).

2. Выпускнікі мінулага года хочучь сустрэцца з любімымі настаўнікамі.

3. Сяброўка запрасіла нас на дзень народзін.

4. Бабуля папрасіла ўнучку схадзіць да суседкі.

5. Кіраўнік гуртка параіў васьмікласнікам запісаць свае ўражанні пасля прагляду спектакля.

6. Адміністрацыя вакзала хоча забараніць прыпынак насупраць увахода.

Даведка

У ролі дапаўнення часта выступае інфінітыў, які называецца **аб'ектным**. Такі інфінітыў абазначае дзеянне не суб'екта-дзеяніка, а іншай асобы: *Пасля такога пакавання вайсковец выйшаў у сенцы і загадаў сядлаць коней, а палоннага Ярмалінскага весці ў горад (К. Чорны) (= загадаў вайсковец, а сядлаць коней, весці Ярмалінскага ў горад павінны іншыя).*

Паводле В. В. Маршэўскай.

Практыкаванне 21. Запішы сказы, у якіх ёсць дапаўненні, падкрэслі іх, вызнач, чым яны выражаюцца.

1. Памяць гартае адвечны мудры каляндар прыроды, і кожная дробязь ажывае, хвалюе (А. Вялюгін). 2. Вясной на золку і вечарам дзяцел слухаў звонкія песні драздоў, івалгі і пералівы салаўя (Я. Зазека). 3. Хораша глядзяцца імхі. На дрэвах, на пнях, на каранях вываратняў яны, зацярушаныя снегам, здаюцца аксамітнымі (Я. Пархута). 4. На адным з адгор'яў Мінскага ўзвышша знаходзіцца лагчына з невялічкім балотцам на паўтара гектара (З. Бядуля).

5. На паляне, дзе я цяпер ляжу, некалькі дзён назад, калі яна перад дажджамі была таксама сонечная, я пачуў здалёк музыку Грыга. Я пазнаў яго: гучала чароўная песня Сольвейг (Я. Брыль). 6. І хоць Алесю ў той час не хацелася піць, ён нахіліўся, і прыемны халадок асвяжыў яго (Я. Брыль). 7. Дзед загадаў малым ісці наперадзе (Я. Брыль). 8. З дзяцінства ён палюбіў прыроду, навучыўся сэрцам адчуваць яе таямніцы і хараство (І. Навуменка).

Практыкаванне 22. У наступных сказах знайдзі і выпраў памылкі ў кіраванні і дапасаванні (граматычныя памылкі).

1. Хлопчык перажываў аб спазненні вячэрняй электрычкі (перажываў за спазненне).

2. Ядвіся рэзка адрознівалася сярод сваіх равесніц.

3. Спартсмен быў упэўнены ў сваю перамогу.

4. Пры пераходзе дарогі патрэбна ўлічваць аб усім.

Практыкаванне 23. Выканай сінтаксічны разбор сказа. Якую ролю выконваюць дапаўненні ў сказе?

Лугам у красках, заваблівым возерам,
Полям жытнёвым і раем бярозавым,
Зорным яшчэ серабром альбо золатам
Быў я адораны ў свеце расколатым.

Б. Спрычан.

Акалічнасць

Практыкаванне 24. Прачытай верш. Вызнач, да якіх часцін мовы адносяцца і якімі членамі сказа з'яўляюцца выдзеленыя словы.

Рассыпае вецер зоркі ў паднябессі,
Напявае вецер ледзьве чутна песню,
І вяслуе месяц на дрыготкіх хвалях,
Недзе ля каліны ты мяне чакаеш.

Засцілае вечар сцежкі цішынёю,
Засынае вецер недзе за ракою,
І туман бялюткі спелецца паволі.
Сцежкай вечаровай крочым мы з табою.

Раскрывае вечар казкі-таямніцы,
І адносіць вецер водар медуніцы.
І ад слоў гарачых сэрца так заб'ецца.
Вось яно каханне — нам не падаецца!

Н. Цвірко.

Практыкаванне 25. Запішы сказы, падкрэслі акалічнасці. Па пытанні, на якое яны адказваюць, вызнач іх значэнне.

1. Адгрымелі ноччу навальніцы, птушак пазванчэлі галасы (П. Панчанка). 2. Нягледзячы на позні час, спаць не хацелася (М. Лынькоў). 3. З недалёкага куста ўзнялася сарока, спалохана застракатала, паляцела ў лес расказаць пра ўсё, што чула і бачыла (Л. Левановіч).

Падказка

Часам бывае цяжка размежаваць акалічнасць і дапаўненне, акалічнасць і азначэнне. Варта карыстацца ў такім выпадку наступнымі крытэрыямі:

1) калі на першы план выступае прадметнае значэнне, ускосна-склонавыя формы назоўнікаў з’яўляюцца дапаўненнямі: *Плывуць (над чым?) над лесам хмары нізка*; калі пераважае прасторавае значэнне — акалічнасцямі: *Разведчык-месяц (адкуль?) з хмараў выглядае* (Л. Геніюш);

2) калі склонавае і сэнсavaе пытанні да ўскосна-склонавых формаў назоўнікаў супадаюць — дапаўненні, не супадаюць — акалічнасці: *Я вельмі люблю хадзіць па асеннім лесе* (склонавае пытанне *па чым?*, сэнсavaе пытанне *дзе?*, значыць, *па лесе* — акалічнасць); *Зімою, гледзячы на заснежаную вуліцу, я сумую па асеннім лесе* (склонавае і сэнсavaе пытанні супадаюць: *па чым?*, значыць, *па лесе* — дапаўненне);

3) пры аддзяяслоўных назоўніках ускосныя формы назоўнікаў, калі абазначаюць месца, напрамак дзеяння, — акалічнасці, у іншым выпадку — азначэнні: *Першы выезд у лес на санях* (Я. Брыль); *Клічуць багата асветленыя ўваходы тэатраў, палацаў культуры, кіно* (Т. Хадкевіч).

В. В. Маршэўская.

Практыкаванне 26. Спішы сказы. Вызнач сінтаксічную ролю выдзеленых слоў.

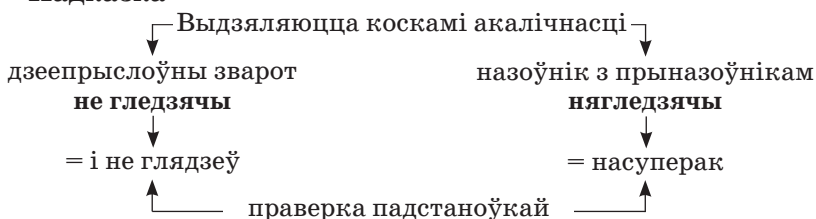
1. **На працягу** гэтай ночы ніхто ў хаце не заснуў ні на хвілінку. 2. Пра далейшы лёс гераіні мы даведаемся **з працягу** аповесці. 3. Імшары — гэта зарослыя **на працягу** тысячагоддзяў азёры. 4. **Уздоўж** дарогі раслі векавыя ліпы. 5. Пакладзіце жэрдкі **ўздоўж**. 6. **Побач** з домам быў аўтобусны прыпынак. 7. Сядзь са мною **побач**.

Практыкаванне 27. Запішы разам ці асобна патрэбную часціцу. У якім сказе і чаму ты напішаш яе разам, а ў якім – асобна? Пастаў прапушчаныя знакі прыпынку.

1. ... гледзячы на завіруху турысты прадаўжалі свой паход.
2. ... гледзячы на ўсе намаганні я не мог распаліць агеньчык.
3. Маладыя ішлі побач ... гледзячы адзін на аднаго.
4. ... гледзячы ні на кога незнаёмы выйшаў з пакоя.

Падкрэслі акалічнасці, абазнач іх від.

Падказка

Практыкаванне 28. У якіх з наступных сказаў ёсць акалічнасці меры і ступені? Якімі часціцамі мовы яны выражаны?

Дзень быў абсалютна ясны... Каля палудня падзьмуў вецер. Неба амаль цалкам зацягнула воблакамі. І хутка ціха, амаль нячутна паваліў снег.

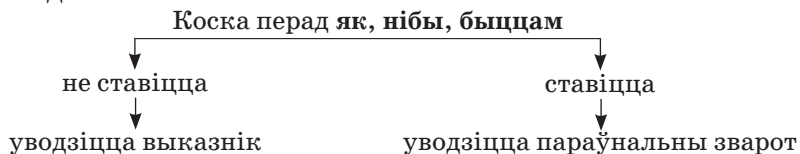
Практыкаванне 29. Падкрэслі акалічнасці параўнання і параўнальны зварот.

1. Раніца... Узыходзіць над горадам сонца. Успыхваюць золатам вершаліны клёнаў. Срэбрам адліваюць спакойныя воды ракі.
2. Бягуць удалячынь стальныя рэйкі. Прамыя, як страла, праспекты сталіцы запаўняюцца людзьмі.

Загадка

Ці патрэбна коска перад злучнікам **як** у наступным сказе?
Галоўны праспект горада як страла.

Падказка

Практыкаванне 30. Спішы. Сказы (на выбар) разбярэ па членах.

1. Усе пералётныя птушкі, якія спяшаліся на поўдзень, — берасцянікі, канаплянікі — заўсёды садзіліся адпачыць на рамонкавым полі (Р. Ігнаценка). 2. Як прыемна глядзець на веснавы разліў! (Я. Колас). 3. Старыя шпакі, відаць, практыкавалі маладых у лятанні, каб умацаваць іх крылле перад дарогай у вырай (Я. Колас). 4. Выходзяць і будуць выходзіць кнігі, выкананыя на самым высокім паліграфічным узроўні, напісаныя самымі выдатнымі майстрамі слова, а той, адціснуты ў Празе «Псалтыр» вечна будзе жыць у гісторыі Беларусі як адна з самых дарагіх і непаўторных рэліквій (ЛіМ). 5. Безумоўна, усе птушкі наваколля ведалі пра крынічку з гаючай вадой і, мабыць, часта прыляталі сюды палячыцца ад сваіх хвароб або адпачыць у цяньку ці пакупацца ў ручаі (В. Хомчанка). 6. Каб жыць, моцнае карэнне патрэбна не толькі чалавеку, але і раслінам (Я. Сіпакоў). 7. Толькі расплюшчвае блакітныя вочы лён, а на сенажацях кветак, што і не пералічыць (П. Броўка). 8. Калісьці каля нашай вёскі спыніліся салдаты. Вучыліся ваяваць: стралялі, акопы капалі, наступалі (В. Хомчанка). 9. Найбольшая прыемнасць глядзець на воблакі ў летнія, пагодлівыя дні, калі ў небе лётаюць птушкі. Вясною — жаваранкі. А ўлетку — ластаўкі і стрыжы (І. Грамовіч). 10. Хочацца бегчы па лузе босаму, па халоднай мяккай траве, задыхацца і адпачываць дзе-небудзь на ўзбярэжжы ракі або ля крыніцы, акунуўшы ногі глыбока ў ледзяную прахалоду, ад якой набракае, стынучы, цела (І. Пташнікаў). 11. Добрыя людзі тужаць аб цудзе, як выпраменьваць святло і гарэць. Тым часам употай дрэнныя людзі шукаюць, дзе б ім рукі пагрэць (П. Макаль).

Практыкаванне 31. Прачытай тэкст. Выпішы прыклады сказаў з акалічнасцямі, падкрэслі іх, абзнач від.

Сапсаваны падарунак

Мы ўсёй сям’ёй паехалі капаць бульбу на самае далёкае поле.

Верасень быў няроўны: то прыпячэ сонца, то падзьме сібернік, як у нас звалі паўночна-ўсходні вецер. Бацька разворваў плужком барозны. Маці і ўсе больш-менш дарослыя дзеці бралі бульбу ў кошыкі, паспявалі акуратна прайсці баразну, пакуль бацька толькі пачынаў другую. Спрабаваў памагаць і я, але ніякай карысці ад гэтай дапамогі не было. Каб не крыўдзіць малога, маці прапанавала:

— Ты, Уладзік, пахадзі па ўзлессі. Можа, ягадка якая засталася, можа, што-небудзь цікавае пабачыш. Нам тады і раскажаш...

А было мне, «рассказчыку», пять гадоў. Ды на гэты самы дзень прыпала на маю долю свята. Жыў у нас тыдні са два кравец. Каму шыў новае, каму латаў ці перашываў старое. А для мяне, сабраўшы неяк розныя кліны і абрэзкі саматканага шарачка, ён пашыў новае пальчэчка. Ды якое! У ім былі дзве кішэні, яно было зроблена адмыслова на мяне і для мяне! Да гэтага часу я ўсё даношваў братнія каптанікі ды розныя куртачкі. Ад радасці я, як той казаў, не тоўпіўся ў сваім новым пальчэчку. Мне здавалася, што нават сарокі, якія стракаталі на дрэвах, адна адной крычалі: «Гляньце, гляньце, што за ён!» Пад гэты строкат, як пад гукі ўрачыстага маршу, я пашпацыраваў па ўзлессі. Цікавага было там багата. Адных чырвоных ды пазлацістых лістоў колькі! Але раптам — грыб, казляк. За ім — другі, там — трэці. Спачатку я наважыўся ўзяць іх і адразу аддаць матцы. Пасля затрымаўся. «Не! Я іх пакладу ў кішэні, нікому нічога не скажу, а калі прыедзем дадому — дастану: во што я знайшоў! На цэлую вячэру». Так і зрабіў. Напакаваў кішэні казлякамі. А кішэні, праўду кажучы, былі ёмістыя: кравец кужалю не пашкадаваў. Гэта ж не шарачок выцалёўваць! Тым часам нашы выбралі бульбу. Частку ўсыпалі ў загадзя падрыхтаваныя ямы, а рэшту — пассыпалі ў мяшкі і склалі іх на воз. Усе ішлі пехатой, аднаго мяне пасадзілі на бульбу. Прыгрэўшыся ля мяшкоў, я заснуў. Калі мы прыехалі двору, мяне, соннага, занеслі ў хату і, не распранаючы, паклалі на печ. А самі заняліся парадкаваць бульбу ды гатаваць вячэру. Вячэраць у нас садзіліся ўсёй сям'ёй: дарослыя і дзеці. Пабудзілі, паклікалі і мяне. Прахапіўшыся, я адразу палез у кішэні, каб даць маме свой здабытак. Толькі прамовіў словы: «Мамачка! Што я знайшоў!», як мае рукі трапілі ў нейкі кісель. Ажно гэтыя казлякі на гарачай печы папаякліся, ператварыліся ў сапраўдны клей. Як я закрычаў, загаласіў — аж зайшоўся ад плачу. Бацькі напалохаліся: я ўзняў рукі ўгору, з іх цячэ нейкая брыда. Колькі часу прайшло, пакуль дабраліся толку! Тады ж пачалося другое гора: забрудзіў новае пальчэчка. Але мяне сцешылі тым, што дакляравалі сёння ж пальчэчка вымыць. Мне растлумачылі, яно стане яшчэ прыгажэйшае... Так я ў самыя малыя свае гады даведаўся, што трэба насцярожана аглядаць і радасць, ці не схаваны ў ёй, часам, слёзы...

У. Дубоўка.

Што выражае загаловак: асноўную думку ці тэму тэксту? Падзялі тэкст на абзацы. Выдзелі словазлучэнні, якія маглі б скласці план тэксту. Падрабязна перакажы тэкст.

III. Даданья члены сказа ў маўленні

Паразважаем пра тое, якую вялікую ролю маюць даданья члены сказа ў маўленні, у тэксце. Безумоўна, без іх мы гаварылі б і пісалі б толькі неразвітымі сказамі. Факт, паведамленне пра яго... Зноў факт і паведамленне пра яго... Сумна, ці не так? Атрымліваецца, што ўсё багацце свету, яго фарбаў, формаў, гукаў, разнастайных думак і пачуццяў – усё дапамагаюць нам перадаць даданья члены сказа. З іх дапамогай мы будзем самыя разнастайныя па змесце і будове сказы. Такім чынам, зробім галоўны вывад: даданья члены сказа развіваюць сказ. Разумець гэта і карыстацца гэтым ва ўласным маўленні, свядома прымяняючы іх, вельмі важна (*Г. Я. Брусіна*).

Практыкаванне 32. Выкарыстоўваючы даданья члены сказа, у тым ліку дзеепрыслоўныя і параўнальныя звароты, перабудуй наступныя сказы ў развітыя.

1. Плывуць аблокi.
2. Шуміць горад.
3. З'яўляецца чалавек.

Практыкаванне 33. Прачытайце верш. Якое азначэнне здаецца табе асабліва яркім і выразным? Якую ролю ў стварэнні малюнкаў завеі і пагоднага дня выконваюць акалічнасці?

Праз ноч усю гуляў віхор,
Кідаў снягі, выў дзікім зверам
І з гікам рваўся ў прастор,
Нібы ў расчыненыя дзверы.
А сёння ціха так наўкруг
І вецярок прылёг, не вее.
На плоце, ліпах, дахах — пух.
Застыла белая завея.

Падкрэслі граматычныя асновы, вызнач тып выказніка і дзейніка.

Заданні для самастойнай працы

Пытанні для самакантролю

1. Якія адметныя рысы прамых і ўскосных дапаўненняў?
2. Чым адрозніваецца прыдатак ад азначэння?
3. Як трэба размяжоўваць прыдаткі і паяснёныя словы?
4. Як адрозніць інфінітыў-азначэнне, інфінітыў-дапаўненне і інфінітыў-акалічнасць?

Праверачны тэст

Устанаві адпаведнасць:

А — прыдатак

Б — дапаўненне

В — акалічнасць

1) Абазначае час дзеяння, мэту, месца, прычыну, спосаб дзеяння, меру і ступень, умову і г. д.

2) З'яўляецца прыметай прадмета, выражанага назоўнікамі, займеннікамі і субстантываванымі часцінамі мовы.

3) Мае значэнне аб'екта дзеяння, часткі аб'екта, часовага карыстання аб'ектам, аб'екта пры пераходных дзеясловах з адмоўем і інш.

4) Абазначае сваяцкія адносіны, прафесію, нацыянальнасць, геаграфічныя назвы, астранамічныя назвы, назвы прадпрыемстваў, газет, часопісаў і інш.

5) Сумяшчае семантыку азначэння і дапаўнення.

АДНАСАСТАЎНЫЯ СКАЗЫ

I. Аднасастаўныя сказы: дзейнік ці выказнік?

Практыкаванне 1. У кожнай групе сказаў знайдзі і падкрэслі граматычныя асновы, вызнач розніцу ў будове.

I. 1. Я люблю цябе, мой Нёман родны, мая любімая рака.

2. Люблю цябе, мой Нёман родны, мая любімая рака.

II. 1. Неба на ўсходзе пачынала віднець.

2. Ужо даўно развіднела.

Падказка

Адказ на пытанне пра від сказа па саставе і будове дае яго граматычная аснова. Таму тут і ў далейшым — ва ўсіх практыкаваннях, дзе прыйдзеца працаваць са сказамі або тэкстам, — раім абавязкова знайсці, падкрэсліць граматычныя асновы.

Загадка

Што трэба зрабіць, каб з аднаго сказа атрымалася два: адзін асабовы, другі безасабовы?

Ціха свеціць месяц.

Практыкаванне 2. Кожны з двухсастаўных сказаў перабудуй у аднасастаўныя, прычым розных тыпаў.

1. Дождж паліў яшчэ мацней.
2. Вечар апускаецца на зямлю.
3. Студзеньскі мароз шчыпле шчокі.

Практыкаванне 3. Знайдзі асабовыя і безасабовыя сказы. Спішы, пастаў патрэбныя знакі прыпынку і растлумач іх. Падкрэслі выказнікі, выражаныя аднолькавымі словамі, у безасабовых сказах прамой лініяй, у асабовых — хвалістай.

1. У лесе значна пасвятлела.
2. Ноч разам пасвятлела мрок расунуўся стала светла як на досвітку перад усходам сонца (Я. Колас).
3. Дзень выдаўся цёплы па-красавіцку прыпякала сонца але быў моцны вецер (І. Шамякін).
4. Прыпякала яшчэ мацней і парнасць, што насычала паветра была цяжкая і духмяная (Т. Хадкевіч).
5. Запахла поле зноў раллёю гракі вароны чарадою за свежай ходзяць баразною (Я. Колас).
6. Запахла полем пчолім роем расою жнівеньскай парой (А. Вялюгін).
7. Пахла сена. Цудоўна зімой пахне сена! (І. Шамякін).
8. Пахне сенам і мятай пахне рыбнай луской (А. Пысін).
9. Але возера неяк адразу сцямнела (С. Грахоўскі).
10. Сцямнела калі я сабраўся дадому.

Падказка

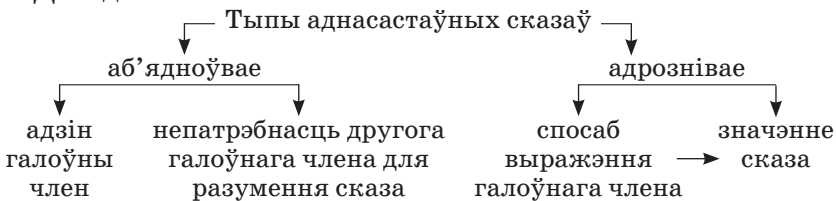
Практыкаванне 4. Вызнач тып аднастаўных сказаў. Якія з іх не-развітыя, а якія – развітыя? Пакажы гэта графічна.

1. Пачынае змяркацца (базасаб., неразв.).
2. Поўдзень.
3. Цёплы вечар.
4. Вуліцы ў нашым горадзе прыбіраюць раніцай.
5. Без стараннай працы не атрымаеш добрых ведаў.
6. Узімку марыш пра цяпло і сонца.
7. Віднее.
8. Ноччу задажджыла.
9. У будні ўставалі рана.

II. Тыпы аднастаўных сказаў

Сінанімія аднастаўных і двухстаўных сказаў

Даведка

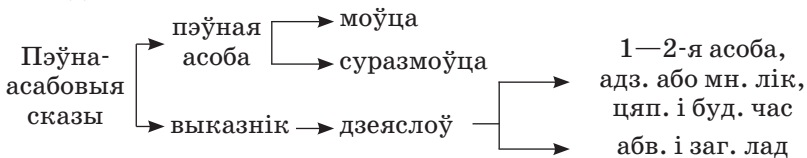
Пэўна-асабовыя сказы

Практыкаванне 5. Прачытай дыялог. Знайдзі пэўна-асабовыя сказы. Чаму аўтар адмовіўся ад выкарыстання займеннікаў?

- Дзе была?
- Дадому ішла.
- Чаму доўга цягнулася?
- У цёмным завулку два боўдзілы перанялі...
- І што?
- Што-што?.. Сказалі: «Танцуй, а не, дык пачнём цалаваць...»
- А ты што?
- Во я ім... Дулю я ім танцавала!..

У. Лінскі.

Падказка

Практыкаванне 6. Запішы толькі пэўна-асабовыя сказы.

1. Па роснай мураве шпарка крочым да ракі (Я. Колас).
2. Начное рэха данесла гук далёкага ўзрыву (М. Лынькоў).
3. Не кувай ты, шэрая зязюля, сумным гукам у бары (М. Багдановіч).
4. Люблю цябе, мая краіна! (Я. Колас).
5. Адным арэхам наўрад ці падзеляцца (Я. Колас).

Практыкаванне 7. Прачытай тэкст. Вызнач тып аднастаўных сказаў, падкрэслі граматычную аснову.

Заўважаю на вадзе мноства чаек. Ці не з усяе Нарачы сабраліся перад выраем? Птушкі пагойдваюцца на лёгкіх хвалях — возера нібы закалыхвае іх. Іншая ўскрыкне, падымецца, зробіць круг і зноў апусціцца ў гурт. У промнях зыркага сонца чайкі на вадзе — як асколкі разбітага люстэрка (Я. Пархута).

Загадка

Чаму выказнікам пэўна-асабовых сказаў не можа быць дзеяслоў у форме 3-й асобы адзіночнага ліку і ў форме прошлага часу?

Няпэўна-асабовыя сказы

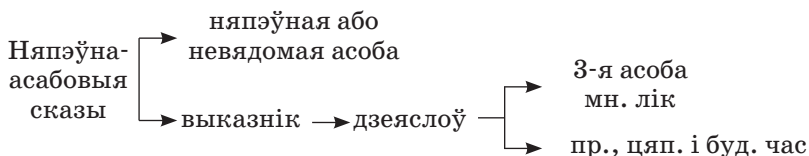
Загадка

Ці з'яўляюцца прыведзеныя сказы няпэўна-асабовымі?
Потым нешта ўспомнілася. Да мяне нехта прыходзіў.

Практыкаванне 8. Запішы толькі няпэўна-асабовыя сказы.

1. Зробім перапынак на трыццаць хвілін (І. Шамякін).
2. Нават на вуліцах ліхтары запалілі (У. Караткевіч).
3. Баранілі нас дубы і сосны і прымалі разам з намі бой (А. Пысін).
4. Лескаўцу прапанавалі выступіць на сходзе першаму (І. Шамякін).
5. Рана ўстанеш — многа зробіш (Прыказка).

Падказка

Практыкаванне 9. Перабудуй двухсастаўныя сказы ў няпэўна-асабовыя. У чым розніца ў значэнні сказаў двух гэтых тыпаў?

У з о р. Сябар затрымаў мяне на паўгадзіны. — Мяне затрымалі на паўгадзіны.

1. Настаўніца паведамляе класу вынікі дыктоўкі. 2. Трэнер прыняў Максіма ў секцыю каратэ. 3. Майстар адрамантуе мабільны тэлефон.

Практыкаванне 10. Перабудуй двухсастаўныя сказы такім чынам, каб уся ўвага ў іх засяроджвалася на факце, падзеі, дзеянні, а выкананца дзеяння заставаўся невядомым.

1. Адміністрацыя вакзала перанесла прыпынак далей. 2. Рабочыя прычапілі іх вагон да нейкага эшалона. 3. Чаму пісьменнікі вельмі рэдка пішуць пра шчаслівае каханне? 4. Сябры запрашаюць мяне ў кіно.

Падказка

Няпэўна-асабовыя сказы дазваляюць засяродзіць увагу менавіта на дзеянні, а не на асобе, якая ўтварае гэта дзеянне. Яны шырока выкарыстоўваюцца ў навуковым стылі — пры апісанні фізічных, хімічных і інш. працэсаў і эксперыментаў.

Практыкаванне 11. Выпішы з падручніка па фізіцы, хіміі, біялогіі два-тры няпэўна-асабовыя сказы, растлумач іх значэнне.

Практыкаванне 12. Прачытай тэкст. Вызнач тыпы аднасастаўных сказаў.

Яго прасілі:

— Вырві карані свае з зямлі гэтай, ідзі за намі. Толькі ў нас цябе чакае багацце.

Не вырваў. Не пайшоў. Не захацеў багацця таго. І яго забілі.

Яму прапаноўвалі:

— Адрачыся веры свае, прымі нашу. Толькі сярод нас цябе чакае слава.

Не адрокся. Не прыняў. Не захацеў славы тае. І яго забілі.

Яму загадвалі:

— Забудзь матчыну мову, назаўсёды пакінь народ свой. Толькі ў нас ты адчуеш сябе шчаслівым.

Не забыў. Не пакінуў. Не захацеў шчасця таго. І яго забілі.

...Тройчы забіты, ён застаўся навечна СЫНАМ зямлі сваёй.

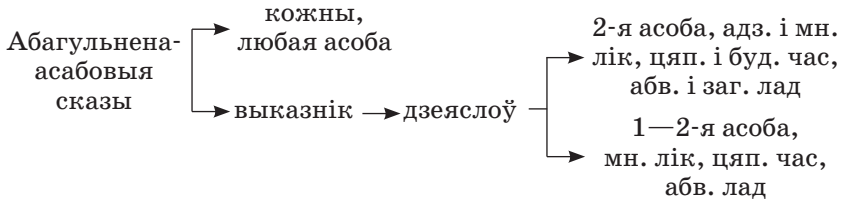
Я. Пархута.

Абагульнена-асабовыя сказы

Практыкаванне 13. Запішы толькі абагульнена-асабовыя сказы.

1. Добрага чалавека не перахваліш. 2. Вучыцеся ж добра, старанна заўсёды (А. Астрэйка). 3. Ад самога сябе не ўцячэш (Прыказка). 4. Стаіш і ловіш гукі тыя, як гімн жыццю, хвалу вясне (Я. Колас). 5. Адным ударам тапара дрэва не зваліш (Я. Брыль).

Падказка

Практыкаванне 14. Прачытай тэкст. Вызнач, якія віды аднаасотаўных сказаў сустракаюцца ў ім.

Першыя мэндлі. Шпакі пачынаюць лётаць чародамі. На выганае — басаногія пастушкі і дамавіты пах торфу ад іхняга вогнішча. Заходзіць сонца. Бусел вяртаецца з купінай у дзюбе. Век жыві — век будуйся. З гнязда на загуменным вязе бусліха вітае яго гаспадарлівым клёкатам (Я. Брыль).

Безасабовыя сказы

Загадка

Чаму прыведзеныя сказы называюцца безасабовымі, як і дзеясловы, якія з’яўляюцца ў іх выказнікамі?

Віднее. На вуліцы дажджыла. Не спіцца. Вечарэ.

Практыкаванне 15. Запішы толькі безасабовыя сказы.

1. Паволі займалася на дзень (П. Пестрак). 2. Гаворка пайшла весела і лёгка (І. Шамякін). 3. Прыемна было адчуваць пяшчоту вясенняга сонца (Я. Колас). 4. Па-асенняму глуха шумелі сосны (І. Шамякін) 5. Снежна. Санна. Свежа (А. Вялюгін).

Паразважам пра тое, што такое безасабовыя сказы. Гэта самая багатая і складаная група аднастаўных сказаў. Тыповае значэнне безасабовых сказаў — стан чаго-небудзь (каго-небудзь). У іх няма і не можа быць дзейніка, а дзеянне адбываецца само па сабе, таму чалавек як актыўны дзеяч не можа прымаць у гэтым удзелу.

Практыкаванне 16. Перабудуй двухстаўныя сказы такім чынам, каб у іх выражалася міжвольная цяга да дзеяння, жаданне ажыццявіць яго.

1. Я хачу паглядзець горад, праехаць, прайсціся па яго вуліцах.
2. Марына хацела пагаварыць з братам.
3. У дажджлівыя ночы я заўсёды добра сплю.
4. Хачу заўтра з раніцы пайсці ў лес на лыжах.

Падказка

Асноўныя прыметы безасабовых сказаў

выражэнне выказніка	+	значэнне
1. Безасабовы дзеяслоў	—	С → прыроды
2. Асабовы дзеяслоў	} у безасабовым значэнні	Т → асяроддзя
3. Зваротны дзеяслоў		
4. Слова стану	—	А → прыроды і чалавека
5. Кароткі залежны дзееспрыметнік	—	Н
6. Інфінітыў дзеяслова		непазбежнасць
7. Інфінітыў або дзеяслоў	+ слова стану	→ магчымасць, неабходнасць, пажаданасць
8. Не было, няма	+ род. скл. наз. або займ.	→ адсутнасць чаго-, каго-небудзь

Практыкаванне 17. Перабудуй асабовыя сказы ў безасабовыя. Вывясці склон дапаўнення ў безасабовых сказах.

Я нікому не пісаў. — Мне няма каму пісаць.

1. Ён ні аб чым не прасіў.
2. Яна ні з кім не размаўляла.
3. Яны нічога не расказалі.

Падказка

У безасабовых сказах дзейнік асабовага сказа становіцца дапаўненнем, якое выражана назоўнікам або прыметнікам у **давальным склоне**. Гэта прымета безасабовага сказа.

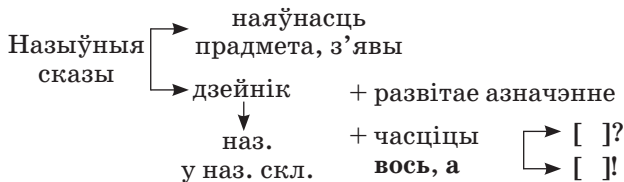
Практыкаванне 18. Напішы некалькі сказаў або невялікі звязны тэкст-інструкцыю, выкарыстоўваючы ў ім словы **трэба, неабходна, нельга, можна** і г. д. у спалучэнні з інфінітывам для выражэння выказнікаў у безасабовых сказах. Зрабіць гэта можна як у сур'ёзнай форме, так і ў жартаўлівай. Можна, напрыклад, напісаць пародыю «Як трэба ўздымацца па школьнай лесвіцы на перапынку». Пастарайся выкарыстаць розныя тыпы аднастаўных сказаў.

Назыўныя сказы

Практыкаванне 19. Запішы толькі назыўныя сказы.

1. Росна. Золка (М. Калачынскі). 2. Туманнае ранне. Узлесе (Я. Брыль). 3. У неагляднай глыбокай далечыні ні адной хмурынкі (І. Муравейка). 4. Вось старая хатка, садзік невялічкі! (Я. Колас). 5. Дзень лагодны, ціхі (Я. Колас).

Падказка

Практыкаванне 20. Прачытай верш. Графічна пакажы, якімі з'яўляюцца сказы па саставе. У назыўных сказах падкрэслі ўсе члены.

След лася. І асенні асінік.
Прадвячэрні асінік у расе.
Па-над лёгкай самотай, у стыні —
Пер'е небам ляцеўшых гусей.
Галасы іх. І звера рыканне.
І спакой. Лесу мудры спакой.
І вялікае супрацьстаянне
Марса вечнага з вечнай Зямлёй.

М. Рудкоўскі.

Паразважаем! Што такое назоўны ўяўлення? Назоўны ўяўлення — гэта назоўны склон назоўніка, які называе прадмет або асобу, каб даць уяўленне аб ім. За ім ідуць сказы, якія апісваюць гэты прадмет або асобу. Сапраўды, трэба толькі вымавіць назоўнік у назоўным склоне — і ў нашым уяўленні ўзнікае малюнак, мы ўяўляем яго.

Але што такое назоўны ўяўлення ў сінтаксічных адносінах? Вучоныя па-рознаму адказваюць на гэта пытанне. Адно ўключаюць яго ў склад назыўных сказаў, другія не ўключаюць. Але галоўнае, напэўна, не ў гэтым, а ў тым, што гэта цудоўная стылістычная фігура, якая ўпрыгожвае маўленне.

Практыкаванне 21. Перабудуй сказы такім чынам, каб у іх сцвярджалася наяўнасць толькі прадметаў і з’яў (дынамізм дзеяння павінен знікнуць).

1. Увосень берагі возера чарнелі ад дажджу. 2. З высокага неба падае, льецца птушыны спеў. 3. На змярканні з-за лесу паўзлі змрочныя хмары. 4. Ціхая ноч ляжала над Палессем. 5. Сонца ярка асвяціла бярозавы гай.

У якіх стылях і жанрах часцей за ўсё выкарыстоўваюцца назыўныя сказы?

Няпоўныя сказы

Практыкаванне 22. Выпраў дыялог, надаўшы яму ўласцівую гутарковай мове лаканічнасць.

- У нашай школе ёсць літаратурны гурток.
- А што вы зараз вывучаеце на занятках літаратурнага гуртка?
- На занятках літаратурнага гуртка мы зараз вывучаем «Паўлінку» пісьменніка Янкі Купалы. Ты чытаў «Паўлінку»?
- Не, «Паўлінку» Янкі Купалы я не чытаў.
- Будзем чытаць «Паўлінку» разам.

Практыкаванне 23. Запішы толькі двухсастаўныя няпоўныя сказы.

1. У полі было ціха і пуста (С. Грахоўскі). 2. Ідуць у лесе, крычаць, гукаюць, як вучні, вырваўшыся з школы (Я. Колас). 3. Цішыня, цяплынь, спакой (І. Мележ). 4. Над намі цёмнае неба, усыпаная буйнымі зорамі (С. Грахоўскі). 5. Ідзіце, хлопцы, хутчэй (І. Мележ).

Паразважаем! Як даць азначэнне няпоўным сказам? Гэта сказы, у якіх прапушчаны член сказа, неабходны для паўнаты будовы і значэння. Калі член сказа неабходны, а яго няма, значыць, у сказе нечага

не хапае. Таго, што прапушчана. Станоўчая рыса як бы пераўтвараецца ў адмоўную...

А між тым менавіта ў няпоўных сказах рэалізуецца закон эканоміі моўных сродкаў: лішняе, неабавязковае для разумення выказвання слова апускаецца. Фраза становіцца лёгкай і выразнай, мова — дынамічнай. Бо калі ў сказе нешта прапушчана, значыць, без гэтага можна абысціся. Няпоўным можна лічыць сказ, у якім адсутнічае адзін або некалькі членаў, зразумелых з кантэксту або маўленчай сітуацыі.

III. Аднасастаўныя сказы ў маўленні

Падказка

У навукова-папулярным стылі пэўна-асабовыя сказы з выказнікам — дзеясловам у 1-й асобе множнага ліку ствараюць уражанне нязмушанай гутаркі з чытачом, дапамагаюць прыцягнуць увагу чытача (**падумаем, паглядзім, паспрабуем, успомнім, вернемся да, спытаем сябе і г. д.**). Яны робяць тэкст жывым, у ім прасцей прасачыць думкі аўтара. Гэты прыём можна выкарыстоўваць у сачыненнях па літаратуры.

Практыкаванне 24. Раскажы пра які-небудзь эпізод з жыцця класа. Каб ажывіць тэкст, надаць яму нязмушаны тон, карыстайся пэўна-асабовымі сказамі, якія нібы звяртаюцца да слухачоў: **уявіце, падумайце толькі, успомніце, разумеце і г. д.**

Практыкаванне 25. Уяві, што ідзе нейкая гульня і ты не проста назіраеш за ёю, а выступаеш у ролі суддзі. Гульня праходзіць з парушэннямі. Не толькі апішы іх, а дай парады адносна правіл гульні, раскажы, як пазбегнуць памылак. Выкарыстай розныя віды аднасастаўных сказаў. Успомні: пыталыяныя сказы ажыўляюць тэкст. Выкажы свае пачуцці, свае адносіны да таго, што апісваеш, пра што раскажаш.

Практыкаванне 26. Напішы невялікае апісанне любога месяца, раніцы, вечара і г. д., пачні яго з назоўнага ўяўлення. Затым знайдзі такія дэталі, падбярэ такія словы, каб і чытач «убачыў» напісанае табою... Карыстайся шматкроп'ем. Можна выкарыстаць для пачатку такія канструкцыі:

Вымаўляеш гэта слова і нібы бачыш... Я гавару гэта слова, і мне здаецца...

Заданні для самастойнай працы

1. Адзнач правільнае сцвярджэнне.

Пэўна-асабовыя сказы — гэта...

а) аднастаўныя сказы з выказнікам, выражаным дзеясловам у форме 3-й асобы множнага ліку цяперашняга і будучага часу або ў форме множнага ліку прошлага часу ўмоўнага ладу;

б) аднастаўныя сказы з выказнікам, выражаным дзеясловам у форме 1-й ці 2-й асобы;

в) аднастаўныя сказы з выказнікам, пры якім няма і не можа быць дзейніка;

г) аднастаўныя сказы, якія маюць абагульненае значэнне;

д) аднастаўныя сказы, якія маюць адзін галоўны член — дзейнік.

2. Закрэслі лішняе.

Аднастаўныя сказы з галоўным членам выказнікам падзяляюцца на пэўна-асабовыя, няпэўна-асбовыя, абагульнена-асабовыя, назыўныя, безасабовыя.

СІНТАКСІЧНЫЯ ЛАБЫРНТЫ ЎСКЛАДНЕНАГА СКАЗА

СКАЗЫ З АДНАРОДНЫМІ ЧЛЕНАМІ

I. Паняцце пра аднародныя члены сказа

Сінанімія простых сказаў з аднароднымі членамі і складаназлучаных сказаў

Практыкаванне 1. Прачытай урыўкі з вершаў. Звярні ўвагу на выдзеленыя словы. Якая моўная з’ява і чаму дазволіла аўтарам стварыць камічны эфект?

1. Ён шле хвалу на тоны ўсе

І **гаспадыні**, і **вяндліне**,

І той дзівоснай **каўбасе** (*Я. Колас*).

2. Тут, мне помніцца, й даўней

Добрых шмат было **свіней**,

Жарабцы былі, **паэты** —

Пладавіты горад гэты (*К. Крапіва*).

Загадка

Прачытай сказ. Ці ёсць у ім аднародныя члены сказа?

Заснулі ціхія бярозы ўночы пад акном (А. Астрэйка).

Падказка

Апазнавальныя прыкметы аднародных членаў сказа

1. Залежаць ад аднаго і таго ж слова.
 2. Адказваюць на адно і тое ж пытанне.
 3. З'яўляюцца адным і тым жа членам сказа.
 4. Звязваюцца паміж сабой інтанацыйяй пералічэння і злучальнымі злучнікамі.
 5. Утвараюць раўнапраўныя па саставе спалучэнні слоў, г. зн. нельга паставіць пытанне ад аднаго слова да другога.
-

Практыкаванне 2. Прачытай верш. Падкрэслі аднародныя члены як члены сказа.

Разабралі паэты
Усе верасы і росы,
Усе зоркі сусвету,
Жаўрукоў
І дзявочыя косы.
Разабралі маланкі
І пажары позніх рабінаў,
Скрып тужлівых усіх каляінаў,
Залатыя світанкі,
Пахі спелага бору,
У палях — васількі і калоссе...
А што ж мне засталася?
Буду сеяць зоркі ў разоры.
І па ўсёй Беларусі
Засаджу верасамі дубравы,
У сіняве растваруся
І расой ападу на травы.

Н. Тарас.

Практыкаванне 3. У прыведзеных сказах выпраў памылкі, звязаныя з ужываннем аднародных членаў.

1. Віншую вас ад усёй душы і асабіста ад сябе. 2. Гэты сквер — любімае месца адпачынку жыхароў горада, моладзі і дзяцей. 3. У гаспадарцы павялічана пагалоўе буйной рагатай жывёлы, кароў і птушкі. 4. Камісія адзначыла антысанітарны стан павільёна і гандляркі Пятровай. 5. У пакоі стаялі сталы, крэслы, мэбля з чырвонага дрэва.

Паразважаем! Калі ставяцца коскі пры аднародных членах сказа, звязаных злучнікамі? Аказваецца, правіла вельмі простае. Коска не ставіцца паміж аднароднымі членамі:

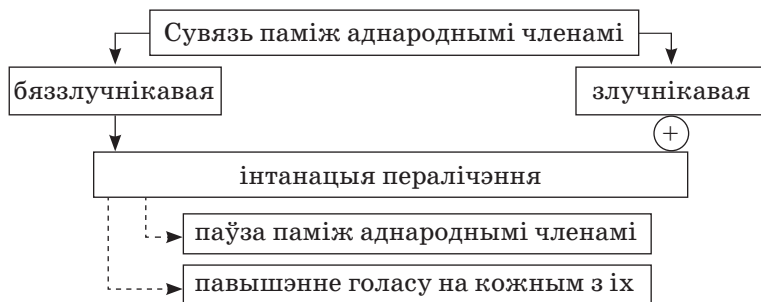
- звязанымі адзіночным злучнікам **і, ды (= і), ці, або**;
- звязанымі рознымі злучнікамі (**і... ды...**).

У астатніх выпадках коска ставіцца.

Практыкаванне 4. Прачытай сказ. Устаў прапушчаныя знакі прыпынку. Колькі радоў аднародных членаў змешчана ў сказе?

Берагчы хлеб шанаваць самы маленькі кавалачак кожную скарыначку прывучалі дзед і бацька (І. Грамовіч).

Даведка

Практыкаванне 5. Перабудуй аднародныя рады наступных сказаў так, каб у іх выражаліся пазначаныя ў дужках значэнні.

1. У Адама былі галіфэ з зялёным, з чырвоным, з сінім кантам (узмацненне кожнага з аднародных членаў). 2. Кожнае каліўца імкнецца ўхапіць больш святла, паветра, цеплыні (вычарпальны характар пералічэння).

Паразважаем пра тое, якое значэнне мае інтанацыя пералічэння для вызначэння аднародных членаў. Возьмем, напрыклад, сказ:

Мы гулялі ў Мінску па праспектах.

У сказе ёсць дзве акалічнасці месца, якія адносяцца да аднаго і таго ж слова – выказніка (гулялі дзе?), але выражаны словамі рознымі па сэнсе: Мінск – назва горада, праспект – яго частка. Менавіта таму тут не можа прысутнічаць інтанацыя пералічэння. А гэта значыць, што акалічнасці не з’яўляюцца аднароднымі.

Даведка

Не з'яўляюцца аднароднымі членамі:

- 1) словы, якія паўтараюцца з мэтай узмацнення сэнсу;
- 2) спалучэнні дзеясловаў, якія выступаюць у ролі адзінага выказніка: **Пачалі збірацца ісці на вячоркі;**
- 3) словы, якія ўдакладняюць, канкрэтызуюць сэнс папярэдніх слоў;
- 4) устойлівыя спалучэнні слоў: **ні жывы ні мёртвы, ні свет ні зара, і смех і грэх і г. д.** Такія словы з'яўляюцца адным членам сказа.

II. Знакі прыпынку пры аднародных членах сказа

Паразважаем! Як зразумець і запомніць правілы пунктуацыі пры аднародных членах? Сапраўды, правіл існуе нямала, але яны ўтвараюць пэўную сістэму, і, больш за тое, некаторыя з іх (калі не многія) ты ўжо ведаеш. Якія? Разгледзь гэту ўмоўную «лесвіцу» правіл. Адзнач тыя «прыступкі», правілы якіх ты ведаеш, і сфармулуй гэтыя правілы.

«Прыступкі» цяжкасцей у пунктаграмах:

Раздзяленне коскамі аднародных членаў сказа

			аднародныя азначэнні
		парныя злучнікі	
		як — так і; не толь- кі — але і	
	паўторныя злучнікі		
	і, ці, то — то, ні — ні		
	адзіночныя злучнікі		
	і, ды (= і), ці, а, але, ды (= але)		
бяззлуч- нікавая сувязь			

Практыкаванне 6. Спішы, падкрэслі аднародныя члены сказа, вызнач іх сінтаксічную ролю ў сказе і ўмовы аднароднасці. Пастаў, дзе трэба, знакі прыпынку.

1. Зямля ж, ох, многа патрабуе і догляду і той увагі і, калі хочаце, павагі, тады вас хлебам ушануе і малаком і пірагамі... (Я. Колас). 2. Усе яны [палешукі] былі заўзятыя паляўнічыя захопліваліся адным толькі выглядам стрэльбы і былі выдатнымі стральцамі (Я. Колас). 3. Ішлі [рыбакі] па роснай атаве цераз кусты па пячаных грывах брылі па нейкім балоце і, нарэшце, спыніліся ў прыгожай мясціне пад разгалістым дубам (І. Шамякін). 4. Следам за ім выйшаў паляўнічы. Прысадзісты мужчына сярэдніх год у суконнай куртцы і ў простае летняе кепцы (М. Гамолка). 5. І сонца прамені і сцюжу марозаў і радасць уцехі і горкія слёзы дзялілі вы, разам у жыцці ідучы (Я. Брыль). 6. Маланкі паласавалі ўжо неба і ўздоўж і ўпоперак, яны нагадвалі і белыя шаблі і блакітныя стрэлы і зігзагі і дугі (Т. Хадкевіч).

Даведка

Успомні разрады злучальных злучнікаў:

1) спалучальныя	→ і, ды (= і), ні — ні, як — так і, не толькі — але і, не столькі — колькі
2) супраціўныя	→ а, але, ды (= але), аднак, затое, хоць (хоць і) — але
ці, ці — ці, або, або — або, то — то,
3) размеркавальныя	→ ці то — ці то, не то — не то, калі не — то
-

Практыкаванне 7. Падкрэслі ў тэксце аднародныя члены сказа, вызнач словы, да якіх яны адносяцца, і характар сувязі аднародных членаў.

Адразу збоку грэбелькі млела дрыгва, зманліва зялёная, з буйной траваю; ступі — і не выбарашся, зацягне, засмокча навек. Доўга ішлі то купы зараснікаў, то высокая бурая трава, то чорнае, асклізлае ламачча. Балота, зялёная пагібель, як згледзець воку, на цэлыя кіламетры, да сіняй пасачкі кучаравага лесу.

Час ад часу балота змяняў лес. У ім яшчэ назольней лезла ў вочы, у вушы камарэча, што кідалася цэлымі хмарамі. Балота, мокрый лес, зноў балота; выспачкі, нават пячаныя, былі рэдка, сыходзілі вельмі ж сора.

Іншы раз лес абступаў пануры, чорны, з такімі зараснікамі, што сонца не магло прабідзь, з такой густой навісцю ўгары, што не было

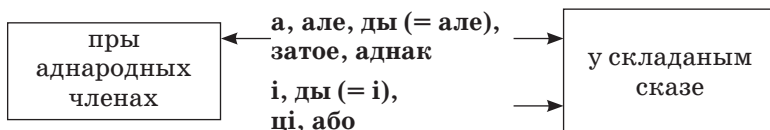
відаць неба. Станавілася сярод белага дня цёмна, як увечары. Дарога была ўжо нібы не дарога, а пячора (І. Мележ).

Практыкаванне 8. Прадоўжы дадзеныя сказы. У якіх выпадках коску можна паставіць адразу, а ў якіх трэба падумаць, што звязвае злучнік?

1. Прайшла невялікая навальнічка але...
2. З вялікай ахвотай падмацаваліся хлопцы ягадамі ды...
3. Горад шумеў і дзень і...
4. Сонца толькі што ўзышло аднак...
5. Дзяўчына або маўчала або...
6. Музы́ка шчодра расейваў гукі не жменяй а...

Падказка

Коска пры адзіночных злучальных злучніках

Загадка

Што трэба зрабіць са сказам, каб у ім знікла коска?

Мы леглі спаць, і ўсе хутка заснулі.

Практыкаванне 9. Вырашы пытанне, ці ставіцца коска перад злучнікам **і** ў кожным з наступных сказаў. Чаму для гэтага трэба знайсці граматычныя асновы сказаў? Падкрэслі іх.

1. Збянтэжаны хлопчык уцёк і схваўся ў хаце. Збянтэжаны хлопчык уцёк і мы не маглі знайсці яго. Збянтэжаны хлопчык уцёк і яго нідзе не маглі знайсці. 2. На небе з'явіўся месяц і наваколле пасвятлела. На небе з'явіўся месяц і навокал стала святлей. На небе з'явіўся месяц і асвятліў усё навокал. 3. Прайсці праз залу мы не маглі і павярнулі назад. Прайсці праз залу мы не маглі і нам прыйшлося павярнуць назад. 4. Мы ішлі то полем то лесам.

Практыкаванне 10. Прадоўжы сказы двойчы: так, каб перад злучнікам **і** не трэба было ставіць коску, і так, каб яна была неабходна. Раствумач гэта графічна.

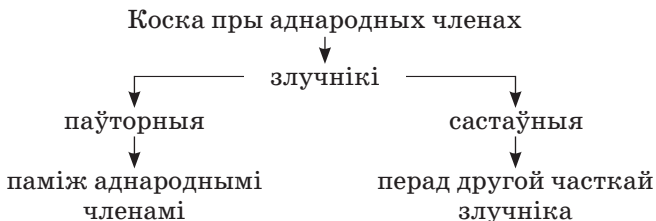
1. Вецер калыша дрэвы і...
Вецер калыша дрэвы, і...

2. Сонца пераліваецца ў росах і...
Сонца пераліваецца ў росах, і...
3. Сыпануў дробны дождж і...
Сыпануў дробны дождж, і...

Практыкаванне 11. Спішы, падкрэслі аднародныя члены як члены сказа, абгрунтуй такім чынам пастаноўку прапушчаных косак. Вылуч паўторныя злучнікі. Да якога разраду яны адносяцца?

1. Самотна звінела ці то сухая трава ці то зелле (К. Чорны).
2. Чуваць ці то птушыны шчэбет-перасвіст ці то веснавое бульканне ручая (Я. Брыль).
3. Шмат якія птушкі гняздзяцца ў полі альбо ў лесе (В. Вольскі).
4. Душу сціскае бодем не то смутак не то жаль (Я. Колас).
5. Ні месяца ні зорак не было відаць за густымі хмарамі (Я. Колас).
6. Усе мы былі або малыя або самыя зялёныя падросткі (К. Чорны).
7. Лес наш хоць і не дужа вялікі але прыгожы.
8. Як дзень так і ноч ідуць цягнікі ды ідуць (В. Якавенка).
9. Ранак не дажджлівы а імглісты пасля ўчарашняга дажджу.
10. Шумелі бярозы на гром ці на вецер (М. Лынькоў).

Падказка

Практыкаванне 12. Перабудуй сказы, апусціўшы першы з паўторных злучнікаў. Што зменіцца ў пунктуацыі сказаў?

1. Густы туман накрыў і палі і лугі і возера.
2. І летам і зімой і восенню зелянеюць кашлатыя елкі.
3. І ласі і дзікі і рысі водзяцца ў нашых лясах.

Практыкаванне 13. У сказах пастаў коскі і графічна пракаменціруй іх пастаноўку. Перабудуй сказы так, каб у іх з'явіліся састаўныя злучнікі **як, так і; не толькі, але і**.

1. Паняцце рытму ёсць і ў музыцы і ў паэзіі.
2. Горад упрыгожвалі і помнікі і фантаны.

3. Прыгажосць старажытных гарадоў стваралі і геніяльныя дойліды і невядомыя будаўнікі.

4. У школьную праграму ўваходзіць і класіка і сучасная літатура.

Практыкаванне 14. Запішы сказы, устаў прапушчаныя коскі. Падкрэслі члены сказа, якія звязваюцца злучнікамі. Па-рознаму вылучастаўныя злучальныя і падпарадкавальныя злучнікі.

1. Раніца была не столькі цёплая колькі туманная і пахмурная. 2. У гэтых мясцінах частымі былі не толькі туманы але і дажджы. 3. Многа як сліў так і груш расло ў нашым садзе. 4. Дзікая сліва на смак даўкая як і дзікая груша. 5. Тоўстым слоём як дарогі так і хаты пакрыў снег. 6. Сакавіцкі мароз нібы жалезны панцыр скаваў зямлю.

Практыкаванне 15. Падкрэслі аднародныя члены, вызнач, як яны звязаны, пастаў коскі. На падставе якога правіла ты гэта робіш? Запішы схемы аднародных членаў.

1. Мінск багаты тэатрамі і музеямі помнікамі архітэктуры і паркамі. 2. Маразы і завеі непразныя гушчары і лясныя нетры начоўкі пад адкрытым небам і сустрэчы з дзікімі жывёламі не спынялі першапраходцаў. 3. Беларусь — краіна размешчаная паміж Бугам Нёманам і Дняпром Заходняй Дзвіной і Прыпяццю. Гэта краіна лясоў і шырокіх раўнін азёр і павольных рэк. 4. З маленства навекі душой палюбіў зялёнае поле і блакітнае неба світанні над лесам і золата ніў.

Падказка

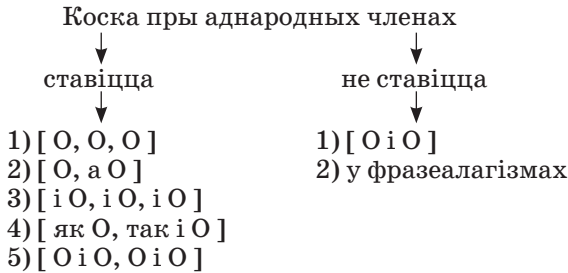
Калі злучнік і звязвае аднародныя члены папарна, то коска ставіцца толькі паміж парнымі групамі.

Загадка

Ці звязаны аднародныя члены ў наступным сказе паўторным злучнікам? Пракаменціруй наяўнасць або адсутнасць знакаў прыпынку.

Прыказкі і прымаўкі карыстаюцца вялікай папулярнасцю ў народзе і таму з'яўляюцца самым распаўсюджаным відам вуснай народнай творчасці.

Параважаем ізноў пра тое, наколькі цяжка запомніць правілы пунктуацыі пры аднародных членах. Зробім схематычны запіс усіх правіл у самым агульным выглядзе (яго можна перапісаць некалькі разоў, пакуль не запомніцца), і іх акажацца не так шмат...

Аднародныя і неаднародныя азначэнні

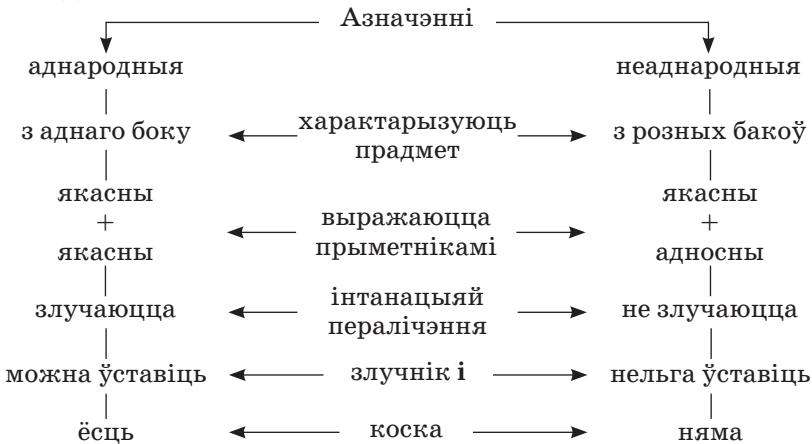
Загадка

У якім з гэтых сказаў прасцей вырашыць, аднароднымі ці неаднароднымі з’яўляюцца азначэнні? Што дапамагае знайсці правільнае рашэнне ў такой сітуацыі?

1. Тут расла сырая і густая трава.

2. Сырыя, дзікія зараснікі, змрок і разгалістыя кроны дрэў абступалі нас.

Падказка

Загадка

Ці з'яўляюцца аднароднымі азначэнні ў гэтым сказе?

На праспекце пабудавалі прамяя чатырохкутныя шматпаверховыя дамы.

Пратыкаванне 16. У якім слупку прадстаўлены сказы з аднароднымі азначэннямі, а ў якім — з неаднароднымі? Падпішы слупкі. Графічна растлумач і пастаў прапушчаныя коскі.

1. Новы светла-карычневы касцюм быў яму завялікі.
2. Выехаў я на досвітку і апоўдні спыніўся каля белага аднапавярховага будынка.
3. Стол пахіліўся, і прыгожая крышталёвая ваза звалілася на падлогу.

1. З раніцы малады прыгожы муж адбываў на службу.
2. Было гэта ў маладыя дужыя гады, калі сэрца адчайна білася ў грудзі.
3. За сталом сядзеў маленькі сухенькі дзядок.

Даведка

Запомні, што аднароднымі лічацца азначэнні, калі:

1) яны характарызуюць прадмет з розных бакоў, але пры гэтым аб'яднаны агульнай прыметай, агульным уражаннем (прыемны — непрыемны, добры — дрэнны і г. д.);

2) за адзіночным азначэннем стаіць дзеепрыметнік.

Пратыкаванне 17. У сказах да азначэнняў падбяры спачатку неаднародныя, затым аднародныя азначэнні. Растлумач, чаму яны такія з'яўляюцца.

У з о р: Машына імчалася па шырокай дарозе. — Машына імчалася па шырокай асфальтаванай дарозе. Машына імчалася па шырокай, (= і) зручнай дарозе (*агульн. ураж.*).

1. У дзвярах з'явіўся шыракаплечы мужчына. 2. Бледна-жоўты месяц выплыў з-за хмар. 3. У мінулым годзе стаяла халодная зіма. 4. Над зарослымі ірвамі ўзвышаліся старадаўнія руіны.

Пратыкаванне 18. Да азначэнняў у сказах падбяры дзеепрыметнікі, утварыўшы іх ад слоў, прапанаваных у даведцы. Чаму паміж двума азначэннямі трэба паставіць коску?

1. На вуліцах можна ўбачыць вялізныя ... дрэвы. 2. Беларускі народ у гады Вялікай Айчыннай вайны здзейсніў вялікі ... подзвіг.

3. Скрозь вялікія ... вокны ў пакой лілося сонечнае святло. 4. Па тратуарах пабеглі вясеннія ... ручайкі.

Словы для даведкі: блічшаць на сонцы; паваліць ураганам; да бляску вымыць; ні з чым не параўнаць.

Абагульняльныя словы пры аднародных членах

Практыкаванне 19. Вызнач, з якім з трох значэнняў слова **абагульніць** звязаны тэрмін **абагульняльныя словы пры аднародных членах**. Падкрэслі ў гэтым азначэнні ключавое слова.

Абагульніць (незак. тр. **абагульняць**) —

- 1) злучыць разам, аб'яднаць разам, аб'яднаць у нешта агульнае;
- 2) надаць агульнае значэнне чаму-небудзь прыватнаму, адзінкаваму;
- 3) выявіць агульнае ў асобных з'явах, рэчах: зрабіць вывады з назіранняў асобных фактаў і выказаць іх у форме агульнага палажэння.

Практыкаванне 20. Падбярэ да назоўнікаў абагульняльныя словы.

1. Назоўнік, прыметнік, дзеяслоў, прыслоўе —
2. Дзейнік, выказнік, азначэнне, акалічнасць —
3. Фартэпіяна, віяланчэль, скрыпка, фагот —

Даведка

Абагульняльныя словы (або словазлучэнні) абазначаюць агульнае для некалькіх прадметаў паняцце, так званы **род** прадметаў.

Аднародныя члены называюць паняцці, якія ўваходзяць у больш шырокае родавае паняцце, абазначаюць яго канкрэтныя **віды**.

Галоўная апазнавальная прымета абагульняльнага слова: яно стаіць у тым жа **склоне**, што і аднародныя члены.

Практыкаванне 21. У кожным радзе знайдзі і падкрэслі назоўнікі, якія абазначаюць больш шырокае (родавае) паняцці.

1. Ямб, харэй, дактыль, вершаваныя памеры, анапест, амфібрахій.
2. Класіцызм, барока, архітэктурныя стылі.
3. Кропка з коскай, знакі прыпынку, дужкі, двукоссе, дзвукроп'е.

Практыкаванне 22. Прадоўжы рады слоў, якія ўваходзяць у адно і тое ж родавае паняцце.

1. Ручка, аловак...
2. Алюміній, цынк...
3. Дождж, снег...

Практыкаванне 23. У якім з наступных сказаў ёсць аднародныя члены з абагульняльным словам? Пакажы гэта графічна. Пастаў неабходныя знакі прыпынку. Звярні ўвагу на правапіс ў.

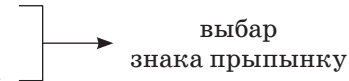
1. Манеты і посуд рэшткі будынкаў і берасцяныя граматы ўсё гэта знаходзяць вучоныя пры раскопках.

2. Усё неабходнае для археалагічных работ было падрыхтавана загадзя.

Падказка

Пунктуацыя пры аднародных членах
з абагульняльнымі словамі

Пазіцыя аднародных
членаў у адносінах да
абагульняльнага слова

выбар
знака прыпынку

1. [...⊙:○,○,○].
2. [○,○,○ — ⊙...].
3. [⊙:○,○,○ — ...].

III. Аднародныя члены сказа ў маўленні

Практыкаванне 24. Калі б табе прыйшлося апісваць зімовы пейзаж, якія яго дэталі былі б табой абавязкова выкарыстаны як самыя важныя і неабходныя? Карытайся галоўнымі і даданымі аднароднымі членамі, пастарайся, каб яны былі развітымі. Прымяні розныя спосабы сувязі аднародных членаў сказа.

Даведка

Аднародныя члены сказа могуць мець пры сабе залежныя словы. Такія аднародныя члены з'яўляюцца развітымі. Памятай, што дзейнік і дапаўненне можна развіць з дапамогай азначэння або дапаўнення, а выказнік — з дапамогай акалічнасці і дапаўнення і г. д.

Значна развітыя аднародныя члены (бяззлучнікавыя і злучнікавыя) раздзяляюцца кропкай з коскай, асабліва калі ўнутры аднародных членаў ужо ёсць коскі. Развітыя аднародныя члены дапамагаюць зрабіць сказ больш разгорнутым, больш багатым.

Паразважаем пра тое, што аднародныя члены функцыянуюць у розных стылях маўлення і ў кожным з іх маюць вялікія магчымасці, вялікае значэнне. Так, у кніжных стылях яны — найважнейшы сродак падрабязнага апісання прадметаў, з’яў, працэсаў і г. д. У афіцыйна-дзелавым, як і ў навуковым стылі, абавязкова паўната і дакладнасць пералічэння аднародных паняццяў, вычарпальнае пералічэнне прымет, дзеянняў.

Паводле І. Голуб.

Практыкаванне 25. Знайдзі ў сказах граматычныя памылкі, падкрэслі іх хвалістай лініяй, абзнач літарай Г. Запішы правільны варыянт сказаў.

1. Мы разам з сябрамі: Максім^Г, Света^Г і Алег^Г — пайшлі купацца на возера.

2. Смех, вясёлы гоман, музыка — гэтымі гукамі была напоўнена зала.

3. У розных жанрах: артыкул, рэпартаж, нарыс — меў вопыт журналіст.

1. Мы разам з сябрамі: ^{Т. скл.}Максімам, ^{Г. скл.}Светай і ^{Т. скл.}Алегам — пайшлі купацца на возера.

Практыкаванне 26. У якіх з прыведзеных сказаў ёсць граматычныя памылкі? Выпраў іх, запішы правільны варыянт сказаў.

1. Яна любіла шахматы і маляваць фламастарам. 2. Добры вучань прывыкае чытаць і канспектаваць кнігі. 3. З дзяцінства яго прывучаюць ведаць і разбірацца ў жывапісе. 4. Усе былі рады і задаволены гэтым рашэннем. 5. На вуліцы ішоў дождж і два студэнты.

Даведка

Некаторыя правілы ўжывання аднародных членаў

1. Пры двух аднародных членах адно залежнае слова можа быць толькі тады, калі абодва словы кіруюць адным і тым жа прыназоўнікам і склонам. Напрыклад: *любіць і павяжаць бацькоў*.

2. У іншым выпадку залежныя словы павінны ўжывацца пры кожным з аднародных членаў. Напрыклад: *любіць паэзію і захапляцца ёю* (нельга сказаць: *любіць і захапляцца паэзіяй*).

3. У якасці аднародных членаў не спалучаюцца назоўнік і інфінітыў.

4. У аднародны рад нельга ўключаць далёкія і лексічна несупастаўляльныя паняцці. Напрыклад: *піць каву з малаком і з давальненнем*.

Паразважаем пра тое, што часам памылкі, звязаныя з ужываннем аднародных членаў, дапускаюцца спецыяльна. Лексічная несумяшчальнасць аднародных членаў пад пяром умелага аўтара становіцца прадметам гумару і камізму. Прачытай наступныя сказы і ўсміхніся.

У нашым калгасе мы разводзім кароў, свіней і іншую буйную рагатую жывёлу.

Гэта быў спецыяліст у розных абласцях, а таксама раёнах і рэгіёнах.

За тры гады мы пабудавалі дзіцячы садок, школу, кароўнік і іншыя жывёлагадоўчыя памяшканні.

Заданні для самастойнай працы

1. Адзнач правільнае сцвярджэнне.

Аднародныя члены сказа — гэта...

а) члены сказа, якія выконваюць аднолькавую сінтаксічную функцыю, адносяцца да аднаго агульнага для іх слова і вымаўляюцца з інтанацыяй пералічэння;

б) члены сказа, выдзеленыя па сэнсе і інтанацыяна;

в) члены сказа, якія абазначаюць тое, што гаворыцца аб дзейніку, і адказваюць на пытанні: *што робіць прадмет? што з ім робіцца? які ён?*

2. Адзнач правільны разбор па членах сказа:

а) Шумелі бярозы на гром ці на вечер.

б) Шумелі бярозы на гром ці на вечер.

в) Шумелі бярозы на гром ці на вечер.

г) Шумелі бярозы на гром ці на вечер.

3. Запішы толькі тыя сказы, у якіх паміж аднароднымі членамі, звязанымі злучнікамі, трэба паставіць дзве коскі:

а) Неўзабаве яны выехалі на кароткую прыгожую вуліцу.

б) Дзень спякотны і вясёлы з песняй жніўнаю прышоў.

в) Усё ў лесе набывала казачны дзівосны характар.

г) Люблю я ўзгоркі і насып-курган і сіняй далечы празрысты туман.

д) У лесе растуць кедры і лістоўніцы дубы і ліпы бярозы і клёны.

е) Вецер птушкай біўся ў вокны нью шумеў стагнаў і апаўшым лісцем мокрым шыбы засыпаў.

ё) То тут то там віднеліся паселішчы.

УСКЛАДНЕННЕ СКАЗА АДАСОБЛЕННЫМІ ЧЛЕНАМІ

I. Паняцце пра адасобленне. Знакі прыпынку пры адасобленых членах сказа

Адасобленья азначэнні

Практыкаванне 1. Перабудуй кожную пару сказаў такім чынам, каб перадаць два паведамленні ў больш лаканічнай форме.

1. Бярозкі былі ахутаны маладым лісцем. Яны стаялі пры самай дарозе.

2. Сена змачыў дождж. Яно запахла яшчэ мацней.

3. Дождж быў па-майску цёплы, дробны, але спорны. Ён пайшоў надвечоркам.

4. Неба густа засеяна зоркамі. Яно відаць праз навісь галін.

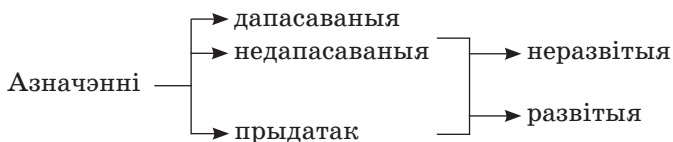
Практыкаванне 2. Якія адметныя асаблівасці азначэння адлюстраваны ў вершы, што склала твая аднагодка?

Хоць член сказа я даданы,
Але важны, без сумнення,
Бо завуся — азначэнне.
Слова без мяне пустое,
Самотнае такое.
Упрыгожу я прадмет,
Надам шмат яму прымет.
Бо прымету я паказваю,
На пытанні *чый? які?* адказваю.

Практыкаванне 3. Падкрэслі азначэнні, знайдзі азначаемыя словы. Якія разнавіднасці азначэнняў прадстаўлены ў сказе?

На кароценькай, сашчыпанай гусямі і качкамі траве ляжалі расінкі — сухія, цьмяныя, бы кропелькі парафіну (У. Рубанаў).

Даведка

Практыкаванне 4. Якія разнавіднасці азначэнняў прыведзены ў табліцы? Падпішы кожны слупок. Якімі часцінамі мовы выражаны азначэнні? У першым слупку вызнач від падпарадкавальнай сувязі.

помнік славы	выдатны помнік	помнік-волат
помнік на ўзвышшы	адноўлены помнік	помнік-абеліск
яго помнік	гэты помнік	
помнік злева	першы помнік	

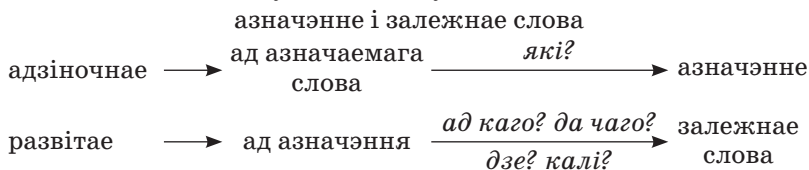
Прывядзі ўласныя прыклады з адным і тым жа назоўнікам у ролі азначаемага слова. Гэта дапаможа табе запомніць разнавіднасці азначэнняў.

Загадка

Які спосаб падпарадкавальнай сувязі пераважае ў беларускай мове: дапасаванне, кіраванне, прымыканне?

Падказка

Схема пастаноўкі пытанняў для таго, каб знайсці:

Паразважаем пра тое, як важна пры адасабленні азначэнняў правільна знайсці азначаемае слова. Менавіта ад яго цягнецца ланцужок пытанняў – спачатку да азначэння, а потым да залежных слоў. Азначаемае слова трымае ўсю канструкцыю. Ubачыш, дзе ў адносінах да яго знаходзіцца азначэнне (перад ці пасля), – вырашыш пытанне аб тым,

ставіць або не ставіць коскі. Як пазнаць яго? Па сэнсе? Безумоўна. Але ўсё ж такі галоўным з’яўляецца той факт, што азначаемае слова ўплывае на азначэнне, якое дапасуецца да яго ў тым жа родзе, ліку і склоне. Гэта значыць, што не могуць быць адзін род, лік або склон у азначаемага слова і зусім іншыя — у азначэння (А. Я. Брусіна).

Даведка

Каб добра засвоіць правілы адасаблення азначэнняў, неабходна ведаць апорныя паняцці:

1. Марфалагічныя — прыслоўе, прыметнік, назоўнік, асабовы займеннік.

2. Сінтаксічныя — азначаемае слова, залежнае слова, азначэнне развітае і неразвітае.

3. Пазіцыя азначэння ў адносінах да азначаемага слова — перад ім і пасля яго.

4. Значэнне прычыны (з якой прычыны? чаму?) і ўступкі (нягледзячы на што?)

Практыкаванне 5. Да прыведзеных прыметнікаў падбяры залежныя словы. З утворанымі развітымі азначэннямі складзі і запішы сказы так, каб азначэнні былі або адасобленымі, або неадасобленымі.

У з о р: Задаволеная (настаўніца) — задаволеная працай вучняў. Настаўніца, задаволеная працай вучняў, скончыла ўрок.

1. Цёмнае (неба) —
2. Сумная (усмешка) —
3. Пустыя (палі) —

Практыкаванне 6. Перабудуй сказы такім чынам, каб адзіночныя азначэнні апынуліся пасля азначаемага слова. Што зменіцца ў пунктуацыі сказаў?

1. Ясны і светлы месяц падняўся высока над зямлёю.
2. Далёкія, незвычайныя краіны вабілі нас.
3. Зялёныя і залатыя палаткі раскінуліся перад вачыма.

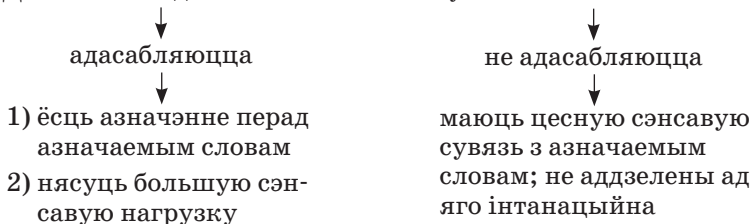
Практыкаванне 7. Перабудуй сказы так, каб у іх з’явіліся адасобленыя адзіночныя азначэнні. Сказы запішы. Падкрэслі граматычныя асновы. Назаві тып выказніка.

У з о р: Ноч была цёплай і бязветраная. — Ноч, цёплай і бязветраная, апусцілася на горад.

1. Мая сяброўка працавітая і адказная.
2. Кніга аказалася цікавай, займальнай.

Даведка

Два і больш адзіночных азначэнняў пасля азначаемага слова

Паразважаем пра новае для цябе пунктуацыйнае правіла. Ты ўжо ведаеш, што прыслоўны зварот (дапасаванае развітае азначэнне), які стаіць перад азначаемым словам, коскамі не выдзяляецца. Аказваецца, так бывае не заўсёды. Давай параўнаем сказы:

1. Адораны незвычайнай сілай чалавек пасяліўся ў суседнім доме.
2. Адораны незвычайнай сілай, Андрэй працаваў за траіх.
3. Адораны незвычайнай сілай, бацька у той жа час быў мяккім, добрым чалавекам.

Ва ўсіх трох сказах развітае азначэнне стаіць перад азначаемым словам. Значыць, коскі не павінны стаяць?

А што мы бачым? У другім і трэцім сказах стаяць коскі. Вось яно, новае і цікавае... У чым тут справа? У такіх сказах азначэнні маюць дадатковае значэнне акалічнасці: прычыны (у другім сказе) і ўступкі (у трэцім сказе). Як гэта даказаць? Можна перабудаваць гэтыя сказы ў складаназалежныя:

Андрэй працаваў за траіх, таму што быў адораны незвычайнай сілай.

Бацька быў мяккім, добрым чалавекам, нягледзячы на тое, што быў адораны незвычайнай сілай.

Гэты спосаб дапаможа табе ў такіх сітуацыях.

Практыкаванне 8. Прачытай сказы, падкрэслі адасобленыя азначэнні. Якія з іх адзіночныя, а якія развітыя? Якія стаяць перад азначаемым словам, а якія пасля яго? Як гэта ўплывае на выдзяленне азначэнняў коскамі?

Мы, здзіўленыя пачутым, доўга маўчалі.

Мы, здзіўленыя і ўзрушаныя, доўга маўчалі.

Здзіўленыя ўсім пачутым, мы доўга маўчалі.

Здзіўленыя і ўзрушаныя, мы доўга маўчалі.

Мы, здзіўленыя, доўга маўчалі.

Здзіўленыя, мы доўга маўчалі.

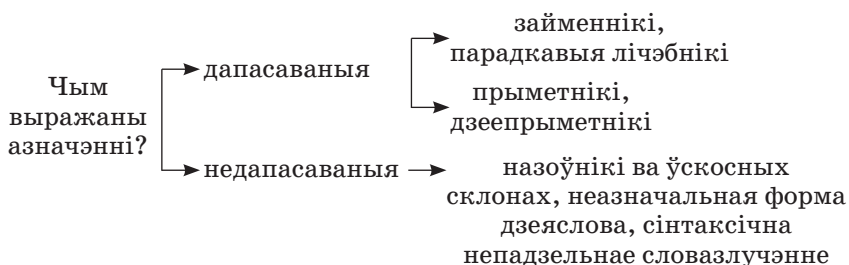
Практыкаванне 9. Замест пропускаў упішы патрэбныя словы, каб атрымаўся кароткі вывад па вывучанай арфаграме.

Калі азначаемае слова з’яўляецца _____, то _____ азначэнне, якое да яго адносіцца, выдзяляецца коскамі ў _____ палажэнні.

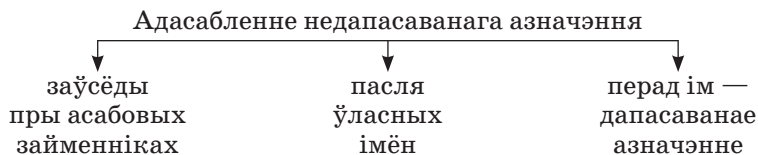
Загадка

Чаму недапасаваныя азначэнні называюцца недапасаванымі? Пабудуй свой адказ такім чынам, каб у ім упаміналіся ўсе тры віды падпарадкавальнай сувязі.

Даведка (паўтарэнне)

Падказка

Практыкаванне 10. Напішы некалькі сказаў, якія апісвалі б пэўны прадмет. Выкарыстай канструкцыю:

дапасаванае азначэнне + азначаемае слова + недапасаванае азначэнне

Яснае неба, з лёгкімі аб’ёкамі на ім, здавалася бясконцым.

Практикаванне 11. Параўнай сказы ў левым і правым слупках. Якую сэнсава-стылістычную функцыю выконваюць адасобленыя азначэнні?

1. Неба, зацягнутае шэрымі хмарамі, нізка нависала над лесам.
2. Смуга, тонкая, сіняватая, песціла лясы і лугі.
3. Люблю свой край, зялёны і спакойны.

1. Зацягнутае шэрымі хмарамі неба нізка нависала над лесам.
2. Тонкая, сіняватая смуга песціла лясы і лугі.
3. Люблю свой зялёны і спакойны край.

Практикаванне 12. Уключы сваё ўяўленне! Прачытай верш А. Пісьмякова «Ліпень». Які мастацкі прыём дазволіў аўтару стварыць «маштабны паэтычны малюнак»?

Узмакрэлы і босы,
Бронзавы ад загару,
Стомлены сенакосам,
Ліпень прылёг памарыць.
Мёдам на ўсю Еўропу
Пахнуць стагі і копы.

Зрабі поўны сінтаксічны разбор першага сказа. Вызнач ролю адваротнага парадку слоў у другім сказе.

Адасобленыя прыдаткі

Практикаванне 13. Спішы сказы, назаві прыдаткі і словы, да якіх яны адносяцца. Раствлумач, чаму адны з іх пішуцца праз злучок з азначаемым назоўнікам, а другія асобна.

1. Лашчыць вока Нёман-прыгажун. 2. Тэатр імя Якуба Коласа знаходзіцца ў Віцебску. 3. Высокі клён, але ён па пояс дому-гмаху. 4. На беразе возера Свіцязь мы разбілі палаткі. 5. У адным месцы рука натрапіла на штосьці халоднае і агіднае. Гэта была жаба-рапуха.

Падказка

Правілы адасаблення прыдаткаў шмат у чым супадаюць з правіламі адасаблення азначэнняў, таму іх можна запомніць па аналогіі.

Практикаванне 14. Прачытай сказы. Знайдзі ў іх прыдаткі.

1. Сымон, ці, як звалі яго цяпер, Салавей, нават не варухнуўся (3. Бядуля). 2. Грабцы — дзяўчаты, маладзіцы — штораз варушацца, бо чуюць шлах навальніцы. 3. Жыхары нашых рэк — выдры

і бабры — зімою не спяць (В. Вольскі). 4. Хлеб — усяму галава, самы галоўны кармілец. Старажытныя людзі абазначалі сонца, золата і хлеб на пісьме адным і тым жа знакам — кружком з кропчай пасярэдзіне (М. Калачынскі). 5. Некалі на паўвостраве Галубоў Хутар, што ў самым канцы возера, панок адзін жыў, па прозвішчы Чапоўскі (Я. Пархута). 6. З маленства хлопчык выходзіўся як воін (М. Багадзяж). 7. Праляцеў над галавою чорны дзяцел — жаўна (В. Казько).

Адасобленыя дапаўненні

Даведка

Адасабляюцца дапаўненні, выражаныя назоўнікамі або займеннікамі ва ўскосных склонах з прыназоўнікамі **акрамя, апрача, замест, за выключэннем** і інш. са значэннем выключэння, уключэння, замяшчэння.

Практыкаванне 15. Прачытай сінанімічныя пары сказаў. У якім сказе зварот з прыназоўнікам **акрамя** мае значэнне выключэння, а ў якім — уключэння?

1. У бібліятэцы былі толькі мы. — Акрамя нас, у бібліятэцы нікога не было.

2. У бібліятэцы былі мы і яшчэ некалькі чалавек. — Акрамя нас, у бібліятэцы было яшчэ некалькі чалавек.

Загадка

Як прыназоўнік **акрамя** звязаны з напісаннем устойлівых зваротаў з часціцай **ні**: *ніхто іншы, нішто іншае*?

Практыкаванне 16. Спішы сказы, падкрэслі адасобленыя дапаўненні.

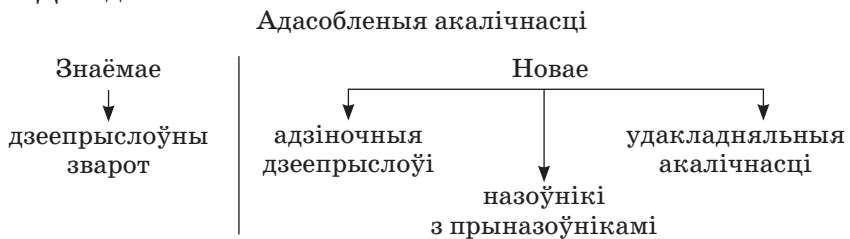
1. У белавежскіх лясах, апрача цецэрукоў, жывуць рабчыкі і курапаткі (В. Вольскі). 2. На голых дрэвах, замест лісця, паклалі шэрань маразы. 3. Нешта было ў вачах дзяўчыны і акрамя прыгажосці (А. Чарнышэвіч). 4. Самалёт, апроч пасажыраў, забраў і пошту. 5. І тчэ, забыўшыся, рука, заміж персідскага ўзору, цвяток радзімы васілька (М. Багдановіч).

Практыкаванне 17. Запішы сказы, пастаў патрэбныя знакі прыпынку.

1. Бацька яго загінуў на фронце, а ў маці акрамя Андрэя было яшчэ двое малодшых дзяцей Барыс і Наста (А. Чарнышэвіч).
2. Такая ідэя спадабалася ўсім уключаючы і дзяўчынак (Я. Маўр).
3. Усе вяскоўцы за выключэннем дзяцей сабраліся ўвечары на сход (М. Лынькоў).
4. Апроч чалавека бярозавікам ласуюцца і некаторыя лясныя жыхары дзятлы, берасцянікі, дразды (Р. Ігнаценка).
5. Міхасёк у лесе быў для нас замест правадніка.
6. Але ніхто нават вецер не крапае панавісаных над платамі галін яблынь і груш у белай раскошнай квецені, а ўвосень абцяжараных плёнамі (П. Пестрак).
7. Вясною палескія рэкі выходзяць з берагоў, а некаторыя асабліва маленькія мяняюць сваю плынь і цякуць не ўніз а ўверх, назад, да сваіх вытокаў (Б. Сачанка).

Адасобленыя акалічнасці

Даведка

Паразважаем пра асобую форму дзеяслова – пра дзеепрыслоўе. Сапраўды, яно абазначае дадатковае дзеянне ў адносінах да асноўнага дзеяння, выражанага дзеясловам-выказнікам. А яшчэ мае цікавы выгляд: пачынаецца як дзеяслоў (і калі не дачытаць слова да канца, яго можна паблытаць з дзеясловам), а заканчваецца на **-ўшы, -шы, -ш, -ючы, -ячы**. Так канец слова і пацвярджае: «Вось яно, дзеепрыслоўе!»

Адасобленыя ўдакладняльныя акалічнасці

Паразважаем пра тое, што такое ўдакладняльныя акалічнасці. Параўнай два сказы:

Яе сястра таксама жыла тут.

Яе сястра таксама жыла тут, у роднай хаце.

У другім сказе – дзве акалічнасці, якія адказваюць на адно і тое ж пытанне. Але яны не з’яўляюцца аднароднымі, паколькі другая акаліч-

нась праз пытанне *дзе іменна?* канкрэтызуе змест першай, абмяжоўвае і звужае яе значэнне. Такія акалічнасці і лічацца ўдакладняльнымі.

Такім чынам, сэнсавая падказка — словы **а іменна**. І адпаведная інтанацыя адасаблення: паўза, павышэнне голасу ў канцы звароту...

Практыкаванне 18. Прачытай сказы. Пастаў вусна адпаведныя пытанні і дакажы, у якіх сказах ёсць, а ў якіх адсутнічаюць удакладняльныя акалічнасці. Устаў прапушчаныя знакі прыпынку.

1. Ноччу нечакана падняўся моцны вецер.

Ноччу гадзіны ў тры ён пачуў званок у дзверы.

2. На ўсходзе край неба пачаў ружавець.

На ўсходзе каля самага лесу паблісквала возера.

Даведка

Спосабы ўключэння ўдакладняльных акалічнасцей у сказ

↓
без злучнікаў

↓
акалічнасці
месца і часу

↓
гэта значыць,
іменна, або,
прытым і інш.

↓
словы нават,
асабліва, напрыклад,
у прыватнасці,
у тым ліку

II. Адасобленыя члены сказа ў маўленні

Практыкаванне 19. Патрэніруйся ў будове сказаў з рознымі відамі адасобленых азначэнняў — адзіночных аднародных, развітых, выражаных дзеепрыметнікамі і прыметнікамі з залежнымі словамі... Пра што пісаць? Дзень, раніца, вечар... Твае справы і турботы... Школа... Кнігі... Сябры...

У з о р: Дзень, поўны звычайных спраў, турбот і хваляванняў, падыходзіў да канца.

Практыкаванне 20. У тэксце ўстаў і растлумач прапушчаныя знакі прыпынку. Падкрэслі адасобленыя азначэнні. Як ты разумееш выраз **птушыная мова**?

Яны арганізавана выступілі супроць мяне. Адзін з іх, па прозвішчы Хведар Трайка, чалавек вельмі невялікага росту, увесь заросшы валасамі, як шчацінай, з лупатымі вочкамі і ў зрэб'і, нахабна глядзячы ў вочы мне, закончыў сваю прамову:

— Таварыш гаварыў, гаварыў нам, а мы сядзелі, як мамоны глухія! Нічога не разумелі! Нейкая птушыная мова!

А. Мрый.

Заданні для самастойнай працы

1. Адзнач правільнае сцвярджэнне.

Адасобленыя члены сказа — гэта...

а) члены сказа, якія выконваюць аднолькавую сінтаксічную функцыю, звязаны паміж сабой злучальнай сувяззю;

б) члены сказа, выдзеленыя па сэнсе і інтанацыйна;

в) даданыя члены сказа, якія абазначаюць прадмет, аб'ект дзеяння ці стан.

2. Запішы толькі тыя сказы, у якіх правільна выдзелены адасобленыя члены:

а) Сакратар надзеў акуляры і гледзячы на карту, усміхнуўся.

б) Ён, рукі склаўшы, сядзець не будзе.

в) Дыхнуў густы, цёплы ветрык.

г) Вецер, рэзкі і пявучы, часта свішча пад акном.

д) Пад'ехаўшы да школы, Лабановіч выскачыў з драбінак і ўзышоў на ганак (Я. Колас).

е) Як лепшага калгасніка, яго накіравалі на вучобу ў Беларускаю сельскагаспадарчую акадэмію.

ё) Валодзька хуценька апрануўся і, не снедаючы, выбег з хаты.

3. Знайдзі сказы, якія пабудаваны няправільна. Запішы свой варыянт.

а) Назбіраныя грыбы за дзень турысты падсмажылі на вячэру.

б) Даручанае класу заданне настаўнікам мы выканалі ахвотна.

в) Ля дарожкі раслі кветкі пасыпанай жоўтым пясочкам.

г) Партызаны адпачывалі на паляне, акружанай з усіх бакоў сцяною лесу.

ПАБОЧНЫЯ КАНСТРУКЦЫІ І ЗВАРОТАК. СЛОВЫ–СКАЗЫ

I. «Выратавальныя» словы: пабочныя і ўстаўныя канструкцыі

Практыкаванне 1. Прачытай сказы. У якім з іх ёсць пабочнае слова? Па якіх прыметах яго можна пазнаць? Як яно выдзяляецца на пісьме?

1. Поўнаасцю верагодна, што гэта магло здарыцца ў наш час.

2. Ніхто з прысутных не чакаў такога павароту падзей. 3. Ніхто з прысутных, верагодна, не чакаў такога павароту падзей.

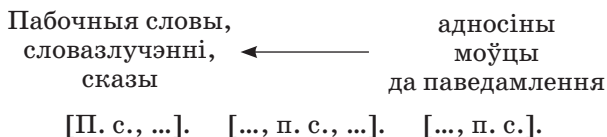
Падкрэслі члены сказа ў першым і трэцім сказах. Ці супадае поўнасьцю змест гэтых выказванняў?

Прачытай уголас другі і трэці сказы. Чым адрозніваецца іх інтанацыя?

Пратыкаванне 2. Прачытай жартоўнае азначэнне тэрміна, сфармуляванае васьмікласнікам. У чым ты можаш з ім пагадзіцца?

Пабочныя словы — гэта тое, што па жаданні ўводзіцца і пры патрэбе (для праверкі) выводзіцца без усякай шкоды для сказа.

Падказка

Пратыкаванне 3. Запішы сказ, уключыўшы ў яго тры-чатыры пабочныя словы, якія выражаюць адносіны да паведамлення, розныя пачуцці, крыніцу паведамлення ці інш. Ужывай пабочныя словы ў пачатку, канцы, сярэдзіне сказа.

Канцэрт групы «Дзецідзяцей» пераносіцца.

Пратыкаванне 4. Прачытай два сказы. Ці пагодзішся ты, што ў дадзеным выпадку без уліку інтанацыі практычна немагчыма распазнаць пабочныя словы?

1. За гэтым пагоркам, відаць, ужо аграгарадок. 2. За гэтым пагоркам відаць ужо аграгарадок.

Падказка

Сувязь пабочных слоў са сказам ці яго часткай

1) па сэнсе	не граматычная
2) пры дапамозе інтанацыі
(у вусным маўленні)	не члены сказа

Пабочная інтанацыя = паўзы + больш хуткае вымаўленне
... || +++++ → + ||, ...

Практыкаванне 5. У парах наступных сказаў вызнач, калі выдзеленыя словы з’яўляюцца членамі сказа, а калі — пабочнымі словамі. Пакажы гэта графічна. Расстаў патрэбныя знакі прыпынку.

1. Змрочнай здавалася Міхасю гэтая будыніна. Месяц здавалася ў здзіўленні спыніўся і спакойна паглядаў з неба.

2. Гэта табе я хацеў бы падарыць на шчасце. На шчасце адразу пачалі збягацца людзі.

3. Даўгахвостая вавёрка, нечым відаць спалоханая, рыжай маланкай узлятае ўгару. Праз празрыстую ўпакоўку была відаць шыкоўная лялька.

Практыкаванне 6. Складзі сказы з прапанаванымі словамі так, каб у адным выпадку яны былі пабочным словам, а ў другім — членам сказа.

На дзіва, па-вашаму (па вашаму), можа.

Даведка

Каб знайсці ў сказе пабочнае слова, можна карыстацца наступнымі прыёмамі:

1) апусціць мяркуюмае пабочнае слова і пераканацца, што захавалася асноўны змест сказа;

2) разабраць сказ па членах і пераканацца, што пабочнае слова ў іх склад не ўваходзіць;

3) замяніць пабочнае слова іншымі пабочнымі словамі, блізкімі па значэнні.

Практыкаванне 7. Спішы сказы, пастаў патрэбныя знакі прыпынку. Калі выдзеленыя словы з’яўляюцца членамі сказа, графічна пазнач іх сінтаксічную ролю.

1. А ў сонечны дзень **бывала** сяджу, гляджу... **Здаецца** такіх воблакаў, як сёння, не бачыў ніколі (І. Грамовіч). 2. Напісаў я тады **думаю** не менш за дзвесце вершаў, але нікому іх не паказаў (У. Караткевіч). 3. Сонца, ахутанае шэраю смугою, нясмела і ленавата ўставала з-за лесу, і **здавалася** што яму не хочацца прачынацца (Я. Брыль). 4. Надзвычайна ўрачыстымі **здаваліся** дрэвы ў густым бары, паскідаўшыя снегавыя шапкі і зімовую панурасць (М. Лынькоў). 5. І калі над гэтым жытнёвым морам раптам падымаецца, шырока распасцёршы пругкія крылы, сівы лунь у нас яго называюць яшчэ мышаловам міжволі **здасца** табе, што гэта сапраўды мора, у якім дзесьці на небасхіле праплывае малюсенькі паруснік

(Р. Ігнаценка). 6. На возеры нікога не было **відаць**, і толькі шумелі і набягалі на бераг хвалі (С. Грахоўскі). 7. Зайздроснік нават спаць не мог спакойна, усё думаў, што б зрабіць яму ліхое. І **нарэшце** вырашыў забраць у яго слых, каб той ніколі больш не пачуў людской удзячнасці (Н. Мацяш). 8. Шчыра **кажучы** ён і сам баяўся хадзіць па цёмных пушчанскіх дарогах і сцэжках у гэты неспакойны час (Я. Сіпакоў). 9. Я паціху ішоў міма, а хлопчык, нібы той сланечнік, паварочваў следам за мной свой круглы тварык. З вачэй яго пырскала шчасце, і **здавалася** што ён вось-вось нешта скажа (Я. Маўр). 10. Адкуль ні вазьміся, усё роўна як з-пад зямлі, выскачыў аднекуль бяздомны сабака. Брудны, перахлябісты па ўсім **відаць** галодны (Б. Сачанка). 11. Што такое наша Зямля? Даўным-даўно, яшчэ з часоў Каперніка **вядома** што гэта — звычайны, трохі выцягнуты ў полюсах шар, які круціцца па арбіце вакол Сонца (З. Прыгодзіч).

Даведка

Адрознівай:

1) здаецца <i>каму?</i>
(здавалася) <i>што?</i>	...	здаецца, ...	} пабочнае
} слова
2) [Аднак...].
[], аднак [].	—злучнік = але	[... , аднак, ...].
[... , аднак].	

Паразважаем пра тое, наколькі багатая катэгорыя пабочных слоў... Безумоўна, іх вельмі многа, іх значэнні надзвычай разнастайныя. Толькі ў вашым школьным падручніку іх названа каля ... разрадаў па значэнні і прыкладна ... пабочных слоў. У іншых дапаможніках называецца больш за 90 слоў і разрадаў, канечне, больш. Відаць, іх патрэбна было б ведаць, але больш важным з'яўляецца ўсё ж такі ўменне знаходзіць пабочныя словы ў тэксце і ўменне ўжываць, а значыць, і правільна ставіць знакі прыпынку. Магчыма, ёсць сэнс скласці для сябе спіс пабочных слоў, «самых-самых», якія часцей, як бачым, ужываюцца і патрэбныя, скажам, пры напісанні сачынення. (Пераканайся, як многа пабочных слоў у гэтым тэксце.)

Паводле А. Брусінай.

Канечне, безумоўна; магчыма, відаць, здаецца, па-мойму; на жаль, па-першае, і так, такім чынам, значыць...

Прадоўжы гэты рад для сябе...

Практыкаванне 8. Прачытай верш. Вызнач у ім пабочныя словы. Што яны выражаюць? Як выдзяляюцца на пісьме?

Так ужо заведзена спрадвеку —
Можа, прымха,
Можа, Божы знак —
Толькі на Радзіме чалавеку
Ходзіцца і дыхаецца ўсмак.
І заўжды здаецца нават зверу
Найцяплейшай **родная зямля**.
Гэта ўсё я на сабе праверыў,
Даўшы па планеце кругаля.

Г. Бураўкін.

Ці згодны ты з аўтарам? Творы якіх пісьменнікаў на гэтую тэму ты ведаеш?

Запішы 3–4 прыказкі, якія адлюстроўвалі б ідэю гэтага верша.
Зрабі сінтаксічны разбор выдзеленага словазлучэння.

Практыкаванне 9. Удумліва прачытай верш, напісаны Н. Арсенавай у дзевятнаццаць год. Вызнач, да каго звяртаецца аўтар, якую думку сцвярджае. Знайдзі пабочныя сказы, выпішы іх. Падумай, як дапамагаюць яны аўтару выказаць асноўную думку верша.

Мэта жыцця

Мэта жыцця, кажуць людзі без сілы,
Мэта жыцця — дачакацца магілы.
Як пражывеш ты, сумленна ці не,
Ці не ўсё роўна — бо смерць не міне.
Мэта жыцця, кажуць поўныя сілы,
З доляй змагацца да самай магілы,
Веры не траціць і страху не мець,
Смела байцамі памерці, згарэць.
Мэта жыцця, яшчэ кажуць, не йрвацца
У неба, а толькі зямлі прыглядацца.
Зведаць грахі ўсе, ўсяго спрабаваць,
Каб не так горка было паміраць.
Мэта жыцця, ўрэшце кажуць, хавацца
З сэрцам ад смуткаў, з слязіма не знацца.
Думкі аб праўдзе? Дурное — і ўсё!
Мэта жыцця — захаваць жыццё!

У залежнасці ад кантэксту паспрабуй замяніць або ўставіць у пабочныя сказы словы з антанімічных пар: песіміст — аптыміст, рамантык — рэаліст.

Ці задумвайся ты пра сэнс жыцця?

Перачытай канцоўку тэксту. Знайдзі пабочнае слова. Якую функцыю выконвае яно ў будове тэксту?

Назаві словы, якія не адпавядаюць арфаграфічным і граматычным нормам сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

II. Зваротак — самы яркі этыкетны знак

Практыкаванне 10. Уяві сабе, што да аднаго і таго ж чалавека (праграміста Алеся Іванавіча Семенюка) звяртаюцца сястра, дачушка, калега, начальнік аддзела, у якім працуе Семянюк:

- Татачка! Прывітанне!
- Прывітанне ў хату, Алесік!
- Здароў будзь, Алесь!
- Маё шанаванне, Алесь Іванавіч!

Ці можна вызначыць, хто з якой рэплікай звяртаецца да праграміста Семенюка? Што дапагае нам адказаць на пастаўленае пытанне?

Практыкаванне 11. Прачытай сказы.

1. Пешаходы, пераходзьце вуліцу толькі на абазначаных пераходах!

2. Пешаходы пераходзяць вуліцу толькі на абазначаных пераходах.

Уважліва разгледзь схемы. Чым адрозніваюцца сказы, паказаныя на іх?

а) [_____ | _____].

б) [Зв., _____ | _____]!

Які сказ адпавядае першай схеме, які — другой? Паназірай за інтанацыяй зваротка (асаблівае павышэнне голасу на слове-зваротку, паўза пасля яго). Якой часцінай мовы і ў якой форме выражаны зваротак? А дзейнік? Як іх можна адрозніць?

Падказка

Знакі прыпынку пры зваротку

[Зв., ...].

[..., зв., ...].

[..., зв.].

[Зв.! ...].

Клічная інтанацыя — паўзы, узмоцнены націск, больш высокі тон.

Практыкаванне 12. Прачытай сказы, захоўваючы патрэбную інтанацыю.

1. Васілінка, прыехаў Паўлік.
2. Васілінка, прыехаў Паўлік?
3. Васілінка, прыехаў Паўлік!
4. Васілінка прыехала, Паўлік.
5. Васілінка прыехала, Паўлік?
6. Васілінка прыехала, Паўлік!

Практыкаванне 13. У якіх з наступных сказаў ёсць звароткі, а ў якіх яны адсутнічаюць? Чаму, каб пераканацца ў гэтым, патрэбна ў сказе выдзеліць дзейнік і выказнік? Падкрэслі іх. Пастаў патрэбныя коскі.

А) 1. Каля дуба бярозка ўзнялася высока, белакорая станам і ліствой яснавока. **2.** Расла там бярозка другая, такая ж, як ты беластанная. **3.** Бярозка мая беларуская, агнёвай плакучаю хусткаю маланка цябе атуліла. І ўся ты панікла без сілы... (К. Буйло).

Б) 1. Звонкаструнны ты, мой лесе, галасісты гай, для мяне, якую хочаш, песню заспявай (А. Русак). **2.** Лес мой бяссонны! У час навальніцы буду разгадаць твае таямніцы (Г. Кляўко). **3.** Побач чыгункі стаяў высокі стары лес, таемны, пануры і важны (Я. Колас).

В) 1. Шчаслівы той, хто нарадзіўся і вырас у родным краі, увабраў сваё душою чысціню крыніц, пах кветак і зямлі і неба вышыню, — радзіма ў чалавека адна, адвечная, непаўторная, як матчына песня (В. Жуковіч). **2.** Зырчэй ад зыркага кіліма душу лагодзіць, цешыць вока мая святочная Радзіма ад Брэста да Ўладзівастока (У. Паўлаў). **3.** Сню цябе, Радзіма, па начах, адзіную ў свеце, святую (А. Астрэйка).

Даведка

Каб адмежаваць зваротак ад дзейніка, важна ўбачыць **граматычную сувязь** дзейніка з выказнікам. Зваротак не з'яўляецца дзейнікам, не звязаны з іншымі словамі сказа.

Практыкаванне 14. У якіх сказах пры зваротку ёсць часціца, а ў якіх выклічнік? У чым розніца ў такім выпадку ў пунктуацыі?

1. Ой ты, месяц, любы дружа, паплыві на мора (А. Русак). **2.** Эх вы, дарогі жыцця, што там за вамі ўдалі? (М. Танк). **3.** Ай, сонечная вуліца, як цябе не любіць! (А. Астрэйка). **4.** О, хлопчыкі, тут лес прыўдалы! (Я. Колас). **5.** Ану, хлопцы, варушыся хутчэй (М. Лынькоў). **6.** Эй, хлопцы, хлопчыкі! Уставайце! Кароў на пашу выганяйце! (Я. Колас). **7.** О ўтрапёны агонь, як ты хутка згараеш! (У. Караткевіч). **8.** Ах, сны, летуценні мае залатыя, які ж вы саткалі ўзор! (П. Глебка).

Падказка

Часціцы, што стаяць перад звароткамі, ад іх не аддзяляюцца: **о, ах, а**: *О зямля! Ты даеш нам тугу па небе, але не меншая наша туга па табе* (М. Стральцоў).

Калі ж перад звароткам знаходзіцца **выклічнік**: **ах, ох, ура, ой, гэі** і інш. (у адрозненне ад часціцы ён акцэнтуюецца), то выклічнік аддзяляецца коскай ці клічнікам: — *Эх, панове, панове... Навошта ж вы куплялі ў таго круцяля насенне «ветрык»?* (П. Васючэнка).

Калі перад звароткам стаяць выклічнік і займеннік **ты** або **вы**, выдзяляецца коскай толькі зваротак: *Ой вы, гусі, паняслі вы за сабою лета!* (Я. Колас).

Выклічнік (як заклік да ўвагі) можа і сам выступаць у якасці зваротка: *Гэй, беражыся!*

Паводле Н. С. Валгінай.

Практыкаванне 15. Спішы сказы, пастаў патрэбныя знакі прыпынку. Падкрэслі звароткі. Графічна абазнач, якія звароткі развітыя, якія не.

1. Беларусь зямля нашых бацькоў і прадзедаў хораша разлеглася ты на ўлонні старажытнай маці-планеты. І абрысы твае, можна сказаць, сімвалічныя і высакародныя. Яны нагадваюць на картах чалавечую далонь (М. Гамолка). 2. Не пакідай мяне мой светлы сум, з табой мне хораша на адвячорку хадзіць і слухаць лесу ціхі шум, пакуль суседак не запаліць зорку (Н. Гілевіч). 3. Зямля-карміцелька Яшчэ далёкія прадкі прыкмецілі, пакінулі нам у неўміручую спадчыну сваё адкрыццё: «Пад сонцам няма нічога мілейшага за цябе» (П. Прыходзька). 4. Бязрозга мая белакрылая Якая ж ты сонейка мілая, спускаеш пушыстыя вецці і сінімі іскрамі свеціш (К. Буйло). 5. Што ж маўчыш ты гусліяр ніў, лясоў песнябай? (Я. Купала). 6. О вецер О ветрык мой ціхі Ну хіба ж ты зычыш мне ліха? (А. Вялевіч) 7. Гусліям княжа не пішучь законаў (Я. Купала). 8. «Што Пятроўна сабралася ўжо ў шлях-дарожку? Нагасцілася ў сына?» Суседка стаіць, прыхіліўшыся да дзвярэй, зычліва жмурыць на маці шэрыя вочы. «Збіраюся, збіраюся Насця». 9. Дзед Ягор памаўчаў нейкую хвіліну, а потым сказаў: «Вось што хлопца заўтра нядзеля, у школу ісці не трэба, і мы пойдзем з табой па пралескі» (Я. Бяганская). 10. Мама ляжала ў ложку, калі дзверы раптам расчыніліся і ў палату ўвайшоў Міхась, несучы перад сабой букет сініх пралесак. «Міхасёк сыноч мой адкуль у цябе гэты цуд?!» (Я. Бяганская). 11. «А як жа вас зваць?» — пытаюся. «Людзі

бабаю Вераю клічуць... А хто доктаркаю ці знахаркаю не саромецца ахрысціць. Не крыўджуся — хай!» Бабка Вера... Штосьці ў яе імені падалося мне сімвалічным. 12. Шчаслівей даваць, чым браць. Дык навучымся людзі шчыра аддаваць сваю дабрыню, ласку, спагаду, міласэрнасць (У. Луцэвіч).

Практыкаванне 16. Прачытай тэкст. Вызнач яго тэму і асноўную думку.

Музыка слоў

Гавары мне, яшчэ гавары!
Гнецца ветка пад ветру падзьмухам...
А твой голас — як шум у бары,
Мне б яго толькі слухаць і слухаць.

Так пісала Канстанцыя Буйло ў адным з вершаў. Па-жаночы шчыра прызналася пра тое, што значыць музыка слоў каханага чалавека. І гэта вялікае чараўніцтва прыдумалі і стварылі людзі. Чаму ж ім часам так цяжка падабраць тыя самыя словы, якія здольныя разбіваць камяні?..

А можа і не так ужо цяжка, калі рабіць гэта па-беларуску? Бо наша мова проста створана для пяшчоты, якая з веку ў век, з пакалення ў пакаленне перадавалася ў вібрацыях гукаў, мяккасці, мілагучнасці выразаў. І нездарма пяшчотай напоўнены самыя цёплыя словы — тыя, якімі мы ласкава называем блізкіх: *тата, матуля, бабуля, дзядок, браток, сястрыца*.

Нават звычайныя звароты да чужых людзей беларусы ператваралі ў прыклад найвышэйшай пашаны. Нашы людзі здаўна любілі ўжываць словы з памяншальна-ласкавымі суфіксамі, якія здольныя рабіць цуд, яднаючы розных людзей: *браток ты мой, даражэнькі, каханенькія-родненькія, сябровачка (сябручок), суседка, спадарынька*. Гэтыя выразы прыйшлі ў беларускую літаратуру, якая з'яўляецца сапраўднай скарбніцай ласкавых слоў.

Але асабліва дапаможа гэтая скарбніца закаханым. І калі пачытаць беларускіх паэтаў, то пяшчота стане часткай душы, якая назапасіць ласкавых прыгожых слоў на кожны новы дзень. Як называць ЯЕ? *Князёўна, панначка, ясачка, ласачка, красуня бярозка, ластаўка легкакрылая, зорачка спагадная, сонейка яснае, шыршына, кветачка, лілея, гаспадынька...* Ці хоць бы прачытаваць словы Караткевіча: «*Ты — нечаканая радасць. Ты — ночы ласкавай крок*».

Знойдуцца словы і для ЯГО: *міленькі, любы, каханы, галубочак мой, анёл ясны, саколík, князюхна, ясакар, ясны пан, уладар, волат, гаспадар, галава...*

Нашы продкі тонка вызначалі пачуцці, таму і не задаволіліся адным словам «люблю», а стварылі сваё адмысловае «кахаю». Любіць можна ўсіх, а вось кахаць: дзяўчыну, хлапчыну, сваю палавіну.

Дарыце ім радасць прыемных слоў штодня, і вы зразумеце, якую чароўную сілу мае ласкавае слова, калі яно сказана на роднай мове! Можаце нам паверыць — на слова.

Звяздоўцы.

Якія звароткі ты выкарыстоўваеш у сваім маўленні?

Падрыхтуй тэксты, у якіх ёсць звароткі.

III. Словы-сказы, або Што такое безумоўна?

Паразважаем! Уважліва прачытай наступны тэкст. Зрабі сінтаксічны разбор сказаў-прыкладаў. Сфармулуй адказ на пытанне: «Што такое безумоўна?»

На пытанне «Ты ўдзельнічаеш у конкурсе?» можна адказаць па-рознаму: 1) *Я ўдзельнічаю ў конкурсе* (хоць і не часта, але такі поўны адказ магчымы); 2) *Удзельнічаю*; 3) *У конкурсе?*; 4) *Так*; 5) *Безумоўна*.

Гэтыя адказы розныя па сваёй сінтаксічнай прыродзе. У адказе 1 лёгка выяўляецца граматычная аснова — дзейнік і выказнік — *я ўдзельнічаю*, гэта двухсастаўны сказ. У адказе 2 граматычная аснова таксама ёсць: выказнік *удзельнічаю* выражаны дзеясловам 1-й асобы, адзіночнага ліку цяперашняга часу абвеснага ладу: у сказе выражаюцца адносіны да пэўнай асобы — гэта аднасастаўны пэўна-асабовы сказ. У адказе 3 выражаных словамі галоўных членаў няма, але ёсць пазіцыя выказніка, паказчыкам якой з’яўляецца дапаўненне *ў конкурсе*, значыць, гэта сказ, хоць і няпоўны. У адрозненне ад першых трох сказаў у адказах 4, 5 няма ні дзейніка, ні выказніка, ні іх пазіцый, значыць, яны не маюць граматычнай асновы. Іх значэнне своеасаблівае — значэнне сцвярджэння. Вось яшчэ прыклады: 6) — *Я ж не з-за гэтага да вас прыйшоў*. — *Вось і добра...* 7) *Бандэроль вашу атрымалі. Дзякуй*. 8) *Дабранач! Пасля патэлефаную*.

Усе выдзеленыя часткі не маюць ні выражаных словамі дзейніка і выказніка, ні іх пазіцый. Іх значэнні — выражэнне згоды (6), падзякі (7), развітання (8). Марфалагічнае напаўненне падобных канструкцый таксама своеасаблівае: гэта не знамянальныя словы, а словы **так** (4), **не**, марфалагічная прырода якіх да гэтага часу канчаткова не ўстаноўлена; часціцы і іх спалучэнні (прыклад 6,

а таксама **бывае, дакладна, вось іменна і інш.**), у прыватнасці тыя, што абслугоўваюць сферу этыкету (7, 8, а таксама **ах, вох, вось табе і маеш і пад.**); мадальныя словы, гэта значыць словы, якія выражаюць суб'ектыўна-мадальныя адносіны моўцы да таго, пра што і як ён гаворыць (адказ 5, а таксама **канечна, магчыма, безумоўна і інш.**).

Агульнавядома, што кожны сказ павінен мець граматычную аснову — дзейнік і/ці выказнік (іх пазіцыі могуць быць незамешчанымі), якія фарміруюць граматычнае значэнне сказа — прэдыкатыўнасць. Як жа кваліфікаваць разгледжаныя намі адрэзкі без граматычнай асновы? У школьным падручніку разглядаюцца словы-сказы на той падставе, што яны ўжываюцца як самастойныя сказы, і яшчэ таму, што па сэнсе яны раўняюцца цэламу сказу. Гэта так: канструкцыя 4 па інфармацыі, заключанай у ёй, можа быць прыроўнена да сказа 1. Не выпадкова існуюць канструкцыі, дзе яны ўжываюцца побач, узмацняючы і канкрэтызуючы адна адну, напрыклад: — Так, удзельнічаю. Іх кола пашыраецца за кошт выклічнікавых сказаў, што ўтвараюцца выклічнікамі. Такім чынам, гэтыя канструкцыі застаюцца сказамі, хоць і агаворваецца, што гэта словы.

Сустракаецца яшчэ і тэрмін, замацаваны за гэтымі канструкцыямі, — **нечлянімыя** сказы. Гэтым падкрэсліваецца, што ў сказе нельга выдзеліць члены сказа.

Безумоўна, гэта не граматычныя сказы, а своеасаблівыя замяняльнікі іх. У навуцы іх у адрозненне ад граматычных сказаў называюць **выказваннямі**, адзначаецца, што «выказванне ў любым выпадку інфармуе аб чым-небудзь ці заключае ў сабе пытанне».

Якія яшчэ значэнні могуць мець вызначаныя? Яны выражаюць сцвярджанне, згоду, нязгоду, эмоцыі:

9) — *Вы са сталіцы?*

— *Так.*

— *Тады выведу вас на дарогу.*

— *Дзякуй вялікі, мне тут не збіцца.*

— *Ну, тады з богам (К. Жук);*

10) *Наглядзеўшыся ў люстэрка, дачка села за стол і гукнула:*

— *Ну, ці скоро там? (М. Чарнышэвіч);*

11) *А вось і бацька. Ён яшчэ здалёк вітае сына:*

— *Салют! Што новага, лясны гаспадар? (Я. Бяганская).*

Падобныя вызначаныя выкарыстоўваюцца ў гутарковай мове.

Разам з тым разгледжаныя вышэй словы, што ўтвараюць вызначаныя, у асобых умовах могуць змяняць сваю сінтаксічную прыроду. Так, мадальныя словы (толькі яны!), ужытыя не ізалявана,

а ў спалучэнні з граматычнымі сказамі, выступаюць як пабочныя і выказвання не ўтвараюць. Вось два сказы: 12) — *У вашай творчасці будуць прысутнічаць розныя электронныя элементы?* — **Безумоўна!**

Безумоўна ў гэтым выпадку абазначае сцвярджанне, пацвярджэнне, ужыта ізалявана і з’яўляецца выказваннем. 13) *Безумоўна, у нашай творчасці будуць прысутнічаць розныя электронныя элементы.* **Безумоўна** тут ужыта ў спалучэнні са сказам, мае другое значэнне — «без сумнення» — і з’яўляецца не выказваннем, а пабочным словам.

У канкрэтных умовах словы, якія ўтвараюць выказванні, могуць заняць і сінтаксічную пазіцыю ў граматычным сказе, а значыць, выконваць функцыю гэтага члена. Параўнаем два сказы: 14) — *Да пабачэння!* — *Міколка павярнуўся да дзяўчат, усміхнуўся і пайшоў.* 15) *Трэба навучыцца казаць «да пабачэння» з адпаведнай інтанацыяй.* У сказе 14 **да пабачэння** ўжыта ізалявана, гэта словы прывітання — формула маўленчага этыкету, тут няма пазіцыі членаў сказа, значыць, гэта выказванне. А ў сказе 15 **да пабачэння** ўжыта не самастойна, а ў пазіцыі дапаўнення (казаць — што? — да пабачэння) і, значыць, у гэтым кантэксце з’яўляецца дапаўненнем. Але (заўважце!) у такім ужыванні яно набывае прыметы назоўніка, гэта значыць субстантыўнага (ад лац. *substantivum* — назоўнік).

Асобна патрэбна спыніцца і на слове **не**. Прааналізуем сказы: 16) *Няма ў іх дамах ні музыкі, ні смеху.* — 17) *Няма, пакуль што не прыезджала, — літаральна з парога адказала суседка па кватэры, калі я спытаўся ў яе пра сястру (А. Жук).* У сказе 16 **няма** мае значэнне «адсутнічае, не існуе» і займае пазіцыю выказніка ў безасабовым сказе. У сказе 17 **няма** выражае адмаўленне і ўтварае сваю ўласную адзінку — выказванне (*В. М. Чупашава*).

Падказка

Існуюць розныя сінтаксічныя пабудовы — сказы, якія маюць граматычную аснову і прэдыкатыўнасць, і выказванні, якія не маюць граматычнай асновы і прэдыкатыўнасці, а з’яўляюцца адзінкамі паведамлення, выражаючы якую-небудзь агульную інфармацыю ці агульнае пытанне. У асобных умовах ужывання выказвання, змяніўшы сваю граматычную прыроду, могуць выконваць іншыя функцыі — быць пабочнымі словамі ці займаць пазіцыі членаў сказа.

Практыкаванне 17. Вызнач, у якіх выпадках словы **не, няма** з'яўляюцца выказваннем, а ў якіх — выказнікам безасабовага сказа.

1) — У вас дранікі на абед? — **Не!** 2) Па словах спевака, сапраўдных сяброў у шоў-бізнэсе ў яго **няма**, хаця кантактуе ён з многімі. 3) Лявон Вольскі прадставіў новы праект «Такога **няма** нідзе». 4. Да Міколы **няма** зімы ніколі. 5) **Не**, не можа спаць хлапчына гэтакім ранкам залатым: ходзіць статак па лагчыне, Федзя мусіць быць пры ім.

Практыкаванне 18. Знайдзі ў прапанаваных тэкстах выказванні. Вызнач іх значэнні.

1. Стары павярнуўся на галасы. Я таксама глянуў у той бок і ўбачыў фігуру аленя ў школьным парку.

— Нібы жывы! — сказаў я.

Стары Васіль кінуў на мяне кароткі пагляд і загаварыў:

— Эге, жывы... (Я. Зазека).

2. Разы са тры спыняліся. Дзядзька Коля злазіў на зямлю і папура бурчаў:

— Заела, ліха на яго. — І разам з Юркам прымаўся правіць ланцуг транспарцёра ці яшчэ што (Т. Хадкевіч).

3. — Страшна, Юзік? — пытаўся дзядзька Коля.

— Не, — адказваў Юзік, адчуваючы ў той час, як усяго прабіраюць дрыжыкі (Т. Хадкевіч).

4. А вось і бацька. Ён яшчэ здалёк вітае сына:

— Салют! Што новага, лясны гаспадар? (Я. Бяганская).

5. — Вова! Ты гэта што? — спытаў у здзіўленні Адам Ігнатавіч.

— Не ты Ніну, а яна цябе возіць? Ну і рыцар! Хіба рыцары гэтак робяць, га? (Н. Гілевіч).

6. — Платон Іванавіч, сыграйце вы што-небудзь, калі ласка, — пачуўся з процілеглага боку салона голас жанчыны (А. Пальчэўскі).

Практыкаванне 19. Прывядзі прыклады сказаў, падзяліўшы іх на дзве групы ў залежнасці ад сінтаксічнай характарыстыкі выдзеленых слоў: 1) выказванне; 2) члены сказа.

ПАДАГУЛЬНЕННЕ І СІСТЭМАТЫЗАЦЫЯ

Практыкаванне 1. Прачытай тэкст. Пра якую адметнасць сінтаксісу беларускай мовы гаворыцца ў нататцы? Выпішы з тэксту прыклады адметных беларускіх словазлучэнняў і сказаў, зрабі іх сінтаксічны разбор.

Вакол «акаляючага асяроддзя»

Жыхар Мінска Уладзімір Сікірыцкі ў сваім пісьме звяртае ўвагу на тое, што «апошнім часам зноў зачасціліся ўжыванні *дзеючая асоба* замест *дзеіная*. Нават такі ўжо, здавалася б, трывалы тэрмін *навакольнае асяроддзе* раптам у пэўнай газеце ператвараецца ў даўно забытае *акаляючае асяроддзе*.

А для нашай мовы, як вядома, нехарактэрныя дзеепрыметнікі цяперашняга часу на *-уючы, -юючы, -аючы, -яючы, -аемы*.

Слушная заўвага! Згадаем тут хоць бы два аўтарытэтныя выказванні. Кузьма Чорны ў даваенныя гады пісаў: «...Я вось са сваёй мовы выкараняю гэтакія формы і магу без іх выказаць беларускаю моваю, што хачу». Якуб Колас у пасляваенныя гады адзначаў: «Без усякай патрэбы і радзе, і беларускія газеты засмечваюць мову не ўласцівымі ёй формамі, як “выдаткаваемыя”, “засылаемыя”, “брыгада, узначальваемая”, “навучаючыіся”, якія не бытуюць у беларускай мове».

Сёння, трэба адзначыць, наватвор Пятра Глебкі *навучэнец* канчаткова выгнаў з нашага друку *навучаючагася*. Ды ўсё ж забывацца пра нехарактэрныя формы не выпадае. І таму яшчэ раз варта нагадаць пра тубыльцаў, якія прыходзяць на дапамогу нашай мове там, дзе ў рускай мове шчыруюць дзеепрыметнікі цяперашняга часу.

Пэўна, усім вядома, што тут добра пачуваюць сябе азначальныя сказы. Чытаючая ученица — вучаніца, якая чытае; чытаемая кніга — кніга, якую чытаюць, і да т. п. Аднак бяда, калі амаль адзіную формаю перакладу рускіх дзеепрыметнікаў робіцца азначальны сказ. Доўгая шматкіламетровая гайданка такіх сказаў наганяе невыносную сумоту на чытача. І дзе? Пры чытанні перакладаў выдатных рускіх класікаў. Уявіце сабе: у «Герою нашага часу» М. Ю. Лермантава на беларускай мове колькасць азначальных сказаў павялічылася на 40 адсоткаў! Хоць на хвіліну паспрабуйце адчуць тут стыль мастака, у якога заклікаў вучыцца Леў Талстой!

У дзеепрыметніка асноўнае — прымета па дзеянню. Таму ў рускага дзеепрыметніка вельмі часты сябар — беларускі прыметнік. Дарэчы, у нашай мове ёсць цэлая група слоў, якім няма адпаведных прыметнікаў і якім адпавядаюць па форме дзеепрыметнікі: заклівы — заикающийся, наступны — следующий, прытульны (пінжак) — прилегающий і інш.

Пачуем: *праниклявая золь* і да яе просіцца руская *пронизывающая сырость*. Разгарніце двухтомны «Беларуска-рускі слоўнік» (Мінск, 1988), і вы знойдзеце мноства адпаведных прыкладаў.

Што да тэрміналогіі, то і рускі дзеепрыметнік, уваходзячы ў тэрмін, сам шмат траціць ад свае першапачатковай функцыі

і набывае рысы прыметніка. Таму пры тэрміналагічных праблемах важна знайсці або ўтварыць адпаведны прыметнік, які б паказваў на дзеянне. Тут дзеяслоўны карань любяць абступаць прыстаўкі і суфіксы.

Не забываймася: рускія дзеепрыметнікі ў залежнасці ад сваіх формаў, ад абставінаў кантэксту і часу гавораць кожны раз іншае. І «говорить плачущим голосом» — гэта можа быць адзін раз «гаварыць (казаць) плаксівым голасам», другі раз — «гаварыць (казаць) праз плач (з плачам)», трэці раз — «гаварыць плачучы», а падчас нават і «гаварыць (казаць) і плакаць», у залежнасці, што больш падкрэсліваецца.

А цяпер паспрабуйце зрабіць адваротны пераклад з беларускай мовы на рускую гэтых прыкладаў. У рускай мове ёсць *плаксивый*, але гэтае слова размоўнае. «Говорить сквозь плач» — нельга, «говорить, плача» хоць і можна, але, як заўважыў мой знаёмы перакладчык, не трэба... А беларускія адпаведнікі, як бачылі, гучаць натуральна.

«Летящая птица» можа быць «птишка ў часе палёту», «всевозрастающий грохот» — «усё большы і большы грукат», «отдыхающие» — не толькі «тыя, што адпачываюць», але і «дачнікі», «курортнікі». А рускі сказ «Для отдыхающих созданы все условия» можна перакласці: «Для адпачынку створаны ўсе ўмовы».

З-за таго, што дзеепрыметнік у сказе нясе «галоўную службу» азначэння, то і пры перакладзе могуць падменьваць яго тыя часціны мовы, якія бываюць азначэннем (або — што радзей — удакладненнем пры дзеяслове-выказніку).

Вядома, падкрэслім яшчэ раз, гэта розныя і нераўназначныя формы, яны не замяняюць адна адну. У кожным канкрэтным выпадку выступае толькі тая адзіная, якая найбольш здольна данесці сэнс таго, што перакладаецца. Цяжка знайсці канчатковую, «бясспрэчную» форму перакладу, якая б задавальняла, падабалася выключна ўсім. Могуць быць і розныя «чытанні» тэксту. Мы б казалі банальнасць, напамінаючы пра пераклад як творчасць, як мастацтва «чуць» мовы...

У некаторых выпадках на дапамогу прыходзіць азначэнне-прыдатак.

«Говорим о вещах, стимулирующих рост растений» — «Гаворым аб рэчывах — стымулятарах росту раслін».

Ці яшчэ іншы спосаб:

«Лот — прибор, измеряющий глубину моря» — «Лот — прыбор для вымярэння глыбіні мора».

А ў выпадках, калі дзеепрыметнае словазлучэнне паказвае на сталую прымету, а сам дзеепрыметнік не мае асаблівага сэнсавага і стылістычнага значэння, гэты дзеепрыметнік можна апусціць.

Вось некалькі прыкладаў.

«Стране, имеющей такие богатства, легко развивать тяжёлую промышленность» — «Краіне з такімі багаццямі лёгка развіваць цяжкую прамысловасць».

«Девочка, сидящая на диване, вышивала платок» — «Дзяўчынка на канапе вышывала хустачку».

«Поезд, прибывающий из Москвы, остановится на пятом пути» — «Цягнік з Масквы спыніцца на пятым пуці».

«Книга, принадлежащая брату, лежала на столе» — «Братава кніга ляжала на стале».

Як бачым, беларуская мова лёгка абыходзіцца без дзеепрыметніка цяперашняга часу. Толькі патрэбны жывы, творчы падыход. І таму не трэба абкрадваць сябе, лічачы, што ўзбагачаешся.

А. Клышка.

Практыкаванне 2. Спішы, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку. Пракаменціруй выдзеленыя арфаграмы.

Вам пашанцавала

Калі ў вашым пад'ездзе на лесвічных пляцоўках параскіданы *недакуркі*, ведайце: тут *жывуць* заядлыя курцы кампанейскія людзі.

Уключаныя з вечара да раніцы на ўсю моц манітафоны *сведчаць*: тут кватаруюць меламаны знаўцы моднай сучаснай музыкі, якія з радасцю і зусім бясплатна *знаёмяць* вас з навінкамі эстрады. Абсалютныя альтруісты!

Надпісы і малюнкi на *сценах* не проста гавораць а крычаць: тут багата майстроў слова алоўка і пэндзля.

Разбітыя лямпачкі павінны *выклікаць* настальгічныя ўспаміны пра *маладосць* *сцвярджаць*, што людзі *кахаюцца*, а значыць род людскі будзе працягвацца.

Акуратна *вынятыя* ў пад'ездзе шыбы *сведчаць*, што *клапатлівыя* грамадзяне *дбаюць* пра наша здароўе забяспечваючы свежым паветрам.

Мяркуючы па тым, што *замкі* паштовых скрынак *нехта* *штодня* *адчыняе* а *выпісаныя* газеты і часопісы *забірае*, тут *жывуць* разумныя *інтэлігентныя* людзі, якія *паважаюць* друкаванае слова маюць *рознабачковыя* інтарэсы.

Словам вам пашанцавала! Вы *жывяце* ў доме высокай культуры сярод адукаваных *клапатлівых* людзей.

У. Цвяткоў.

Выканай заданні.

1. Абзнач, якое са сцвярджэнняў пра пастаноўку ў сказе коскі ня-
правільнае.

*Вы жывяце ў доме высокай культуры сярод адукаваных кла-
патлівых людзей.*

1) Ставіцца коска пасля слова *культуры*, таму што патрэбна
раздзяліць аднародныя акалічнасці месца.

2) Пасля слова *адукаваных* коска не ставіцца, бо гэта неадна-
родныя азначэнні.

3) Пасля слова *адукаваных* коска ставіцца, бо гэта аднародныя
азначэнні.

2. Абзнач, якое са сцвярджэнняў правільнае.

1) Альтруіст — той, хто ў сваёй дзейнасці кіруецца пачуццямі
альтруізму: бескарысліва служыць людзям, гатовы ахвяраваць для
іх асабістымі інтарэсамі.

2) Альтруіст — знаўца моднай сучаснай музыкі, які знаёміць
нас з навінкамі эстрады.

3. Абзнач, якіх сінтаксічных канструкцый няма ў наступным сказе.

Словам вам пашанцавала!

1) Недапасаванае азначэнне.

2) Параўнальны зварот.

3) Адасобленае дапаўненне.

4) Пабочнае слова.

Практыкаванне 3. Прачытай тэкст, падбяры да яго заглавак і на-
пішы падрабязны пераказ.

Міхал перасёк круглую брукаваную плошчу і, калі наблізіўся
да кіёска, убачыў каля яго хлопчыка і дзяўчынку прыкладна сваіх
гадоў. Яны куплялі марожанае. Дзяўчынка была крыху падобная
на Аксану, толькі чарнявая, у сіняй сукеначцы, з белым касніком
на галаве. Высокі хлопчык — у паношаным трыко, абвіслым на
каленях, у стаптаных кедах на босу нагу. Ён непрыязна праз плячо
зіркнуў на Міхала.

Гэта былі мясцовыя, гарадскія дзедзі (па-хатняму апранутыя —
значыць, жывуць непадалёку), таму Міхал і звярнуўся да іх «па-
гарадскому» — па-руску:

— Скажыце, як прайти к краеведческому музею?

— Вярніся назад да паштамта, завярні за вугал, — сказаў ён, —
убачыш шпіль. Там твой музей. Толькі цяпер ён на рамонце.

У Міхала аж адвісла сківіца. Ва ўсе вочы ён глядзеў на хлопчыка. Гарадскія, а чыста па-беларуску размаўляюць — ніяк не ўкладвалася ў галаве...

— Табе паўтарыць? — адставіўшы руку з марожаным, бо з яго капала, спытаў хлапчук.

Дзяўчынка засмяялася:

— Яму, відаць, перакладчык патрэбен! Вернісь на ту сторону, за углом увидишь шпиль — пику такую. Там музей.

Аблізваючы марожанае, яны пайшлі, як ні ў чым не бывала, па вуліцы. Нават не азірнуліся на Міхала. А таму карцела пабегчы за імі следам, пазнаёміцца, распытаць... Хто яны, дзе вучацца?

Але задумаўся: навошта? Хай і застаюцца незнаёмымі. Што ў гэтым, урэшце, дзіўнага? Раз людзі жывуць у Беларусі, значыць, і размаўляюць па-беларуску. А хіба ён, Міхал, або Чэсь у школе на ўроках не адказваюць на чыста беларускай мове? Адказваюць. І ніхто з гэтага не дзівіцца. Вось толькі на вуліцы, па-за сценамі школы: «Рэбятка, значэ драцца...», «Чэсь, хадзі сюда, раскажу адну вешч». Жахліва! Аксана менская, а і то размаўляе чысцей за іх, вясковых.

«Прыедзе Аксана, трэба будзе дамовіцца гаварыць так, як гэтыя гарадскія дзеці, — на чыстай роднай мове!» — падумаў Міхал.

А. Федарэнка.

Практыкаванне 4. Прачытай тэкст і выканай заданні.

(1) ...Аднойчы, гуляючы па Неўскім, на адным з будынкаў я ўбачыў шыльдз з надпісам «Нева». (2) Гэта была рэдакцыя папулярнага ў той час літаратурнага часопіса, які я не раз гартаў у чытальнай зале сваёй полацкай бібліятэкі. (3) Мне ніколі дагэтуль не даводзілася бываць у рэдакцыях літаратурных часопісаў і вельмі закарцела зайсці туды. (4) Але адважыўся на такі паход толькі на другі дзень, прыхапіўшы танючкі спытак з перапісанымі ад рукі вершамі.

(5) — Если у вас стихи, вам нужно к Всеволоду Рождественскому, — сказала мне акуратная сівая бабулька ў прыёмнай.

(6) «Да Усевалада Раждзественскага!» — ахнуў я пра сябе. (7) Дома ў мяне ляжаў тоненькі зборнік вершаў з бібліятэчкі «Огонька», на вокладцы якога была выява Усевалада Раждзественскага — аднаго са слынных, як было сказана ў прадмове, паэтаў Пецярбургскай школы.

(8) Стары сівы чалавек уважліва чытаў мае радкі, потым, зняўшы акуляры, доўга праціраў іх насоўкай.

(9) — Вы сказали, что живёте в Полоцке? — звярнуўся ён да мяне. — Это же в Белоруссии?

(10) Я моўчкі кіўнуў галавой.

(11) — А Полоцка вашаго, к сожалению, не видно в ваших стихах. (12) Вы, кстати, не пробовали писать на белорусском языке?

(13) — Да, конечно, — сказаў я, — но по-русски у меня лучше получается.

(14) — Это вам так кажется, молодой человек, — сказаў Усевалад Раждзественскі. (15) — Такие стихи, как у вас, можно писать и в Пензе, и в Смоленске, а вот в Полоцке, наверное, надо писать на языке того народа, который вы хорошо знаете, который с вами от рождения. (16) Попробуйте, и вы увидите, что вы заговорили не книжным, выученным языком, а естественной речью, что вы, может быть, не совсем складно, но зато верно высказываете свою душу.

(17) Гэтыя словы мэтра рускай паэзіі я пранёс да сённяшняга дня. (18) Дзякуй Богу, што тут, на берагах Нявы, мне нагадалі пра маю родную мову, якой з таго часу я не здраджваю ніколі.

Н. Гальпяровіч.

1. Якая агульная думка аб'ядноўвае тэксты практ. 3 і 4?

1) Мова — з'ява, якая развіваецца.

2) Мова — найважнейшы сродак зносін.

3) Беларуская мова — нацыянальная мова беларускага народа.

4) «Не пакідайце ж мовы беларускай, каб не ўмёрлі».

2. Якое значэнне мае словазлучэнне *родная мова* ў прачытаным тэксце (сказ 18)?

1) Апрацаваная, упарадкаваная і нармалізаваная форма агульнанароднай мовы.

2) Дарагая, блізкая сэрцу.

3) Мова народа (нацыі або народнасці), якая выступае ў выглядзе мясцовых гаворак.

4) Мова, якая з'яўляецца сродкам пісьмовых і вусных зносін нацыі.

3. У якім сказе тэксце выкарыстаны фразеалагізм?

1) 5;

2) 4;

3) 7;

4) 18.

4. Якія моўныя сродкі публіцыстычнага стылю адсутнічаюць у 1–4 абзацах тэксце Навума Гальпяровіча?

1) Словы грамадска-палітычнага зместу.

2) Словы з адцэннямі эмацыянальнасці.

3) Словы з пераносным значэннем.

4) Словы, з дапамогай якіх перадаецца дакладная інфармацыя.

Практыкаванне 5. Напішы сачыненне-разважанне (не менш за 70 слоў), у аснову паклаўшы галоўную думку, якая аб'ядноўвае тэксты практ. 3 і 4.

Практыкаванне 6. Прачытай верш А. Гаруна і выканай заданні.

Чаму з маленства, з ураджэнства
Ў жыццёвы май
Не ўмеў, як маці, шанаваці
Цябе, мой край?
То ж я з тваёю ключавою
Святой вадой
Напіўся болю аб нядолі,
Бядзе людской.
То ж ты, мой хмуры, даў мне пануры
І ціхі гнеў,
А днём падчасным, так пекным, ясным,
Надзею грэў.
Твае ж курганы, лясы, паляны,
Дубкоў тых шум,
Палёў абшары, люд бедны, шары
Мне далі дум.
А дум тых многа... Не, не убога
Ты даў мне іх.
І ты ж, як маці, наўчыў спяваці
Аб думках тых.
Я браў, не бачыў і не аддзячыў
Табе нічым,
Бо счараваны — цябе, ўкаханы,
Не знаў саўсім.
Цяпер хоць знаю, дык што ж параю
Ад позніх скрух?
Ў чужой краіне паволі гіне
За целам — дух.
Вазьмі ж хоць спевы, дум перапевы
Лясоў тваіх.
З тваёі глебы, з тваёга неба
Узяў я іх.

1. Да каго звяртаецца аўтар у вершы?

2. Як паэт, на думку А. Гаруна, можа выказаць удзячнасць роднай зямлі? Адкажы словамі верша.

3. Верш напісаны А. Гаруном у ссылцы. З якіх слоў чытач можа гэта зразумець?

4. Раствлумач значэнне слова *перапевы*.

5. Чаму свае творы аўтар называе *перапевамі дум лясоў роднага краю*?

6. Раствлумач значэнне выразу *жыццёвы май*.

7. Раствлумач сэнс параўнання ў радках:

...Не ўмеў, як маці, шанаваці

Цябе, мой край?

8. Як адчувае сябе лірычны герой далёка ад радзімы? Адкажы словамі верша.

9. Раствлумач сэнс выразу *гіне дух*.

10. Выпішы з тэксту 3 метафары. Раствлумач мастацкі сэнс адной з іх.

11. Выпішы з тэксту 3 эпітэты. Раствлумач мастацкі сэнс аднаго з выпісаных эпітэтаў.

12. Ад наступных формаў дзеясловаў прошлага часу ўтвары неазначальную форму і пабудуй словазлучэнні з граматычным значэннем «дзеянне і прадмет»:

даў —

грэў —

бачыў —

аддзячыў —

узяў —

умеў —

13. Устанаві адпаведнасць паміж прыведзенымі ў левай калонцы прыкладамі аднародных членаў сказа і іх назвамі.

У з о р:

*Чаму з маленства, з ураджэнства
Ў жыццёвы май...*

→ *аднародныя дапаўненні*

1. Даў мне пануры і ціхі гнеў...

аднародныя дзейнікі

2. З тваёй глебы, з тваёга неба
Узяў я іх.

аднародныя азначэнні

3. Твае ж курганы, лясы, паляны,
Дубкоў тых шум,
Палёў абшары, люд бедны, шары
Мне далі дум.

аднародныя выказнікі

4. Я браў, не бачыў і не аддзячыў
Табе нічым...

аднародныя акалічнасці

14. Да прыметнікаў **пекны, ясны** з паэтычнага радка ... *А днём падчасным, так пекным, ясным, надзею грэў* самастойна падбяры і запішы 3 словы, каб утварыўся сінанімічны рад.

15. Назаві від сувязі ў прапанаваных словазлучэннях. Пасля словазлучэння напішы літару, якая адпавядае тлумачэнню.

У з о р: у жыццёвы май — Д

напіўся болю
даў мне
пануры і ціхі гнеў
аб думах тых
не убога даў
не аддзячыў табе
ад позніх скрух
паволі гіне

Д — дапасаванне;
К — кіраванне;
П — прымыканне.

16. Выпішы нумары слоў, у якіх назіраецца несупадзенне колькасці літар і гукаў.

1 — маленьства	5 — твае
2 — ключавою	6 — чужой
3 — хмуры	7 — знаю
4 — падчасным	8 — вазьмі

Практыкаванне 7. Прачытай тэкст і выканай заданні.

Непазбежны працэс сучаснай інтэграцыі навукі і тэхнікі, які абавязкова ўніфікуе тэрміналогію ў розных галінах чалавечай дзейнасці, як бы перакінуўся і на культурную сферу, пачаў накладваць свой адбітак на духоўныя формы чалавечай супольнасці. Мы загаварылі паміж сабой на нейкім дзіўным жаргоне: абы толькі субсяседнік дазнаўся, што я маю на ўвазе, а якім чынам гэта мною перадаецца — усё роўна. Крыўдная і недарэчная абьякавасць! Так размываецца сама культура чалавека. Дастаткова зрабіць нейкі жэст, прамармытаць нешта, падміргнуць, — і вось цябе ўжо зразумелі... Дзікунства! Мы пачалі забывацца, што мова — гэта выява нашага розуму, дзякуючы якой наша мысленне набывае амаль што бачнае ўвасабленне і так перадаецца — ад асобы да асобы, з пакалення ў пакаленне. Менавіта мова сцвярджае законы чалавечай супольнасці. Яна звязвала паміж сабой сям'ю, племя, род. Мова спрыяла і спрыяе станаўленню нормаў і дзяржаўнай супольнасці,

несла — і нясе! — праз вякі мудрасць нашых продкаў, захоўвае найкаштоўнейшы вопыт гісторыі чалавецтва, каб той вопыт быў павучальным для нашчадкаў.

3. *Азгур.*

1. Выпішы 3 дзеясловы або дзеяслоўныя словазлучэнні, якія характарызуюць асаблівасці «*дзіўнай*», па азначэнні 3. Азгура, мовы.

2. Выпішы з тэксту сказ, у якім гаворыцца пра ўплыў «*жаргоннай мовы*» на культуру чалавека.

3. Выпішы слова, якое найбольш эмацыянальна перадае адносіны аўтара артыкула да жаргоннай мовы.

4. У чым бачыць 3. Азгур пагрозу літаратурнай мове?

5. Растлумач сэнс прыказкі: *Які розум, такая і гаворка.*

6. Вызнач, да якога стылю адносіцца тэкст.

7. Падбяры сінонім да словазлучэння *накладваць адбітак.*

Практыкаванне 8. Прачытай тэкст і выканай заданні.

Шасцікласнік васьмікласніку на нагу наступіў.

Выпадкова.

У сталовай па піражкі без чаргі палез — і наступіў.

І атрымаў па карку.

Адскочыў шасцікласнік на бяспечную адлегласць і выказаўся: — Дылда!

Засмуціўся шасцікласнік. І пра піражкі забыўся. Пайшоў са сталовай прэч з сапсаваным настроем.

У калідоры з пяцікласнікам сустрэўся. Даў яму па карку — палягчэла. Таму што калі табе далі па карку а ты не можаш іншаму даць, то ўжо ж вельмі крыўдна.

— Байбусам вырас? Га? — насупіўся пяцікласнік. І ў другі бок па калідоры патупаў.

Побач дзевяцікласнік прайшоў.

Побач з сямікласнікам прашмыгнуў.

Сустрэў хлопчыка з чацвёртага класа.

І даў яму па карку.

Па той жа самай прычыне.

Далей, як вы ўжо самі здагадваецеся, адпаведна старой прымаўцы «сіла ёсць — розуму не трэба» «вырас пад неба, а дурань, як трэба»; «да званіцы падняўся, а без розуму астаўся»; «рост чалавечы, розум авечы», па карку атрымаў трэцікласнік. І таксама не стрымаўся — другакласніку заехаў.

А другаякласніка што: цярець? Зусім непатрэбна! Шмыгнуў ён носам і пабег шукаць першакласніка. А каго ж яшчэ? Не старэйшым жа па загрыўку даваць?

Першакласніка мне больш за ўсё шкада. У яго сітуацыя бязвыхадная: не бегчы ж са школы ў дзіцячы садок задзірацца?

Першакласнік ад крыўды задуменым стаў. Дома яго тата сустрэў. Пытаецца:

— Ну што сёння атрымаў наш першакласнік?

— Ды што, — адказвае, — па карку атрымаў. А адзнак не ставілі.

В. Сусліў.

1. Падбяры да тэксту загаловак.
2. Вызнач тып тэксту.
3. Вызнач асноўную думку тэксту.
4. Устаў прапушчаныя знакі прыпынку.
5. Растлумач значэнні слоў:

байбус

задзірацца

Якія са значэнняў другога слова ўзнікаюць у тэксце?

6. Перакажы тэкст, абпіраючыся на прапанаваную мадэль:

Аднойчы ш(..)сціклас(..)нік вас(..)міклас(..)ніку _____

і _____ па карку. Але пры сабе трымаць _____

не стаў, _____ хлопчыку з чацвёртага

класа, а той у сваю чаргу, — _____ . Таму

таксама _____. У выніку _____

_____ .

7. Выкажы сваю думку па праблеме, узнятай у тэксце, запоўнішы пропускі:

Я думаю, што праблема, закранутая аўтарам, з'яўляецца вельмі

_____ (актуальнай, значнай, злабадзённай, вострай

і інш.), паколькі _____

_____ .

Нельга не пагадзіцца з аўтарам у тым, што _____
_____, таму што, па-першае,

па-другое, _____;
і, нарэшце, _____
_____.

Такім чынам, _____
_____.

8. Абвядзі кружком нумар правільнага адказу.

У якім слове ёсць гук [т]?

- 1) выпадкова
- 2) пяцікласнік
- 3) адлегласць
- 4) адскочыў

Вызнач граматычна правільны працяг сказа: *Атрымаўшы па карку...*

- 1) кожнаму хочацца даць здачы другому.
- 2) цяжка ўтрымацца і не даць здачы.
- 3) кожны хоча даць здачы.
- 4) першакласніку няма куды ісці.

Якія словы з'яўляюцца граматычнай асновай у сказе *Першакласніка мне больш за ўсё шкада?*

- 1) першакласніка шкада
- 2) мне шкада
- 3) шкада
- 4) першакласніка мне шкада

Вызнач значэнне слова *чарга* ў сказе *У сталовай па піражкі без чаргі палез – і наступіў.*

- 1) Пэўны парадак, паслядоўнасць у адбыванні чаго-небудзь;
- 2) чыё-небудзь месца ў якой-небудзь чарговасці, права каго-небудзь дзейнічаць адпаведна чарговасці;
- 3) група людзей, якія чакаюць атрымання чаго-небудзь у парадку чарговасці і размяшчаюцца звычайна адзін за адным;

ЗМЕСТ

ВУЧЭБНАЯ ПРАГРАМА

Тлумачальная запіска	3
Змест курса	5
Літаратура для вучняў	8
Літаратура для настаўнікаў	8

МЕТАДЫЧНЫЯ РЭКАМЕНДАЦЫІ

Прыкладнае тэматычнае планаванне вучэбнага матэрыялу	12
Паняцце пра сінтаксіс і пунктуацыю	16
Словазлучэнне	17
Сказ — усемагутны валадар сінтаксісу	18
Сінтаксічныя лабірынты ўскладненага сказа	30
Дадаткі	44
Літаратура для настаўнікаў	69

ДЫДАКТЫЧНЫЯ МАТЭРЫЯЛЫ

Уводзіны	70
Паняцце пра сінтаксіс і пунктуацыю	73
Словазлучэнне	78
Сказ — усемагутны валадар сінтаксісу	93
Сінтаксічныя лабірынты ўскладненага сказа	151
Падагульненне і сістэматызацыя	186